

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
SOSİAL ELMLƏR VƏ PSİXOLOGİYA FAKÜLTƏSİ**

**Ümummilli liderimiz H.Ə.Əliyevin
*anadan olmasının 90-cı ildönümünə
həsr olunur***

**QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ SOSİAL
PROBLEMLƏRİN HƏLLİ YOLLARI**

**gənc tədqiqatçıların respublika elmi-praktik
konfransının materialları
(26 aprel 2013-cü il)**

Bakı-2013

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

akad. A.M.Məhərrəmov - rektor	- sədr
prof. A.H.Kazımsadə	- elm və innovasiyalar
üzrə prorektor,	- sədr müavini
prof. H.Ə.Əlizadə	-dekan, sədr müavini
AMEA-nın müxbir üzvü,	
prof. B.H.Əliyev	- kafedra müdiri, üzv
prof.K.R.Əliyeva	- kafedra müdiri, üzv
prof.R.N.Aslanova	- kafedra müdiri, üzv
prof. İ.Ə.Rüstəmov	- kafedra müdiri, üzv
dos.R.F.İbrahimbəyova	- kafedra müdiri, üzv
dos.H.Q.Məmmədov	- kafedra müdiri, üzv
prof. L.H.Qasıмова	-fakültə elmi-metodik şürasının sədri, üzv
dos. Q.Y.Abbasova	- dekan müavini, məsul katib

Plenar iclas: 26 aprel 2013-cü il, aud.901, saat 12-00
məruzəçi – **prof.Fikrət Əfəndiyev**

Mövzu: “**H.Əliyev fenomeni və Azərbaycanda müasir
elmin inkişafı xüsusiyyətləri**”

FƏLSƏFƏ BÖLMƏSİ

bölmə rəhbəri: b/m A.M.ALLAHVERDİYEV

МЕТОДОЛОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ПОНЯТИЙ ЭЛЕМЕНТАРНОСТИ И РИТМИЧНОСТИ В БИОЛОГИЧЕСКОМ ПОЗНАНИИ

Дашдамирова Чинара Фикрет
Докторант кафедры философии
Бакинского Государственного Университета.
dashdamirov_gm@yahoo.com

Одной из важнейших проблем биологического познания имеющего и фундаментальное философское значение – выявление и определение основных элементарных представлений в теоретических системах. Элементарные объекты являются исходными представлениями теоретических систем, на их основе строится вся программная деятельность теории, выявляются особенности биологического мышления. Традиционные представления об элементарности как о простейших, жестких неразложимых объектах, теряет значимость в рамках анализа биосистем. Целое биологическое не сводимо к ее составным частям. Указанная определяющая особенность биологического мышления и способствует релятивизации элементарных

представлений в теории, осмысление которых связывается с новым процессуальным подходом.

Для анализа существа и роли процессуального подхода к изучению биологической реальности имеет принципиальное значение тот факт, что основу всех биологических изменений и отношений составляют информативно-регулятивные перемены, которые вносят изменения в клеточные функции и состояния. В основе информативно-регулятивных изменений лежат элементарные по своему проявлению, неразложимые акты, носящие процессуально-информативный характер, характеризующие изменения, касающиеся энергетики и функций биосистемы. Для нас важно отметить, что эти перемены вызывают не элементарные воздействия и акты, входящие в систему, а следствия процессов их метаболизма. Под этим углом зрения следует, что составные части биологических систем рассматриваются на уровне процессов и состояний. Такая точка зрения приобретает особую важность в диалектической теории познания и всей методологии биологических исследований, разъясняющих характер исследований этих материальных образований.

Единичные элементарные материальные события выражает собою акт проявления некоей материальной сути в пространстве-времени, имеющие место в некоторых реалиях. Характер материальной связи физического процесса, который несет в себе информацию, выражает пространственно-временные свойства событий. Любые информационные изменения системы влекут за собой изменение его регулятивных основ. Изменение же регулятивных принципов влечет за собой изменение информационных свойств системы. Отсюда ясно, что основу всех клеточных изменений его процессов, свойств составляют неразложимые информационно-регулятивные

процессы, принцип постоянства которой определяет все функции биологических систем и вообще все характерные особенности жизнедеятельности.

К важнейшей задаче биологического познания – относится и выявление активности биологического отражения, его ритмы, выражающие временной аспект активности биосистемы. Биологические ритмы показывают временной аспект биологического отражения. При этом биологические характеристики и их функциональный характер связывается с процессуальным контекстом познания т.к. жизнедеятельные системы представляются определенной совокупностью сочетания процессов. Важно представить и выявить процесс отражения биоритмов в структуре биосистем как некоторое универсальное свойство физического мира.

Ритм, как односторонне направленная и необратимая характеристика любой биоорганизации показывает временную специфику пространственно-временного континуума, выявляет периодическую и непрерывную суть биологического отражения. Понятие времени, ритмичность, жизнедеятельность приобретают функциональную основу. Тем самым жизнедеятельные системы характеризуются на основе не дискретных объектов, а в виде совокупности процессов. С точки зрения методологии биологического познания, представляются важными не сами ритмы, а их важнейшая роль в организации и функционировании биологических структур, динамика их отражения и взаимосвязь ритмических процессов с фундаментальными законами природы. По существу ритмические процессы показывают непрерывную связь организма и среды обитания. Ритмичность выступает в качестве необходимого отражательного механизма и как необходимость биологической действительности. Поэтому переход к

непрерывным процессуальным представлениям выступает как теоретическая биологическая необходимость, а также в качестве методологического требования выявляющая неразрывность пространственно-временных отношений в биологических явлениях.

Итак, биоритм – это проявление жизнедеятельности системы. Именно биоритмы ответственны за активность отражения и функционирования процесса самоорганизации. Следовательно, жизненность организма – это ритмичность колебательных процессов. С методологической точки зрения, процесс самоорганизации представляет определенное ограничение подчинения равновесия и устойчивости, от функций которых зависят ритмические процессы системы. Изменчивость процесса самоорганизации системы с колебательными процессами определяет значимость ритмичности для структурной организации биологических систем.

Роль понятия элементарности и ритмичности, их методологическая значимость в структуре биологического знания занимает особо важное значение. В связи с этим процессуальное мышление приобретает особую методологическую значимость в современной биологии, отражает наиболее существенные свойства и отношения биологической реальности, способствует выявлению новых отношений в биологической системе. В этом смысле процессуальность выступает в качестве методологического ориентира в биологических системах, имеющие огромное философское значение, и требует дальнейшего анализа и философско-методологического осмысления.

В заключении отметим, что непрерывно-процессуальное видение организма все чаще связывается с методологией биологического познания, отрицающая в своей основе «вещные», «объектные» представления в анализе и осознании процессов функционирования

жизнедеятельной системы. Можно утверждать, что процессуальное видение элементарных основ жизнедеятельности вместе с динамикой процессов ассимилирует в себе структурные и функциональные особенности биологических реалий. Это положение имеет огромную методологическую значимость и нуждается в философском и методологическом анализе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. – М., Наука, 1988, 520 с.
2. Дэвид Боттджер. Ранняя эволюция животных. - В мире науки №11, 2007, с 22-28
3. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. – М., Прогресс, 1986 – 482 с.
4. Кардашева А. С. Биологические ритмы в свете теории отражения// Теория отражения и естествознание. София: Наука и искусство, 1973, с 197-209.
5. Is Evolutionary Biology Strategic? Tomas R. Mengner in Evolution, Vol. 61 N1, pages 239-244, January 31, 2007
6. Гери Стикс Живое наследие Дарвина//ВМН, N4, 2009, с 12-19.

ORTA SİNFİN FORMALAŞMASININ MADDİ-İQTİSADİ AMİLLƏRİ

Наси́ев Осман Юсиф оғлу
BDU-nun doktorantı

Bazar iqtisadiyyatının inkişafı onun subyekt əsasını, həmçinin orta sinfin mühüm tərkib hissəsini təşkil edən sahibkarların fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılmasını tələb edir. Məlum olduğu kimi, sahibkarların fəaliyyətinin, davranışlarının başlıca motivi, məqsədi mənfəət əldə etməkdir.

Dövlət isə milli sahibkarların bu mənafeləri naminə azad rəqabəti təmin və müdafiə etməlidir. Akademik R.Mehdiyev bu münasibətlə yazır: “bazar iqtisadiyyatında dövlətin funksiyası mülkiyyətçilərin mənafeələrini müdafiə etməkdir. Dövlət sosial təminat sistemi vasitəsilə gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsi ilə əsla məşğul olmamalıdır” [1, 332]. Fikrimizcə, elə ictimai şərait və qaydalar yaradılmalıdır ki, onların köməyi ilə sahibkarların azad rəqabəti sayəsində və onların xüsusi maraqları vasitəsilə bazar iqtisadiyyatı ictimai vəzifələri daha yaxşı yerinə yetirə, şəxsi və kollektiv mənafeələr hamı və hər kəs üçün mümkün maksimal fayda əldə etməkdən ötrü ahəngdar surətdə birləşdirilə bilsin. Başqa sözlə, azad rəqabət sahibkarları yüksək nəticələr əldə etməyə, cəmiyyəti ali məqsədlərə çatdırmağa doğru istiqamətləndirir.

Müasir bazar münasibətləri şəraitində çətinliklərdən biri də, cəmiyyətin bəzi sosial qruplarının hüquqlarının pozulması hesabına öz maraqlarını ictimai marağa qarşı qoymağa çalışan qrup eqoizminin formalaşmasıdır. Prof. Z.Hacıyev bu münasibətlə yazır: “Yüksək gəlir əldə etmək və azad rəqabətdə davam gətirə bilmək naminə bir qrup insanların dəyər orientasiyasında ictimaidən şəxsi mənafeyə doğru kəskin dönüş baş verir. Bundan əlavə insanların sosial davranışının, şüuru və əxlaqının riyakarlaşması özünü göstərir, ümumi özgələşmə əhval ruhiyyəsi genişlənir, psixi frustrasiya halları artır, stres və nevroz vəziyyətləri çoxalır” [2, 129]. Bu amillər cəmiyyətin sosial strukturunda mütərəqqi dəyişikliklərin baş verməsi yolunda ciddi maneəyə çevrilməkdədir. Belə vəziyyətdə bu və ya digər sosial qrupa mənsubluq vətəndaşlıq maraqları ilə deyil, utilitar maraqlarla müəyyən edilir. Bunun təsdiqi olaraq qeyd edə bilərik ki, transformasiya dövründə meydana çıxan yeni mülkiyyət sahiblərinin bir çoxu ümumi ictimai maraqları qəbul etmirlər. Əldə etdiyi mülkiyyəti isə öz üstünlüyü kimi qəbul edirlər. Yeni mülkiyyət sahibləri Qərbdəki həmkarlarından fərqlənirlər. Beləki, Qərbdə anlayırlar ki, xüsusi mülkiyyət

təkcə şəxsi təlabatların ödənilməsi vasitəsi deyil, həm də müəyyən ictimai funksiyalar yerinə yetirən institutdur. Bunsuz xüsusi mülkiyyət daim ictimai qəsdinobyekti olacaq və heç vaxt toxunulmaz qalmayacaq. Mülkiyyət qanuni olduğu halda müqəddəs və toxunulmaz hesab edilir.

Müasir dövrdə cəmiyyətimizdə əhalinin böyük əksəriyyətinin gəlirinin mənbəyini maddəli əmək təşkil edir. Onlar hər hansı mülkiyyətə sahib deyil, eləcə də dövlət resurslarına çıxışı yoxdur. Bu kateqoriyadan olan işçilərin sayı getdikcə artmaqdadır. Əgər 2005-ci ildə maddəli işləyən işçilərin sayı 1 milyon 297 min 100 nəfər idisə, 2011-ci ildə bu rəqəm 1 milyon 381 min 100 nəfər təşkil edirdi [3]. Yaşadığımız bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət müxtəlif sahələrdə əmək haqlarını tənzimləməkdən imtina edərsə, əhalinin bu qisminin vəziyyəti müəyyən qədər ağırlaşar. Buna görə də, əksər müəlliflər keçid dövrü problemlərinin həllində dövlətin yaxından iştirakını vacib sayırlar. Azərbaycan iqtisadçı alimi T.A.Quliyev yazır: “Dövlət iqtisadiyyatı tənzimləyərək, effektiv təlabatı müəyyənləşdirən faktorlara təsir etməlidir” [4, 168]. Həqiqətən də, dövlətin iqtisadiyyatın tənzimlənməsinə müdaxilə etməsi bazar iqtisadiyyatının inkişafının müasir mərhələsinin xüsusiyyətlərindən birini təşkil edir. Çünki, bazar iqtisadiyyatının inkişafının birinci mərhələsində bazar mexanizmi vasitəsilə iqtisadiyyatı tənzim etmək mümkün olduğu halda, XX əsrin əvvəllərindən etibarən inhisarların yaranması, istehsalın qeyri sabitliyinin artması dövlətin iqtisadiyyatın tənzimlənməsinə müdaxilə etməsini zərurətə çevirdi. XX əsrin ortalarında baş verən elmi–texniki inqilab bu prosesi daha da sürətləndirdi. Belə olan halda, fikrimizcə, dövlət bazar iqtisadiyyatına keçidi planlaşdırmalı və ona nəzarət etməlidir. Çünki, bazar iqtisadiyyatı sahəsində heç bir tarixi ənənəsi olmayan ölkələr planlı təsərrüfatdan birdən – birə liberal iqtisadiyyat sahəsinə qədəm qoyduqda orada baş verən xaosdan istifadə etməyə çalışan sosial təhlükəli işbazlar,

fırılacaqılar, dələduzlar və s. meydana çıxır, onlar həm xalqı, həm də dövləti aldatmağa çalışırlar və müəyyən mənada ona nail də olurlar. Bu proseslər yeni cəmiyyətə keçidlə əlaqədar Azərbaycan cəmiyyətində də baş vermişdir.

Bütün bunlar, o cümlədən, sosial qruplar daxilində və onlar arasında, eləcə də, şəxsiyyətin sosial ierarxiya sistemində öz yerini dərk sahəsindəki proseslər müasir Azərbaycan cəmiyyətinin sosial strukturunun hələ də formalaşma mərhələsində olmasının göstəricisidir. Lakin, bu formalaşma prosesi kortəbii surətdə getmir. Beləki, dövlət bu prosese nəzarət edir, müxtəlif sahələrdə həyata keçirdiyi islahatlarla cəmiyyətdə tam mənada bazar iqtisadi münasibətlərinin bərqərar olunmasını təmin etməyə çalışır. Bunun üçün Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatının fundamental prinsipləri - xüsusi mülkiyyətçilik, azad sahibkarlıq fəaliyyəti, özəlləşdirmə, qeyri-neft sektorunun, sənayenin inkişafı, sosial infrastrukturun yeniləşdirilməsi prioritet seçilmişdir. Nəticədə, ölkə iqtisadiyyatının strukturu mülkiyyət və təşkilati-hüquqi baxımdan köklü surətdə dəyişdirilmiş, bir sıra mərkəzi və dövlət idarəetmə orqanları ləğv edilmiş, digərlərinin tənzimləmə funksiyaları saxlanılmaqla təsərrüfat funksiyaları dayandırılmışdır. Bu, həm də vətəndaş cəmiyyətinin mühüm əlaməti sayılan dövlətsizləşdirmə prosesinin - iqtisadi cəhətdən güclü və müstəqil milli şirkətlərin yaradılması, insanların biznes təşəbbüskarlığının, özünüifadə və özünütədiq imkanlarının artırılması, demokratik dəyərlərin ictimai şüurda möhkəmlənməsi kimi mühüm prinsiplərin inkişafı üçün əsas şərtlərdir. Fikrimizcə, cəmiyyətimizdə bu münasibətlər inkişaf etdikcə, paralel olaraq, orta sinfin də xüsusi çəkisi artacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Mehdiyev R. Fəlsəfə. Bakı.: “Şərq-Qərb”, 2010, 360 s.

2. Hacıyev Z.C. Keçid dövrü və sosial dəyərlər. BDU-nun xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası. 2003, № 1, s. 125-133
3. Azərbaycanın statistik göstəriciləri <http://www.azstat.org/publications/yearbook/SYA2012/>
4. Кулиев Т.А. Регулируемая рыночная экономика. Баку.:ЭЛМ, 2000, 449 с.

AZADLIQ SOSIAL BİRİİKLƏRİN VƏ FƏRDİN MARAQLARI KONTEKSTİNDƏ

Z.C.Hacıyev

Fəlsəfə kafedrasının professoru

Heç bir fərd cəmiyyətdə təkbaşına sosial mühitdən təcrid olunmuş halda yaşamır. Onun bütün həyat fəaliyyəti digər insanlarla ayrılmaz qarşılıqlı təsirdə və ünsiyyətdə çıxış edir. Buna görə də o sırf özünə məxsus olan maraqları, digər sosial birliklərin maraqları ilə əlaqələndirməli, uzlaşdırmalı, hətta lazım gəldikdə bu və ya digər məqamda sonunculara güzəştə getməli olur.

Cəmiyyətin təşkili və idarə etmənin mükəmməllik səviyyəsi digər amillərlə yanaşı həm də şəxsi mənafə ilə ictimai mənafələrin düzgün əlaqələndirilməsi, dərəcəsi insanların azadlığının reallaşması ilə ölçülür.

Fərd ilə sosial birliklərin maraqlarının əlaqələri məzmun etibarilə çox geniş olub, aşağıdakı əsas istiqamətləri əhatə edir: onların vəhdəti və qarşılıqlı surətdə biri digərini tamamlaması; nüfuz etməsi; hər birinə xas olan özünəməxsusluq, nisbi müstəqillik və fərqlilik.

Azadlıq qeyd olunan istiqamətlərin hamısında iştirak etsə də, hər birində digərindən fərqli şəkildə özünü göstərir. Ümumi dəyərlilik baxımından yanaşdıqda, birinci səpki daha pozitiv xarakterə malikdir. Bu onunla izah edilməlidir ki, öz mahiyyətinə görə hər bir insan daxil olduğu sosial birliyin

təkrarlanmayan fərdi keyfiyyətlərinin real və konkret ifadəsi deməkdir. Qeyd olunan istiqamət onlar arasında çoxtərəfli qarşılıqlı təsirin bir səpkisidir. Bununla yanaşı digər bir, özü də daha mühüm istiqamət vardır: söhbət, sosial birliyin maraqlarının, onun üzvü olan fərdin maraqlarının formalaşmasına təsirindən gədir. O, əvvəlki ilə müqayisədə daha güclü olur, çünki, sosial birlikdə təmsil olunan maraqlar onun ayrı-ayrı üzvlərinin maraqlarının mexaniki məcmusu olmayıb, yeni bir keyfiyyətə - bütövlüyə malik olan sistem kimi çıxış edir. Məsələn, cəmiyyətdəki hər hansı sosial qrupun və ya etnik birlik formasının maraqları, onlara daxil olan fərdlərin maraqlarının integrativ birliyi olduğundan, daha güclü və dolğun olması ilə səciyyələnir. Bu keyfiyyəti üzündən o, öz üzvləri olan fərdlərin maraqlarına, onların yerinə yetirilməsi motivlərinə və stimullarına aparıcı təsvir göstərir. Qeyd olunan vəziyyət həmin subyekt növləri arasında azadlığın münasibətlərinə də aid edilməlidir. Başqa sözlə deyilsə, fərdi azadlıq ilə sosial birliyin azadlığı qarşılıqlı surətdə bir-birini tamamlasalar da, onların vəhdətində ikinci əsas yer tutur. Bu həm də onunla izah edilir ki, sosial birlik forması cəmiyyətdə “xüsusi” kateqoriyası statusunda çıxış edir, yəni ayrıca fərdlərin maraqları və azadlıqları (deməli tək-cə) ilə bütöv bir tam kimi götürülən cəmiyyət (ümumi) arasında əlaqələndirici vəsile rolunu oynayır.

İctimai birliklərin və ayrı-ayrı fərdlərin azadlığı miqyası və həddlərinin tarazlığının qorunmasında mövcud hüquq sistemi və hüquq tənzimləmə mexanizmləri müstəsna rol oynayır. Bu mənada ölkəmizdə hüquqi dövlətin qərarlaşması, fərdi azadlıqlar ilə sosial birlik formalarının azadlıqlarını uzlaşdırılmasında xüsusi yer tutur. Hər şeydən əvvəl, hüquq sistemi hər iki (fərdi və qrup) növ subyektin azadlıq ölçüsünü müəyyən edir, onun yolverilən həddlərini və qadağan olunan tərəflərini məcburi qaydada tənzimləyir. Hüquqi dövlətin başlıca keyfiyyətlərindən birini fərdin azadlıq ölçülərinin

qanunda təsbit olunması təşkil edir. Burada həm də onun qorunmasına hüquqi təminat verilir və göstərilir ki, heç bir digər şəxs və ya dövlət orqanı bu azadlığı poza bilməz. Hüquqi dövlət qurmaqda olan ölkəmizdə bu tələblər konstitusiyamızda (əsas qanunda) öz əksini tapmışdır.

Müasir dövrdə cəmiyyətimizin hüquq sferasının təkmilləşdirilməsi və inkişafına yönələn tədbirlər sistemi azadlığın inkişafında böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu tədbirlərin məzmununda ictimai və fərdi subyektlərin azadlıq həddləri dəqiq müəyyənləşdirilir, digər tərəfdən, onlarda hüquqi normaların getdikcə daha geniş miqyasda əlaqi məzmunla tamamlanması özünü göstərir. Bu proses insanları öz daxili dünyasından və mənəviyyatından irəli gələn fəzilətləri, iradə azadlığı əsasında yerinə yetirməyə, eynilə də hərəkət və əməllərindəki qəbahətləri kənarlaşdırmağa sövq edir. Çünki, öz mahiyyəti etibarilə hüquq, fəzilətin və qayda qanunun, qəbahətin təzahürünə imkan verməyən həddlər daxilində reallaşdırılmasını məcburi tələb etməyi nəzərdə tutur. Hüquq, cəmiyyətdə insanların azad fəaliyyət göstərə bilməsinin zəruri şərtidir. Yəni ayrıca bir fərd azad yaşamaq üçün, öz azadlığının müəyyən hissəsini, başqalarının azadlığı naminə məhdudlaşdırmalıdır.

Fərdlərin və sosial birliklərin maraqlarının uzlaşdırılması kontekstində azadlığın inkişafında ölkəmizdə qərarlaşmaqda olan vətəndaş cəmiyyəti xüsusi önəmə malikdir. Çünki, vətəndaş cəmiyyəti öz mahiyyətinə görə elə bir sosial məkandır ki, burada həyat fəaliyyətinin bütün sferalarında (iqtisadi, sosial, siyasi, mədəni və mənəvi) fərdlərin və sosial birliklərin maraqlarının daha dolğun və əlaqəli surətdə reallaşdırılması məqsədi güdülür. Vətəndaş cəmiyyəti sosial həyatın təşkili forması kimi, fərdin yüksək səviyyəli azadlığının, digər insanlar tərəfindən tanınması və qəbul olunması ilə səciyyələnir. Bu cəmiyyətdə, müxtəlif sosial birliklərdə (sosial qrup, millət, kollektiv və s.) təmsil olunan insanların öz

yaradıcı imkanlarını və azadlıqlarını həyata keçirmək üçün əlverişli şərait yaranır və real təminat verilir. Deyilənlər sübut edir ki, hazırda ölkəmizdə vətəndaş cəmiyyətinin yaradılması istiqamətində əldə olunan mühüm uğurlar, həm də fərdi və ictimai azadlıq arasında düzgün nisbətə bərqərar edilməsi baxımından yüksək qiymətə malikdir.

MÖVLANA CƏLALƏDDİN RUMİ

Quluzadə Paşa Siyasəddin oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı

Cəlaləddin Rumi 1207-ci ildə Xorasan vilayətinin Bəlx şəhərində doğulmuşdur. İlk təhsilini alimlər sultanı adıyla tanınan atası Bahəddin Vələddən alıb. Demək olar ki, təsəvvüf mühitində böyüyən Ruminin, Şəms Təbrizi ilə qarşılaşması düşüncələrinin formalaşmasında çox böyük rol oynadı. Rumi Quran pərəstişkarı idi. Bir çox yerdə mən Quranın bəndəsiyəm deməkdən də çəkinmirdi. Bununla birlikdə o, dövrünün sənət və elmi yeniliklərini izləyir, hədis, fiqh kimi islam dini ilə bağlı mövzularında o dövrdə rəqibsiz mütəxəssislərindən biri sayılırdı.

Rumi fəlsəfəsinin təməlində sevgi durur. Rumiyə görə Allaha çatmaq üçün lazım olan ən əsas şey eşq və sevgidir. Sevgilər arasında isə insan sevgisinin ən ali sevgi olduğunu deyirdi. Rumiyə görə bir heyvan da sevə bilər. Ancaq həm bədəniylə, həm şüuruyla, həm düşüncəsiylə, həm də hiss edərək sevə bilən tək varlıq insandır. Rumi insana qarşı olan sevgini isə bir növü alinin alisi olaraq görür. Beləki, bir qadına qarşı hiss edilən sevgi insanı ucaldır. Səbəbi isə bir başqasını sevməklə, insan həm özünü, həm bütün insanlığı, həm kainatı və nəhayətində əsl Sevgilini-yəni Allahı sevə bilər. Əsərlərindən də görüldüyü kimi o, bütün insanlığa qarşı dərin bir sevgi bəsləmişdir. İnsanın hər şeydən, bütün varlıqdan uca

olduğunu deyən Rumi, insan sevgisini bir eşqə, ehtirasa çevirmişdir. O, insanı ucaltmış və bu sevgiyə əsas olaraq da insanın yaradıcı azadlığını, aqlını və iradəsini göstərmişdir. Onun insana verdiyi əhəmiyyəti, dəyəri Divanı Kəbirdəki bu misrayla da izah etmək olar:

Gecə-gündüz qovuşma, görüşmə eşqindəsiniz,
Fəqət qovuşmanın da işığı sizsiniz, görüşmənin də,
Amma bundan xəbəriniz yox, anlaya bilmirsiniz də...

Yuxarıdakı misralardan da görüldüyü kimi onun sevgisində bir universallıq var. Onun sevgisi dil, din, irq, millət və s. heç bir ayırım etmədən bütün insanlığa qarşıdır. Onun şagirdləri arasında yalnız müsəlmanlar deyil həmçinin yəhudilər, xristianlar, rumlar, iranlılar, ərəblər, ermənilər, türklər də var idi. Rumi, heç bir dində fərqlilik görmürdü. Onun üçün bütün dinlər eyni idi. Dinlərarası ayrı-seçkiliyin Allahın əmrlərinə uyğun gəlməyəcəyini düşünürdü. Nəticədə onun üçün əsl problem insan idi. Dinlər, fəlsəfələr və əxlaq sistemləri insanı daha xoşbəxt etmək üçün vasitələr idi. Ona görə bütün insanlar, Allahın bir görünüşü idi. İnsanlar arasında ayrı-seçkilik etmək, Allaha hörmətsizlikdən fərqli bir şey deyildi. Bu misralarla bunu qısaca izah etmək məqsəduyğun olardı:

Gəl nə olursan ol, gəl
İstər Tanrı tanımaz, istər atəşpərəst,
İstər min dəfə tövbəni pozmuş ol
Bizim dərgahımız ümitsizlik dərgahı deyil,
Nə olursan ol, yenə gəl

Ölümündən təxminən səkkiz əsr keçməsinə baxmayaraq Rumi unudulmamış, fəlsəfəsi itməmişdir. Mövlananın unudulmamasının ən əsas səbəbləri kimi fikirlərinin universal olması və bu fikirləri şeir yoluyla çox gözəl bir şəkildə təqdim etməsidir.

ƏBƏDİYYAT

1. Ahmet Kabaklı. Mevlana. İstanbul, 2000.
2. Emine Yeniterzi. Mevlana Celaleddin Rumi. Ankara, 2006
3. Abdülkadir Gölpinarlı. Mevlana Celaleddin. İstanbul, 1959

İNSAN VƏ ZAMAN MƏFHUMU

İsmayılova Fidan Şərif qızı
BDU-nun II kurs magistrantı

İnsan və zaman daim fəlsəfənin aktual problemlərindən biri olmuşdur. Zaman və insan bir-biri ilə vahid bir bütövlük təşkil edir. Lakin bu anlayışlar arasında fərqlər vardır. Zaman gözlə görülə bilməyən lakin hiss edilən bir anlayışdır. Zaman heç bir insanın nə dəyişdirə, nə də dayandıra biləcəyi bir vaxt kəsiyidir. İnsan isə cəmiyyət çərçivəsində yaşayan, düşünən, danışan varlıqdır.

İnsan yalnız zamanına dəyər verdikdə, onunla ayaqlaşdıqda yüksələ bilər. Deyirlər ki, insanlar valideynlərindən çox zamanlarına bənzəyirlər. Zamanına müxalif çıxanlar isə cəmiyyət tərəfindən çox zaman qəbul edilmir. Zamanı tutmaq, onu istədiyi kimi istiqamətləndirmək insanın əlçatmaz arzudur. Bəzi insanlar üçün deyilir: “Onlar zamanın fəvqündə dururlar”. Belə insanlar dahi insanlardır. Onlar cismən deyil, fikirləri ilə, geridə qoyduqları əsərləri ilə zamanla birgə addımlaya bilər.

“İnsan, – yazırdı K.Yaspers, – heç vaxt tamamlana bilməz; mövcud olmaq üçün o, zamanca dəyişməlidir”. İnsanın zamanca dəyişilməsinin fasiləsizliyi onu göstərir ki, “insan nədir” sualı həmişə qaldırılacaqdır [1, səh. 523].

Biz zamanı keçmiş, indiki və gələcəyə ayırırıq, deməli zaman daimidir. İnsanın isə doğulduğundan ölümünə qədər yalnız indiki zamanı olur. Deməli, buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, zaman dünya var olduqca mövcuddur, insan isə müvəqqətidir. İnsanlar dünyaya gəlir, böyüyür, yaşayır və ölürlər. Zaman isə durmadan işləyən və nə zaman başladığı və nə zaman bitəcəyi bilinməyən bir anlayışdır. Zamanı insanların həyatlarını səhmana salan bir anlayış hesab etmək olar. Məsələn, dərslə vaxtında getmək, işə gecikməmək üçün insanların köməyinə çatır. Zamanı geri qaytarmağa və ya dayandırmağa heç kimin gücü çatmaz. Çünki, zamanın bir istiqaməti vardır. O yalnız keçmişdən gələcəyə doğru yönəlir. Hər şey zamana bağlıdır. Belə hesab edək ki, zaman dayanmışdır, həmişə eyni vaxtdır. Bunu təsəvvür etmək belə insanı dəhşətə salır. Zaman sonsuz bir kainat kimi qiymətləndirilə bilər və bunun içində insanlar var olurlar və itirlər [3, səh.44]. Zamandan sonra nə var?, nə ola bilər? kimi suallar insanların hələ həll edə bilmədikləri məsələlərdən biri olaraq qalır. Zamanı düzgün dəyərləndirmək isə insanın öz əlindədir. Zaman dəyişdikcə insanların istəkləri, arzuları, fikirləri də dəyişir. İnsanlar daha çox nəaliyyətlər əldə etməyə can atırlar. Son dövrlərdə texnologiyanın, informasiyanın inkişafı nəticəsində də insanların bütün yaşayış və başa düşmə səviyyələri dəyişmişdir. Zaman insanlara o qədər çox imkanlar təqdim edir ki, bir vaxtlar valideynləri ilə eyni peşəni paylaşmaq arzusuyla yaşayan uşaqlar, artıq bu inkişafın nəticəsində hansı peşə sahibi olmaq istədiklərini belə fikirləşə bilmirlər. Həyat və yaşamaq tərzini insanları çox seçim qarşısında qoyub.

İnsanların əksəriyyəti zamana düzgün uyğunlaşa bilmir. Bəziləri üçün zaman çox tez keçir, həyat şərtləri ilə o qədər yüklənirlər ki, onlar vaxtın necə keçdiyini hiss etmirlər, asudə vaxtları olmur. Bəziləri üçün isə zaman heç irəliləmir. Bu da

insanların zamanlarını düzgün qiymətləndirə bilməmələri ilə əlaqədardır. Deməli, zamanı düzgün dərk etmək lazımdır.

Çox təəssüflər ki, yaş keçdikcə zaman yavaşlamır, əksinə daha da sürətlə gedir. Balaca uşaq üçün bir gün - əbədiyyətdir, lakin yaşlı adamlar üçün bu günlər çox sürətlə ötüb keçir. Zaman amansız hakimdir, səhvləri bağışlamır. Həmçinin zaman möcüzəli həkimdir, ağır dərdlərə, yaralara zaman məlhəm kimidir.

Lakin necə olursa olsun insan zamanın axınına qarşı çıxma bilmir, hələ də insan buna nail ola bilməmişdir. Zaman öz axını ilə gedir və insan ona hakimlik etmə gücünə malik deyil.

ƏDƏBİYYAT

1. İsmayılov F.Q. Seçilmiş əsərlər. Beş cildə, IV cild. Bakı, "Oğuz Eli", 2011, 675 səh.
2. Ağayar Şükürov. Fəlsəfə və zaman. Bakı, "Elm", 1998, 186 səh.
3. Молчанов В.И. Время и сознание. Критика феноменологической философии. Моног. М.: вист. 1998, 144с.

ANTROPOGENEZ PROSES VƏ ONUN KOMPLEKS XARAKTERİ

Mürsəlova Ülkər Gülənməd q.
BDU-nin II kurs magistrantı

İnsan təbiətin yaradıcı tacı, bəşər mədəniyyətinin subyektı və daşıyıcısıdır. Dünyanın inkişafının ən yüksək məhsulu olan insanın mənşəyini və mahiyyətini düzgün başa düşmək üçün ona kompleks yanaşmaq lazımdır.

İnsan özündə bioloji, sosial və psixi komponentləri birləşdirən biososial- psixi varlıqdır. Buna görə də təbii-elmi

idrakın predmeti olmaq etibarilə insanı üç aspektdən öyrənmək olar [1, səh.635]:

- 1) insanın mənşəyini;
- 2) insan ontogenezində bioloji və sosial aspektlərin nisbətini;
- 3) təbii-elmi idrakın metod və vasitələri ilə insanın mənəvi dünyasının öyrənilməsi.

Birinci istiqamət antropologiya adlanır. Antropologiya insanın mənşəyini, təkamülünü, irqlərin əmələ gəlməsini və insanın fiziki quruluşunun norma daxilində dəyişkənliyinin variasiyalarını öyrənir.

İkinci istiqamət olan sosiobiologiya insan fenomeninin genetik əsaslarını, onun bioloji və sosial aspektlərini öyrənir. Sosiobiologiyanın əsasları amerikan alimi E. Uilsonun 1975-ci ildə nəşrdən çıxan “Sosiobiologiya: yeni sintez” kitabında öz əksini tapmışdır. İnsanda bioloji və sosial amillərin rolu qəbul edilir, ancaq problem onların insanda nisbətinin izah edilməsindən ibarətdir. İnsanda bioloji və sosial aspektlərin heç birisi ayrı-ayrılıqda insan fenomenini bir sistem kimi xarakterizə etmir. İnsan sadəcə bioloji növ, fərd deyil o həm də ictimai münasibətlərin subyektidir. Bu mənada o şəxsiyyətdir. Fərd və şəxsiyyət-insanın iki ayrılmaz tərəfidir.

Üçüncü istiqamətə isə təbii-elmi idrakın metod və vasitələri ilə insan beyninin, onun şüurunun, şüuraltı proseslərinin, ruhunun öyrənilməsi aiddir.

İnsan, onun zəkası və cəmiyyət Yerində və onun biosfera təbəqəsinin təbii inkişafının zirvəsidir. İnsan Yer övlətidir. Yer tarixində isə müxtəlif dövrlər olmuşdur. Yer inkişaf tarixini İnsanın və bəşəriyyətin mövqeyindən asılı olaraq aşağıdakı dövrlərə ayırmaq olar [2, səh.356]:

- 1) Yerdə həyatın mövcud olmadığı xalis geoloji təmakül dövrü (geosfera)
- 2) Sonuncu mərhələsində antropososiogenezin formalaşdığı təkamül dövrü (geosfera və biosfera)

3) Yerin mənəvi təkamül dövrü (noosfera, zəka sahəsi)

Kainatın inkişafı gedişində Yerdə təbii yolla-sıçrayışla cansızdan canlıya keçid baş vermiş və bu proses nəticəsində biosfer yaranmışdır. Biosferin təkamülü isə insanı yaratmışdır. Beləliklə, insan – Yer övladıdır. Lakin burada söhbət yalnız insanın bioloji varlıq kimi təbii inkişafından getmir, belə ki, Yer üzərində insanla birlikdə zəka, fikir, şüur da yaranmışdır. Yer tarixində insanın yerinin bu səpgidə başa düşülməsində P. Teyyar de Şardenin böyük xidmətləri olmuşdur. Yerin geobioloji təkamül tarixi ilə müqayisədə şüur prinsipinə yeni hadisədir. Teyyar de Şardenin təbirincə, şüurun yaranması “bütün planetin halına ciddi təsir edən hadisə ” olmuşdur. Onun fikrinin başlıca qayəsi bundan ibarətdir ki, nəinki yerin və biosferin təkamülü insanın yaranmasına gətirib çıxarmış, həmçinin insanın yaranması da öz növbəsində Yerin və biosferin inkişafına əks təsir göstərmişdir [1, səh.344].

Antropogenez problemin elmi cəhətdən intensiv öyrənilməsi 19-cu yüzillikdə baş vermişdir. Bu sahədə əldə edilmiş ən böyük nailiyyət təkamül nəzəriyyəsinin təsdiqi olmuşdur. Şotlandiya alimi geoloq C. Ketton 1795-ci ildə geoloji formasiyaların təkamül nəzəriyyəsini işləyib hazırlamışdır. Onun ardınca 1796-cı ildə fransız astronomu, fiziki P.S.Laplas Günəş sisteminin mənşəyi haqqında kosmoqonik hipotezəni təklif etmişdir. Həmin ildə Ç.Darvinin babası, ingilis təbiətşünası və həkimi E.Darvin “Zoopomiya” adlı poemasında ətraf mühitin təsiri ilə heyvanlar aləmində baş vermiş təkamül haqqında naturfəlsəfi təsəvvürləri inkişaf etdirmişdir.

Ç.Darvinin sələfi hesab olunan görkəmli fransız təbiətşünası C.B.Lamark təkamül haqqında bütöv bir konsepsiya yaratmaqla təkamül nəzəriyyəsinə öz töhfəsini vermişdir. Bu konsepsiyaya görə bitki və heyvan növləri xarici mühitin təsiri və orqanizmlərin təkmilləşməsi yolu ilə durmadan dəyişərək mürəkkəbləşirlər. Lamark həqiqi

səbəblərini əsaslandırma bilməsə də təkamül prinsipini canlı təbiətin ən ümumi qanunu elan etmişdir.

Ç. Darvin təkamül nəzəriyyəsinə həsr etdiyi “Təbii seçmə yolu ilə növlərin mənşəyi” adlı əsərində özünün şəxsi müşahidələrini, biologiyanın və seleksiya praktikasının nailiyyətlərini ümumiləndirmək əsasında üzvi aləmin təkamülünün əsas amillərini və səbəblərini açıqladı. O, 1871-ci ildə çap etdirdiyi “İnsanın mənşəyi və cinsi seçmə” adlı kitabında insanın meymunabənzər əcdadlardan yaranması fərziyyəsini irəli sürdü [3, səh.415]. O vaxtdan etibarən məlum oldu ki, bioloji növlərin, o cümlədən insanın müasir halı onun keçmişlə, gələcək halı isə indiki halı ilə müəyyən olunur.

Darvin insanın təbii mənşəli olması nəzəriyyəsini işləyib hazırlasa da, o insanın inkişafında sosial amilin təsirini nəzərə almamışdır. Digər tərəfdən Darvinin təkamül nəzəriyyəsində insan şüurunun heyvan psixikasından keyfiyyət fərqi də açıqlanmamış qalmışdı. Bu, onunla izah olunur ki, Darvin sadəcə olaraq antropogenez prosesdə əməyin rolunu nəzərə almamışdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Ə.Məmmədov, R. Bəşirov .Müasir təbiətşünaslığa konseptual yanaşma . Bakı- “Elm”-2001,757səh.

2. A. Tağıyev. Müasir təbiətşünaslığın konsepsiyaları. Bakı-2011, 456 səh.

3. Андреев Б.Г. Происхождение человека и общества. М.: Мысль, 1988, 422с.

ПРИНЦИП РАЗВИТИЯ И СОВРЕМЕННАЯ НАУКА

Фикрет Эфендиев, профессор
Ислам Исламов, доцент
Кафедра философии БГУ

На том уровне, которого наука достигла в конце XX в., ученые не могут удовлетворить ни древнегреческая концепция развития, ни концепция развития, царившая в естествознании до конца XXI века. Для обеих концепций развитие – это образование все новых и новых комбинаций из материала, никогда не возникающего, никогда не исчезающего, неизменного. Независимо от того, что считалось таким материалом – вода, воздух, огонь, земля или атомы, – ему всегда приписывались вечность и неизменность. В свете же современных знаний нет ничего вечного, кроме самого изменения и его законов. Старое представление, уподоблявшее совершающееся во Вселенной развитие – функционированию часового механизма, где изменяются лишь положение и взаимное расположение деталей, а сами детали остаются неизменными, должно теперь уступить место взгляду, согласно которому Вселенная напоминает организм; развитие – это непрерывное изменение не только его органов, клеток, содержащихся в клетках хромосом, но и молекул, из которых состоят хромосомы, атомов, из которых состоят молекулы, элементарных частиц и физических полей, образующих атомы, и всего того, из чего состоят элементарные частицы и поля. Другая особенность старого понимания развития – уверенность в том, что проявление нового, прежде не существовавшего характерно лишь для отдельных частей Вселенной, а во Вселенной в целом происходит периодическое повторение совершенно одинаковых циклов, т.е. круговорот. Эта точка

зрения, выдвинутая еще греческими философами, защищается некоторыми философами и в наши дни. Совместима ли она с современным состоянием научных знаний?

Еще в 1893 г. Палеонтолог Л.Долло (1857-1931)открыл закон: в ходе эволюции видов организмы никогда не возвращаются точно к прежнему состоянию, даже попав в условия, тождественные прежним. История растений и животных, считает австрийский зоолог К.Лоренц – это периодическое возникновение чего-то совершенно нового, вовсе отсутствовавшего на прежних ступенях развития. В биологии доказано, что появление ранее не существовавших видов, приходящих на смену видам вымирающим, процесс, происходящий так же систематически, закономерно и необратимо, как рождение, жизнь, смерть отдельных особей.

Выше отмечалось, что растительные и животные организмы – это самоуправляющиеся системы. Такие системы являются многоуровневыми, причем каждый нижестоящий уровень управляется уровнем, расположенным над ним. Накопленные в XX веке знания об эволюции видов приводят ученых к заключению, что в ходе этой эволюции усложнение организации организмов рано или поздно достигает такого предела, когда для их дальнейшего стабильного функционирования необходимо возникновение нового уровня управления. Известный биофизик Г. Патти, и ряд других ученых пришли к выводу, что эволюция видов сопровождается образованием новых уровней управления; так как управление всегда осуществляется при помощи информации, с возникновением новых уровней управления возникают и новые уровни информации, причем роль и значение ранее существовавших уровней существенно изменяются.

А как совершается процесс изменения в неорганической природе? Известный физик Р.Фейнман пишет, что физики, имеющие дело с повторяющимися, обратимыми изменениями, тем не менее уверены, что «где-то должен существовать принцип вроде: «Из елки можно сделать палку, а из палки не сделаешь елки», в связи с чем, наш мир постоянно меняет свой характер с елочного на палочный, - и эта необратимость взаимодействий должна быть причиной необратимости всех явлений нашей жизни». [Фейнман Р. Характер физических законов. М.1968 г. Стр. 115.] Но такой взгляд стал получать широкое научное признание лишь недавно. До первой трети XX в. Среди ученых господствовало мнение, что развиваются лишь фрагменты Вселенной, а строение всей Вселенной, ее основные характеристики всегда остаются неизменными. Мысль о развитии Вселенной представлялась абсурдной.

Когда А. Эйнштейн, создав общую теорию относительности, применил ее уравнения ко всей Вселенной, он обнаружил, что у этих уравнений нет решений, обеспечивающих Вселенной неизменность. Ученый усмотрел в этом неудовлетворительность своих уравнений, ибо был убежден, что Вселенная стационарна. И поначалу он не исправил своего философского убеждения так, как этого требовала его научная теория, а изменил свою теорию так, как требовало данное убеждение: он модифицировал уравнения таким образом, чтобы их решение свидетельствовало о неизменности Вселенной. Между тем в 1922 – 1923 гг. математик Фридман доказал: из общей теории относительности с необходимостью следует, что Вселенная не может быть стационарной – она всегда должна либо сжиматься, либо расширяться, плотность материи во Вселенной должна всегда либо возрастать, либо уменьшаться. Это открытие

опровергало взгляд, прочно укоренившийся в умах ученых. Эйнштейн, ознакомившись с выводом Фридмана, назвал его «подозрительным». Но затем, получив от Фридмана необходимые разъяснения, он признал правоту ученого и ошибочность своего первоначального мнения о статичности Вселенной.

Однако, чтоб вывод теории смог прочно войти в науку, его следовало подтвердить надежно установленными фактами. Вскоре такие факты были найдены. Наша Солнечная система – часть огромной звездной системы, называемой Галактикой. Во Вселенной имеется колоссальное множество галактик и их скоплений. Существует способ точного определения того, приближается ли к нам небесный объект или удаляется (и с какой скоростью он это делает). В 1929 г. Астроном Э. Хаббл, пользуясь этим способом, открыл, что все галактики и тех скопления удаляются от нас и что, чем дальше они от нас находятся, тем с большей скоростью разлетаются. С тех пор появилась гораздо менее мощная аппаратура, в том числе приборы, установленные на космических кораблях, во много раз выросло число известных науке галактических скоплений, но многочисленные измерения всегда подтверждали этот вывод Хаббла. Мощные наблюдательные средства, созданные в XX в., позволили астрономам собственными глазами увидеть, как гибнут звезды и другие небесные объекты, как возникают не существовавшие прежде новые небесные тела. Почти 30 лет, вплоть до 70-х гг., длились споры между учеными, отстаивавшими стационарность Вселенной, и их противниками, но научные открытия, сделанные в 60-70-х гг., окончательно опровергли представления о неизменности Вселенной.

Расширение Вселенной тормозится силами тяготения в той большей степени, чем выше средняя плотность

вещества во Вселенной, а эта плотность с течением времени падает. По современным научным представлениям, если ныне средняя плотность вещества достаточно мала (точно измерить ее пока не удалось), то расширение Вселенной будет происходить неограниченно долго. Если же нынешняя плотность вещества во Вселенной выше определенной величины, то процесс ее расширения, непрерывно замедляясь, по прошествии известного времени прекратится и начнется сжатие Вселенной. Оказывается, в любом случае Вселенная не может быть стационарной, а происходящие в ней процессы не являются повторением друг друга. По данным, которыми располагают ученые, около 20 миллиардов лет назад температура Вселенной превышала 10 миллиардов градусов, не было ни галактик, ни звезд, ни атомов, происходили лишь процессы рождения пар элементарных частиц и их аннигиляция. Затем, когда в ходе расширения Вселенной температура упала до 1-2 миллиардов градусов, начали образовываться ядра атомов гелия и водорода. Следующим этапом развития Вселенной было образование звезд и галактик, причем в недрах звезд рождались ядра более тяжелых элементов. С момента своего возникновения до гибели звезда проходит ряд качественно отличных друг от друга стадий. Таким образом, наши знания о прошлом Вселенной говорят нам о том, что расширение представляло собой процесс, этапы которого не были полным повторением предыдущего. Имеются все основания предполагать, что и в будущем Вселенная не будет повторять пройденных ступеней, что необратимость, присущая познанному нами огромному отрезку истории Вселенной, характерна и для дальнейшего ее развития.

К такому же выводу приводит и изучение изменений в истории человеческого общества. Разумеется, в обществе процесс развития, проявляющийся в постоянном

отмирании старого и возникновении нового, происходит не так, как в природе, поскольку здесь действуют разумные существа – люди, ставящие перед собой осознанные цели. Общественные законы существенно отличаются как от законов природы, так и от законов мышления. И все же, сравнивая процессы развития в природе, обществе и мышлении, можно найти некоторые общие им свойства, черты и моменты, которые как раз и отражаются в законах диалектики, т.е. в самых общих принципах развития.

Рассматривая историю развития общественного производства самых различных стран в большие исторические промежутки времени, можно заметить, что существующий в тот или иной период способ производства материальных благ рано или поздно исчерпывает свои возможности, а связанная с ним общественная система, функционирующая на его основе, приходит в упадок. На базе развивающегося нового способа производства возникает и новый общественный строй с характерными социальными группами, общественными, политическими, идеологическими отношениями. Этот процесс повторяется неоднократно, и возникновение нового оказывается характерной чертой всей человеческой истории.

Из сказанного следует, что марксистское учение о развитии, о том, что в природе и обществе никогда не прекращается процесс изменения, представляющий собой систематическую и необратимую смену старого новым, обосновано достижениями науки. Это учение указывает перспективный путь дальнейших исследований, на котором науку ожидают новые открытия.

ЛИТЕРАТУРА

1.Философия и методология науки М.Аскепин пресс,1996.

- 2.Кун Е.Структура научных революции.1975
3.Степин В.С Кузнецова Л.Ф научная картина мира в культуре техногенной цивилизации.М.ИФРАН,1994
4.Тюхтин В.С Диалектика сложности и организованности, Диалектика познания сложных систем.М. наука 1988

İNFORMASIYA CƏMIYYƏTİNDƏN BİLİK
CƏMIYYƏTİNƏ DOĞRU: AZƏRBAYCANDA
PERSPEKTİVLƏRİ

A.M.İmanova

Fəlsəfə kafedrasının doktorantı

XX əsrin 70-ci illərində bəşəriyyət informasiya-texnologiya inqilabının şahidi oldu. Sosial-fəlsəfi ədəbiyyatda bu inqilabın sosial nəticələri «informasional iqtisadiyyat», «şəbəkə cəmiyyəti», «koqnitiv kapitalizm» və digər anlayışlarda öz ifadəsini tapdı. İnformasiya cəmiyyəti konsepsiyasının tezliklə tərəfdarları artmağa başladı. Texnikanın cahanşümul nailiyyətlərindən az qala eyforiya hissi keçirən nikbin tədqiqatçılar ümid edirdilər ki, yeni dövr «zəkanın gücü ilə misilsiz məhsuldar imkanların azadlığını» vəd edir. «Mən düşünürəmsə, deməli istehsal edirəm. Maarifçiliyin «elm və zəka bəşəriyyətin problemlərini həll edəcək» arzusu – əlçatar hədudlardadır» [5]. Lakin cəmiyyət informasiyalaşdıqca, bu prosesin neqativ sosial nəticələri üzə çıxdı və bu, təbii olaraq, informasiya cəmiyyəti haqqında tənqidi əsərlərin meydana gəlməsini şərtləndirdi [3]. Bir çox tədqiqatçılar belə qənaətə gəldilər ki, kömpüter inqıdabı özünü ona olan ümumi ümidləri doğrultmadı və buna görə də bəşəriyyət informasiya cəmiyyətindən bilik cəmiyyətinə keçməlidir. Tədqiqatçı B.Q.Vudin yazır: «Müasir dünya sürətli tempə biliklər cəmiyyəti istiqamətində təkamül edir ki, bu da bəşəriyyət və cəmiyyət üçün geniş spektrdə imkanlar açır. Lakin bununla belə az olmayan olduqca ciddi problemləri

meydana gətirir» [8]. Belə bir tədqiqatçı mövqeyi ilə razılaşmamaq olmaz, bu, həm müasir elmin, həm də müasir cəmiyyətin keyfiyyət xarakteristikalarının hərtərəfli təhlilini nəzərdə tutur. Başqa sözlə, bilik cəmiyyətinin obyektiv dərki yalnız ənənəvi fəlsəfi fənlərin – sosial fəlsəfənin, fəlsəfi antropologiyanın, elm fəlsəfəsinin qovşağında mümkündür.

Təbii ki, ilk növbədə bilik cəmiyyəti anlayışının definisiyasını müəyyənləşdirmək lazım gəlir. Bilik cəmiyyəti elə bir cəmiyyətdir ki, burada biliklərin, ilk növbədə elmi biliklərin əldə edilməsi və tətbiqi yalnız iqtisadi effektiv baxımından deyil, həm də bu biliklərin ən müxtəlif formalarda sırası insanların gündəlik həyatına daxil olması ilə müəyyən edilir [8].

YUNESKO-nun məruzəsində deyilir ki, qlobal informasiya cəmiyyəti öz mənasını onda tapır ki, bilik cəmiyyətinin çiçəklənməsinə kömək etsin və insan hüquqları əsasında bəşəriyyətin inkişafına nail olunmasına yönəlmiş olsun. Bu məqsədə nail olmağın mühüm əhəmiyyəti bundadır ki, üçüncü sənaye inqilabi-yeni texnologiyalar inqilabı və onu müşayiət edən qloballaşmanın yeni fazası bir çox oriyentirləri dəyişmişdir və varlılar və yoxsullar, sənayecə inkişaf etmiş ölkələr və inkişaf etməkdə olan ölkələr, həmçinin ölkələrin də özündə mövcud olan uçurumu üzə çıxarmışdır. Bu mənada YUNESKO-nun nəzərincə, bilik cəmiyyəti qloballaşma prosesinin humanistləşməsinə yol açır [2].

Dünyanın intellektualları etiraf edirlər ki, bilik cəmiyyətinin yaradılması planetar cəmiyyətin inkişafının yeni modelidir. Belə bir model M.Kastels, Y.Derrida, V.Kristev, P.Riker, A.Turen kimi sosial filosofların fikrincə, beynəlxalq birliyin informasiya inqilabının, qloballaşmanın, yeni informasiya texnologiyalarının yayılması bəşəriyyət qarşısında yeni çağırışlara cavab olmalıdır [5; 6].

Burada bilik cəmiyyəti ilə qlobal informasiya cəmiyyətinin fərqi məsələsinə toxunmaq lazım gəlir. Tanınmış ekspertlərin

yekdil mülahizəsi belədir ki, qlobal informasiya cəmiyyəti bir sıra hallarda informasiyanı ötürmək azadlığına əngəllik törədir, informasiyanı senzuranın və manipulyasiyanın predmetinə çevirir. Bilik cəmiyyəti insan hüquqları və imkanlarını genişləndirir, integrasiyaya, həmrəyliyə rəvac verir, başqa sözlə, dünya gündəminə qloballaşma prosesinin humanistləşməsi məsələsini gətirir. Etika və informasiyalaşma ittifaqda çıxış etməlidir. Belə olduqda informasiya strateji əhəmiyyət kəsb edə bilər, fikri sərbəst ifadə etmək azadlığının genişlənməsi yayılan informasiyanın keyfiyyətinin qarantı olan deontoloji norma və prinsiplərin yayılmasını stimullaşdırar. M.Kastels müasir cəmiyyəti şəbəkə cəmiyyəti adlandırır. Bu o deməkdir ki, yeni təşkilati formalar mərkəzləşdirilmiş məkan məntiqinə və adi qərarlar qəbul edən mərkəzlərin məntiqinə sığmır. İqtisadi ölçülər dəyişir: qeyri-maddi resurslar daha mühüm rol oynayaraq fiziki kapitalı, maddi resursları sıxışdırırlar. Təhsil siyasətinin rolu və informatikanın inkişafının praktik əhəmiyyəti artır, yeni texnologiyalar hər yerdə biliklərin meydana gəlməsini və yayılmasını sürətləndirir. Dünya, sanki planetar məktəbə və kitabxanaya çevrilir. Yeni qlobal informasiya mədəniyyəti formalaşır və bu proses istehsalçılarla bilik əldə edənlər arasında sərhədləri «yuyur», özünüifadə, yaradıcılıq üçün yeni geniş imkanlar açır, cəmiyyət öyrədən cəmiyyətə çevrilir [5].

Heç şübhəsiz ki, bilik cəmiyyətinin ən mühüm sosial institutlarından biri sosial-fəlsəfi tədqiqatlarda mühüm yer tutan elmi-informasiya fəaliyyətidir. Belə bir mülahizə ilə razılaşmaq olar ki, «biliklərə söykənən iqtisadiyyat yalnız elmi biliklərin üstünlük təşkil etdiyi bilik cəmiyyətində mövcud ola və inkişaf edə bilər [8].

Tədqiqatçılardan Vudin B.D. bilik cəmiyyətinin mühüm xarakteristikası kimi «texnoelm» anlayışını təklif edir [8]. Müəllif texnoelm sahəsinin subyektləri içərisində təkcə alimləri və mühəndisləri deyil, həmçinin «qeyri-elmi» - kütləvi isteh-

salçıları, biznes nümayəndələrini və KİV-i də göstərir. Ən ümumi şəkildə isə informasiya fəaliyyəti elmin varlığını və inkişafını tədqiq etmək məqsədidir. İnformasiya terminin özü isə yalnız yenilik deyil, əsasən iqtisadi kateqoriya olub, ya istehlak dəyərini (əmtəə), ya da yeni əmtəənin istehsalının, xidmətlərin, texnologiyaların əsasında duran bilikləri bildirir. Başlıcası budur ki, əsl informasiya pozitiv dəyərə malik olmalıdır. Deməli, informasiya fenomeni iqtisadi dəyərlə yanaşı aksioloji, dəyər məzmunu daşmalıdır.

Lakin hər bir innovasiyanın, texnoloji fenomenlərin real başlanğıcı mükəmməl təhsil almış mütəxəssislərdir, onların sərəncamında olan müasir biliklərdir. Bu kontekstdə Azərbaycanda bilik cəmiyyətinin quruculuğu yolunda mühüm mərhələ orta təhsil sistemində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqidir. Artıq bu proses ölkə Prezidenti İlham Əliyevin 2008-ci il iyunun 10-da imzaladığı 2008-2012-ci illər təhsil sistemini informasiyalaşdırılması üzrə dövlət proqramı» sayəsində başlamışdır. Proqram çərçivəsində, həm fənlərin tədrisi, həm də təhsil sisteminin idarə olunması prosesində informasiya texnologiyalarından istifadə olunur. Proqramda deyilir ki, biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın fəaliyyət göstərdiyi şəraitdə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) inkişafı ölkənin intellektual və elmi potensialının mühüm göstəricisidir [1]. Proqramdan irəli gələn mühüm ideyalardan biri budur ki, İKT-nin ali təhsil sistemində tətbiqi keyfiyyətli təlimin təmin edilməsinin ən mühüm aspektlərindən biridir. Mühüm məqam həm də bundan ibarətdir ki, informasiya texnologiyalarının ali məktəblərdə tətbiqinin üstünlüyü ilə yanaşı bu prosesdə ölkəmiz üçün yeni faktorların meydana çıxması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Avropa standartına uyğun olaraq informasiya sisteminin tətbiqi şəraitində tələbə ona lazım olan kursları özü seçir ki, bu da təhsilin səviyyəsinin xeyli artırmış olur.

İnformasiya texnologiyalarından istifadə olunması

tələbələrə imkan verəcək ki, dərslərin planları ilə, fənlərin məzmunu ilə, internetlə lazımi materialı əvvəlcədən tapmağa imkan verəcək. Hər bir tələbənin öz elektron səhifəsi olur, buraya onun keçdiyi fənlərlə bağlı məlumatlar yerləşir. Deməli, təlimin modeli dəyişir, başqa sözlə, tələbələrin öz təhsil tələbatları ilə bağlı bu və ya digər tədris kurslarını seçmək imkanı olur. Bakı Dövlət Universitetində bu layihə artıq tətbiq olunmaqdadır [4].

Bu layihənin mühüm komponentlərdən biri multimediyaya kurslarının hazırlanmasıdır. Multimediyaya kursları Lecturnity proqramı təminatı əsasında yaradılmışdır. Bu, «Cənubi Qafqazda elektron birliliyinin inkişafı» TACİS layihəsi çərçivəsində elektron təlimi hərəkatına təqdim edilmişdir. Lecturnity ənənəvi, auditoriya məqsədinin güclü tərəflərinin saxlanılmasına kömək edir, təqdimatı yeni funksional imkanlarla zənginləşdirir ki, bu da tədris prosesinə səmərə verir.

Avropa ali təhsil sisteminə inteqrasiya məsafəli təlimində inkişafına təkan verə bilər. Lakin bütün bunlar üçün keyfiyyətli infrastruktur – həm ali məktəblərin özündə, həm də internetə əlçatırlıq üçün yüksək sürətli şəbəkə lazımdır.

Azərbaycan Respublikası Rabitə və informasiya texnologiyaları nazirliyi Avropa yenidənqurma və inkişaf bankının dəstəyilə nazirliyin, Bakıda dövlət orqanları və telekommunikasiya operatorları əməkdaşları üçün «Telekommunikasiya sahəsinin tənzimlənməsi üzrə Tədris predmeti» keçirir. Bu proqramın fəaliyyəti 2011-ci ilə kimi davam etmişdir.

Artıq təkcə 2011-ci ilin sonu üçün Azərbaycan Təhsil şəbəkəsinə qoşulmuş təhsil müəssisələrinin sayı 1200 olmuşdur [7].

Ən müasir biliklərə yiyələnmək yolunda atılan mühüm addımlardan biri Rabitə və informasiya texnologiyaları Nazirliyinin Dövlət radiotezliklərinin idarəedilməsi radioavadanlıqının sertifikatı istiqamətində bir sıra

tədbirlərin keçirilməsidir. Mövcud qanunvericiliyə görə, müxtəlif tipli radioavadanlıqından şəxsi istifadəyə 194 xüsusi razılıq verilmişdir. Təkcə 2010-cu il ərzində telekommunikasiya avadanlığına və müxtəlif tipli qurğulara uyğun olaraq 679 sertifikat verilmişdir. Bu mühüm tədbirlər bilik cəmiyyətinin formalaşmasında önəmli uğurlar kimi qiymətləndirilməlidir.

Beləliklə, Azərbaycan reallıqlarında bu günə kimi toplanmış çox da zəngin olmayan təcrübə göstərir ki, ali təhsil sistemində yüksək texnologiyaların tətbiqinin yüksək standartlarının təmin edilməsi üçün yüksək xidmət qabiliyyətli şəbəkələr tələb olunur. Məhz bu deyilənlər kontekstində Azərbaycanda sosial həyatı daha keyfiyyətli etmək baxımından aşağıdakı problemlər real həllini tapmalıdır:

- ölkənin ali məktəblərində yüksək xidmət qabiliyyətli şəbəkə infrastrukturunu yaradılmalı və tam gücü ilə işləməlidir;

- «elektron ali məktəbi» konsepsiyasının həyata keçirilməsi üçün qərarlar işlənib hazırlanmalı və tətbiq edilməlidir;

- təhsil prosesinin idarəçiliyinin təmin edilməsi üçün Learning Management System tətbiq edilməlidir;

- məsafəli təlim sistemi inkişaf etdirilməli və «distance learning» konsepsiyasının tətbiqi metodları təkmilləşdirilməlidir;

- ali məktəblərdə qərarların və infrastrukturun istismarı üzrə texniki qrupların yaradılması və fəaliyyət radiusunun genişləndirilməsi;

- ali məktəb müəllimlərinin informasiya texnologiya kurslarında ixtisaslarının artırılması işinin təkmilləşdirilməsi.

Beləliklə, nəzərdən keçirilən problemlər belə bir nəticə çıxarmağa əsas verir ki, Azərbaycan Respublikasında bilik cəmiyyətinin formalaşması üçün dəyərinə sosial-intellektual potensial mövcuddur.

ƏDƏBİYYAT

1. Təhsilsisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Azərbaycan Respublikası Dövlət Proqramı. <http://www.edu.gov.az>
2. Всемирный доклад ЮНЕСКО. К обществам знание. Париж. Изд.-во ЮНЕСКО, 2005, с.29.
3. Зиновьев А.Л. Фольклор понимания. М., 2006; с.28; Купырев В.А. Человеческое и иное: борьба миров СПб, 2009, 264 с. «Аеemes».
4. Информационные технологии для высшего образования «Электронный Азербайджан». // «Зеркало» 2010 13 октября №91.
5. Кастельс М. Информационная эпоха. Экономика, общество и культура. М., 2000.
6. Образование: секретное сокровище. Международная комиссия по образованию для XXI века. <http://www.itap.ru/library/book201.pdt>.
7. Представлен первый обзор ИТК в Азербайджане. <http://www.ltw.az>.
8. Юдин Б.Г. Человек и наука в обществе знаний//человек в интеллектуальном и духовном пространствах. М., 2010, с.231-253.

ELMLƏRARASI YENİ İSTİQAMƏT OLAN SİNERGETİKANIN BİOLOJİ BİLİYƏ İNTERPRETASIYASI

Hüseynova Lamiyə Ağasəlim qızı
BBDU-nun əyani doktorant

Sinergetika müasir metodologiyasının genezisini Anri Puankaredən götürüb. Onun adı dinamik xaosun müasir nəzəriyyəsinin əsasında duran, mexaniki sistemlərin əksəriyyətinə aid olan fundamental nəticələr və bifurkasiya

nəzəriyyəsi ilə bağlıdır. Buradan 2 istiqamət müşahidə etmək olar:

1. Formalaşmaya daxildən baxış – müşahidəçi qeyri – sabit sistemə daxildir;

2. Xaricdən baxış – struktur baxımından sistem sabitdir və müşahidəçinin sistemə müdaxiləsi münasibdir [1, səh. 29]. Bu o deməkdir ki, klassik və qeyri – klassiklə münasibətdə sinergetika gərək dialektik nəzəriyyənin prinsiplərinin – abstraktdan konkretə yüksəlmə və uyğunlaşma prinsipləri – istifadəsi ilə qurulmalıdır.

Sinergetika çərçivəsində irəli sürülən faktlar ilk öncə biologiyada yayıldı. Biz bunu əvvəlcə sinergetikanın baniləri G.Haken və İ.Priqojin, daha sonra isə digər müəlliflərin yazılarında müşahidə edirik. Məsələn, M.Volkenşteyn fizika, kimya və biologiya arasında sərhədin olmamasından danışır. Fiziki və kimyəvi proseslərdə özünütəşkil hadisəsindən danışaraq daha sonra əlavə edir: “Görünür ki, bu, növyaranması üçün də səciyyəvidir...” [3, səh.554]. Sözsüz ki, özünütəşkil bioloji obyektlərə də xasdır. Lakin onun təsadüfi xarakteri, bioloji sistemlərin qeyri – sabitliliyə razılışmaq olmaz. Bundan başqa, M.Volkenşteyn özü də təsadüfliyi və qeyri – sabitliyi nəinki misal gətirmir əksinə, bununla ziddiyyət təşkil edən hadisə və qanunauyğunluqlar qeyd edir. O, yazır ki, ontogenezdə (orqanizmin inkişafı) baş verən proseslər təsadüfi xarakter daşıya bilməz: “Bütün bu proseslər genetik proqrama uyğun inkişaf edir” [3, səh.573]. Onu da qeyd edir ki, əksinə, bu proseslər üçün aşağıdakılar səciyyəvidir:

1. İerarxiyanın bütün səviyyələrində bioloji strukturların sabitliyi;

2. İerarxiyanın bütün səviyyələrində idarəedici və nizamlayıcı funksiyaların, eləcə də əks əlaqələrin mövcudluğu;

3. Proqramlaşdırma və məqsədin olması.

Biologiya sahəsində tədqiqatlarla məşğul olan digər müəllif İ.Şmalqauzen filogenezdə (populyasiyaların təkamülü)

əks əlaqələrin, məlumatın işlənməsi mexanizminin, populyasiya təsir edərək onun təkamülünü müəyyən hədəfə doğru istiqamətləndirən idarəetmə siqnallarının mövcudluğu qeyd edir [5, səh.147-150]. Bununla da ontogenezdə və filogenezdə heç bir təsadüfi təsirlərdən və qeyri – sabitlikdən söhbət gedə bilməz. Beləliklə də, sözdə sinergetikanın əsas müddəaları ilə razılaşan biologiya əməldə bunları bütünlüklə inkar edirdi. Buna baxmayaraq sinergetikanın yayılması davam edirdi: sosiologiyaya, kulturlogiyaya, elmşunaslığa və nəhayət dünyanın öyrənilməsinə. Beləliklə də, sinergetika elmlər elminə [2, səh.13] və Dünyanın inkişaf paradigmasına çevrilir. Bu paradigmada Dünyanın təkamülü entropiyanın azalması və yeni, daha mürəkkəb strukturların yaranması ilə müşahidə olunan özünütəşkil proseslərlə izah edilir. Bununla belə, bizim Dünyanı açıq sistem hesab edən sinergetika onun təkamülünün əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi təsadüfə, qeyri – sabitliyi, qeyri – xəttiliyi və geriyə dönməzliyi hesab edir.

Özünütəşkil – təbiət qanunudur. Sinergetikanın əsas xidməti özünütəşkil proseslərin və onların təbiətdə korporasiyasının kəşf edilməsi idi. Sinergetikanın ilkin müəlliflərinin özünütəşkil hadisəsinin yalnız müəyyən fiziki və kimyəvi proseslərə aid etməsinə baxmayaraq, sonralar sinergetika demək olar ki, Dünyanın ierarxiyasının bütün səviyyələrinə yayılmışdır.

Özünütəşkil canlı hüceyrə, hüceyrələrdən yaranan toxuma səviyyəsində, orqanlar, orqanizmdə müəyyən funksiya yerinə yetirən orqanlar sistemi və nəhayət bütöv orqanizm səviyyəsində özünü göstərir. Nümunə kimi heyvanlarda populyasiyanın kəmiyyətinin nizamlanmasını gətirmək olar. Populyasiyanın artıq artımı zamanı miqdarı nizamlayaraq optimal həddə gətirəcək xəstəliklərin yaranması, qidanın çatışmamazlığı, yırtıcıların və digər bu kimi faktorların təsiri müşahidə olunur.

Cansız təbiətdə də ierarxiyanın bütün səviyyələrində özünü təşkil prinsiplərini müşahidə edirik. Mikrosəviyyədə bu, elementar hissəciklərin, atomların və molekulların mövcud olduğu qanunauyğunluqlarda özünü göstərir. Kimyavi reaksiyalar – atomar – molekulyar səviyyədə özünü təşkil prosesidir. Makrosəviyyədə özünü təşkil planetlərin, ulduzların, qalaktika və digər kosmik obyektlərin yaranması, inkişafı və qarşılıqlı fəaliyyəti qanunlarında özünü göstərir. Və nəhayət özünü təşkilin ən yüksək səviyyəsi – Dünyanın təkamülünü təmin edən bütün qanunların və qüvvələrin məcmusudur. Təkamül prosesinin özünü təşkilinə maraqlı misallardan biri gətirilmişdir. Burada heyvan və bitki aləmində baş verən təkamül prosesləri nəzərdən keçirilir və geoloji proseslər və kataklizmlərlə müqayisə olunur. Müəlliflər [4;6] əsaslanaraq qeyd edirlər ki, bu proseslər bir – birilə əlaqədirlər. Belə ki, bir çox hallarda canlı orqanizmlərin formalaşması nəhəng geoloji hadisələri qabaqlayır və ya onların baş verməsinin ilkin fazasında baş verir.

Qeyd edək ki, sistem daima vahid sabit vəziyyətdə qala bilməz. Bu, təkamülə ziddir. Buna görə də Dünyada sistemi sabit vəziyyətdən çıxararaq təkamül istiqamətində hərəkət etməyə sövq edən qüvvələr mövcuddur. Bu qüvvələrdən danışarkən söhbət həm dünyanın özünü təşkil strukturunda olan və təbiət proseslərində fluktasiyaların yaranmasına səbəb olan qüvvələri, həm də yeni strukturların yaranması üçün lazımı enerji və impulsu verən Xarici Qüvvələr gedə bilər. Qeyd olunan impuls sistemi sabit tarazlıq vəziyyətindən çıxıb yeni strukturların yaranması ilə müşaiət olunan yeni sabit vəziyyətə küçməyə məcbur edir. Dağıdıcı qüvvələr Dünyanın özünü təşkil strukturunun əsasında.

Cansız materiyada termodinamikanın ikinci qanunu hakimdir və ona müvafiq olaraq istənilən təcrid edilmiş struktur entropiyanın ayrılması ilə dağılmağa meyl edir. Canlı təbiətdə isə məxluqlar həyat siklini keçərək öz mövcudluqlarını

tamamlayırlar. Fiziki əsasın dağılması, ölüm canlı aləmin bütün obyektləri üçün səciyyəvidir. Dağıdıcı qüvvələr bu mənada pozitiv səciyyəyə daşır. Onlar bitki və heyvanat aləmində daha güclü və sağlam növlərin seçimini təmin edir, bəşəriyyətə yalnız inkişaf yollarından və deqradasiyadan qoruyur.

ƏDƏBİYYAT

1. Буданов В.Г. Методология синергетики в пост неклассической науке и в образовании. М.,2007.
2. Дульнев Г.Н. Введение в синергетику. – СПб: Проспект, 1998, 256с.
3. Волькенштейн М.В. Биофизика. – М.: Наука, 1988, 591с.
4. Ивановский А.Б. Палеонтология и теория эволюции. – Новосибирск: Наука, 1976.
5. Шмальгаузен И.И. Факторы эволюции. – М.: Наука, 1968, 451с.
- 6.Шургин С.М., Обут А.М. Солнечная активность и биосфера. Новосибирск: Наука, 1986.

Н.ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN MENTALİTETİ

Əliyeva Sahibə Hidayət qızı
Fəlsəfə kafedrasının dissertantı BDU

Bu gün sosial-fəlsəfi tədqiqatlarda milli özünütəşdiq kateqoriyası mücərrəd anlayış deyil, sosiomədəni fenomen kimi qiymətləndirilən suveren Azərbaycan vətəndaşlarının həyat tərzinin ayrılmaz elementidir. Vətən amalı anlayışının strukturunda vətənə xidmət prinsipi ilə yanaşı, milli özünütəşdiq də mühüm sosial-psixoloji komponentdir. Hər bir xalqın yaşadığı torpaq onun ruhi beşiyidir, çünki vətən hissi, millətin mənəvi-əxlaqi dəyərləri məhz bu etnomədəni məkanda,

özünütəsdic prosesində formalaşır. Milli-mədəni yaddaşda, insanların əqidəsində vətən diyarı, doğma torpaq əcdadlarımızın beşiyi kimi müqəddəs anlayış olaraq daim yaşayır. Bu kateqoriyada ölkənin təbii landsaftu, xalqın sosial-iqtisadi və mənəvi dəyərləri haqqında təsəvvürləri, onun təfəkkürünün mental xüsusiyyətləri sabit struktur elementləri rolunu oynayır. Həmin struktur elementləri şəxsiyyətin mənlik şüurunda öz doğma etnik torpağına məhəbbəti, doğma diyarına bağlılığı, xalqın ənənələrinə və adətlərinə dərin ehtiram dönməz sosial fenomen kimi bu gün suveren Azərbaycan vətəndaşlarının vətən amalı ilə özünütəsdic fəaliyyəti yeni mental keyfiyyətləri formalaşdıran faktora çevrilməkdədir.

Doğma diyara və ata ocağına təbii bağlılıq xalqımızın görkəmli mütəfəkkirlərinin əsərlərində də öz əksini tapmış, onun tarixi yaddaşının və milli şüurunun Vətən xislətində öz əksini tapmışdır. Onlar həmişə millətin bəşəri təcrübəsində xalqımızın ləyaqətini ucaldan, onu digər xalqlardan fərqləndirən mental keyfiyyətləri vəsf etmişlər. Xalqımızın sosiomədəni təcrübəsində mərdlik, cəsarət, ləyaqət, ulu babaların ənənə və adətləri, xeyirxahlıq və əməksevərlik həmişə yüksək qiymətləndirilmişdir. Abbas Səhhətin «Vətənim verdi mənə namu-nəmək, Vətəni mənəcə unutmaq nə demək» sözləri həmişə azərbaycanlıların şüurunda Vətənə məhəbbət hissini milli mentalitetin xüsusiyyəti kimi həkk olunub. Vətən anlayışı hələ qədimlərdə xalqın həyat məkanının bütün guşələrini və geniş düzənlərini, onun yaradıcı qüvvələrinin qaynaqları haqqında təsəvvürləri özündə ehtiva etmişdir.

İngilis filosofu Arnold Toynbi hesab edir ki, yaşadığımız tarixi dövr bütün bəşəriyyəti sınaqlara məruz qoyur . Bu mülahizə həqiqətən də hamımızı düşündürməlidir. Hazırda milli inkişafımız elə bir mərhələdədir ki, sosial həyatımızı müşayiət edən sosiomədəni konfliktlər, milli mənlik şüurumuzun üzləşdiyi sosial sarsıntılar bəşəriyyəti həlli olduqca çətin olan böyük sosial-siyasi problemlər qarşısında

qoymuşdur. Texnologiyaların planetar təfəkkürdə ekoloji məsələlərlə bağlı narahatlığın artması, transmilli korporasiyalar insanların gələcəyi üçün gözlənilməz təhlükə yaratmışdır. İnformasiya böhranı və artmaqda olan millətçilik meyilləri dövlətləri yeni geosiyasi şəraitdə milli mənafeələr naminə bazar qanunlarının məntiqindən irəli gələn qüsurları və konfliktləri aradan qaldırmaq məqsədilə real vəziyyətə müdaxilə siyasəti yeritməyə məcbur edir, gözlənilməz problemləri ortaya qoyan informasiya proseslərinin danılmaz nəticələri ilə hesablaşmağa vadar edir.

Beləliklə, zamanın inkişaf məntiqini müəyyən etmiş informasiya şəbəkələri, kapitalın hökmranlığı, işçi qüvvəsi və bazarlar siyasəti qlobal kontekstdə dərk olunmalı, lokal yeni informasiya texnologiyaları tətbiq etmək qabiliyyəti nümayiş etdirilməlidir. Nəzərə alınmalıdır ki, qlobal transformasiyalar kontekstində Azərbaycan gerçəkliyinin sosial-mədəni refleksiyaya ehtiyacı vardır, yəni millətin öz sosial varlığına kənardan müdrikcəsinə nəzər salıb yeni dünya proseslərinin nəticələrinə nə dərəcədə hazır olduğunu yenidən dərk etməsinə dərin zərurət duyulur. Bu, təbii və məntiqi sosial dünyagörüşü prosesidir, ictimai inkişafa yeni təkan verən, milli mənlilik şüurunun, xalqın mənəviyyatını yeni ideyalarla zənginləşdirən obyektiv reallığa ekzistensial reaksiyadır.

Fəlsəfi refleksiya özünəbaxışın dünyagörüşü aksiyasıdır, millətin qlobal miqyasda özünüidentifikasiya prosesinin labüdlüyünün təzahürüdür. Bu günün sosial tarixi reallıqlarında bütün xalqları, xüsusilə gənc demokratları narahat edən problemlərin böyük sınağa çəkilməsi, milli mənlilik şüurunun dinamikliyini, milli-etnik dünyagörüşündə, düşüncə tərzindəki mental xüsusiyyətlərini üzə çıxarır. Bu keyfiyyət böhranlı anlarda xalqları adətən özünü refleksiyaya, öz milli təcrübələrinə yenidən baxmağa, sosial-tarixi yaddaşların sosiomədəni dəyərlərə yeni təfəkkürlə yanaşmağa sövq edir. Çünki intensiv transformasiya prosesləri dünyanın

mənzərəsində dəyişən, cəmiyyətə artıq ənənəvi təcrübənin məzmununa və sərətlərinə yenidən baxmalı, yeni tarixi həqiqətin bərqərar olduğu gerçəklikdə yeni seçim etməlidir. Milli və bəşəri dəyərlərindən bəhrələnmiş xalqlar artıq başa düşmüşlər ki, öz milli mənlisinin başlıca qayəsi kimi müasir yeniliklərin sosiomədəni dərk, mentalitetin saflaşdırılması zamanın tələbidir. Məhz geniş miqyaslı təfəkkürün daşıyıcısı olan xalq dərk edir ki, əgər tərəqqiyə inam onun düşüncəsinə hakim kəsilmirsə, onun milli inkişafı yolunda üzə çıxan sosial maneələri aradan qaldırmaq mümkün deyildir.

Konkret tarixi şəraitdə bir çox situasiyalarda neqativ təsirlərlə üzləşən xalq, düzgün dünyagörüşü seçimi etməsə, mədəniyyətini, əxalqi idealını və milli varlığını xilas edə bilmir, vətən amalı və millət anlamları onun düşüncəsinin strukturunda dəyərinə yer tutmur. Bu kontekstdə biz xalqın milli mənlilik şüurunda vətən amalı problemi milli-mədəni düşüncəmizin müqəddəs anlayışı kimi təhlil olunmalıdır. Milli dövlətçiliyin ideologiyasında mühüm nəzəri ideya budur ki, o, vətən amalı kateqoriyasını və onun struktur elementlərinin milli mənlilik şüurunda, «milli faktor» problemi kimi milli həmrəyliyin dərkində integrativ mexanizm kimi diqqəti cəlb edir.

«Azərbaycançılıq öz milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq, eyni zamanda onların ümumbəşəri dəyərlərlə sintezindən, dünya sivilizasiyasına inteqrasiyasından bəhrələnmək, hər bir insanın inkişafının təmin olunması deməkdir» ideyası milli mentalitetin təşəkkülündə qırmızı xətt kimi keçir. İntellekti xalq düşüncəsinin, onun milli təfəkkürünün qaynaqlarından bəhrələnen, daha mürəkkəb, dinamik reallıqlarımızın mənimsənilməsi və dərkinin qüdrətli fenomeni, dərin fəlsəfi mülahizələrinin nəticəsi, hər bir azərbaycanlının özünü təsdiqinin vacib vasitəsidir. Xalq düşüncəsinin ən mürəkkəb və ən ziddiyyətli sosial-siyasi hadisələrin mahiyyətinə nüfuz etməsi, milli dövlətçilik fəaliyyəti göstərir ki, sosial inkişaf və azərbaycançılıq siyasəti

ilə bağlı mümkün potensial imkanları real gerçəklikdə yalnız sağlam mentalitetin mühüm daşıyıcısı olan əxlaqi və intellektual düşüncə gərginliyi sayəsində həyata keçirmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Q. Heydər Əliyev və milli mentalitet fəlsəfəsi. B.: Qismət, 2003, 248 s.
2. Əliyev Q. Mentalitetvarlıq və sürürlüçülərində // «Respublika» qəzeti, 2001, 9 dekabr.
3. İsmayılov Ə., Əliyev Q. Heydər Əliyev və milli ləyaqət fəlsəfəsi. B.: «Təbib», 1998. 149 s.
4. Гершунский Б.С. Менталитет и образование М.: Институт практической психологии 1996, 276 с.
5. Гуревич П.С., Шульман О.И. Менталитет, ментальность // Культурология XX век. М.: Энциклопедия, 2000, 327 с.

İNSAN, ONUN HƏYATI VƏ ÖLÜMSÜZLÜYÜ

Adgözəlova Gülnar Adil qızı
BDU-nun II kurs magistrantı

*“Ölüm var, həyat qədər dəyərlı,
Həyat var ki, ölümdən də zəhərli”*

H.Cavid

Həyatın mənası - əsrlər boyu müzakirə olunmuş fəlsəfi problemdir. İnsan həyatının xarakteristikasını nə təşkil edir? Məlumdur ki, insanın həyatını həyəcansız, fəaliyyətsiz təsəvvür etmək olmaz. Həyat passiv bir məfhum deyil, məhz elə aktiv bir prosesdir. İnsan öz ətrafındakılara heç də təsirsiz ötürşür, qarşılaşdığı insanlara, hadisələrə eyni gözlə yanaşmır. Onları

müxtəlif aspektlərdən öyrənir. Məhz bu yanaşmalar insanda həyəcanı artırır.

Qeyd olunur ki, insanlar heç də həyatın passiv izləyiciləri deyillər, həyəcan konkret olaraq meydana gəlir. Bu individual şəxsin yalnız fiziki və mənəvi mahiyyətindən yox, eyni zamanda ictimai həyati mövqeyindən də asılıdır.

Öz həyatı mövcudluqlarını dəyərləndirə bilməyən insanlar sanki həyatda vaxt öldürürlər. Amma biz vaxtımızı öldürmək barədə düşünənə qədər vaxt bizi öldürür. Məhz elə insanlar öz həyatlarını dəyərsizləşdirir, belə insanlar ən gözəl mahnılara sanki qulaqlarını batırmışlar, həyatın bütün gözəlliklərinə isə gözlərini yummuşlar.

Dünyada insan yeganə varlıqdır ki, qurub yaratmaq elmi fəaliyyət göstərmək kimi qabiliyyətləri vardır.

Həyat yolunda düzgün addımlayanları həyati problemlər qoxutmur. Onlar yalnız bu problemləri həll etmək barədə düşünmürlər, qarşılarına eyni zamanda məqsədlərinə çatmaq amalını qoyurlar. Belə bir məqsəd optimist insanlarda həyati mənalarnı müəyyənləşdirməyə imkan verir, gələcəyə qəlblərində ümidlə yanaşırlar. Gələcəyə ümidlə baxış insanlarda yaradıcılıq hissini artırır. İnsan istəsə cənnəti yalnız göylərdə yox, yer üzündə də qura bilər. Həyatın dəyəri və mənası sualı yalnız teoretik yox, eynilə praktiki səciyyə daşıyır.

Bütün dövrlərdə həyatın mənası haqqında dünyagörüşlər, fikirlər filosoflar arasında mübahisələr doğurmuşdur. İnsan həyatının mənası problemini Sokrat, Platon, Epikürçülər, Stoiklər, Orta əsr dövr filosofları, Alman naturfilosofları, Alman idealistləri, müasir dövr ekzistensialistləri cəhd etdilər ki, bu məsələni həll etsinlər. Amma buna baxmayaraq bu problem öz həll yerini hələ də tapmayıb. Hər bir insan, qocası və cavanı da özünə həyatı mövcudluğu haqqında sual verir. Ən əsası da cavanlar bu haqda düşünür. Bir çox şairlər və elm

adamları indiyə qədər mövcudluğun, həyatı mənanın ip uclarını axtarırlar

Dostoyevski “Ölülər evindən qeyd” əsərində yazırdı ki, “Şəxsin iradəsinə təsir edəcək 2 cür qorxu, dəhşət mövcuddur: biri gücsüzlük, zəiflik qorxusu, digəri isə dəyərsizlik qorxusu”.

Həyatın bir mənası varmı? Bir çox pessimistlər həyatı zülmət, qaranlıq kimi görür. Hər şeyin dəyərsiz, mənasız olduğuna inanaraq ömür sürürlər. Bəs optimist insanların həyat mövqeyi necədir? Onlar daim gözəllik , xeyirxahlıq yaxşılıq etmək ehtiyacını duyurlar.

Demək həyatın mənası gözəl, əbədi və əvəzolunmaz olmalıdır.

Nizami Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi” poemasında yazırdı: “Ey yer üzündə fələk kimi nazlanan insan, həm fələk, həm göy sənənin nazını çəkir”.

İnsan kainatın bütün sirlərini bilib, hər 2 aləmdən yüksəkdə durmaqla lövhi-məhfuzda əks olunmuş obrazdır: “Kainatın hərflərini axtarmaq istəsən hamısı səndədir, sən özün o lövhədəsən”.

Nizaminin nəzərində insan mənəviyyətli, böyük amallar yolçusu olmalıdır. Dünyada hər şey onun xidmətindədir. İnsan istər şah, istərsə də adi rəiyyət – həyatda bir sıra fərdi keyfiyyətlərinə - ağıllı, bilikli, hünərli, zəhmətkeş, doğrucul və s. təqdирə layiq sifətlərinə görə seçilir. O deyirdi: “Özünə zəhmət, dostlarına isə rahatlıq axtar. Səy elə ki, xalqın işinə yarıyasan, öz xeyir işinlə dünyanı bəzəyəsən, gül kimi xoşxasiyyət olmaq yaxşıdır ki, sənənin xoş ətrin üfüqləri bürüsün”.

Nə üçün, kim üçün yaşadığını, mücadilə etdiyini bilən insan istənilən çətinliyin öhdəsindən gəlməyə özündə asanlıqla iradə, qüvvə tapır. Məna insan həyatı üçün ilkin səbəbdir. Alber Kamyu demişdir: “İnsanın yaşam səbəbi öz həyatına dəyər verməsindədir”.

ƏDƏBİYYAT

1. И.Д. Панцхова. Человек, его жизнь и бессмертие. Москва, 1967.
2. Fərman İsmayılov. Seçilmiş əsərləri. 5 cilddə. Bakı, 2011.
3. Zakir Məmmədov. Azərbaycan fəlsəfə tarixi. Bakı, 2006.
4. www.dosthane.de/mevlana.php.
5. www.filozof.net/English/filozof-biyoqrafi-p.html.

КОНЦЕПЦИЯ ЧЕЛОВЕКА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ М.ФУКО

Касимов Фуад Ариф оглы,
диссертант кафедры истории
философии и культурологии БГУ

*«Человек не является ни самой древней, ни самой
постоянной из проблем, возникавших перед
человеческим познанием».*
Мишель Фуко

Мишель Фуко является ярким представителем постмодернизма. Согласно высказываниям Фуко, «человек» в современном мире - это изобретение недавнего прошлого. Вопреки распространенному мнению, со времен древнегреческой цивилизации человек как таковой не был предметом исследования. Скорее всего, человеческая природа получила концептуальный подход в XVIII веке, достигшего верха «антропологизации» науки и реальности.

Фуко понимает, что он является свидетелем того, что концепция человека в западной теоретической мысли на

сегодняшний день уже не пользуется таким влиянием и популярностью, как в прежние времена. Фуко подчеркивает, что в новых национальных государствах XVII и XVIII века в Европе, «человек» был концептуально определен для создания социальных институтов и практик, которые были тогда необходимы для поддержания оптимально продуктивных граждан. С появлением новой концепции «человека», идеи о том, что человеческий характер и опыт были неизменны, постепенно уступили идеям о том, что телом и душой человека можно манипулировать и реформировать.

«Человек, познай самого себя!» - говорили древние мудрецы. Однако и сегодня человек остаётся тайной и для себя, и для тех, кто пытается его изучать. В большинстве человечество практически и не задумывается над своей истинной сущностью.

Мишеля Фуко подчеркивает, что в XVII и XVIII веке работы, посвященные природе человека, скорее исследовали вопрос вечности и связи человека с вечностью. То есть философия скорее задавалась вопросом о том, как человек может обладать истинным знанием, то есть знанием и пониманием вечности, но при этом оставаться смертным, конечным во времени - из-за ошибок, мечтаний, воображения и так далее. И с этой точки зрения для него философия никогда по-настоящему не исследовала вопрос о природе человека.

Он считает, что «Критика чистого разума» имеет мало общего с философской антропологией, но на это он ответил цитатой из кантовской «Логике». Кант формулирует три вопроса: «Что я могу знать?», «Что я должен делать?» и «Чего мне ожидать?». Они все напрямую связаны с четвертым вопросом — «Was ist der Mensch?», то есть «Что такое человек?» А это вопрос антропологии и в то же время основополагающий вопрос

философии. Поэтому он считал, что Кант если не основал, то уж точно открыл эту область философии, а именно философскую антропологию, которая возникла в XIX веке и через диалектику Гегеля и Маркса заново открыла ту сферу, которая традиционно принадлежала философии.

М.Фуко также различает внутренние противоречия в дуализме современного гуманизма. «Современность», пишет он, вступает в свои права на «конституцию эмпирико-трансцендентного дублета, который назывался человек». Человек является объектом знания, но в то же является источником всех знаний и организатор реальности, частью которой он является. По Канту, человек имеет божественные силы интеллекта, чтобы организовать единый мир человеческого опыта, но, как ни парадоксально, эти божественные силы возникают из-за ограничений условий человеческого познания, конечности человечества.

Иными словами, дуализм современной концепции человека является одной стороны, чем-то между трансцендентным, универсальным и безусловным; трансцендентное эго, душа, разум, который не только превосходит тело, но и отдельного человека; а с другой стороны, чем-то эмпирическим, желания, страсти человека определяют определяет трансцендентное эго и управляет им. Наряду с этим онтологический дуализм является эпистемологическим дуализмом между субъектом, определяемый как трансцендентальный субъект, и объектом, который он стремится изучить.

Современные общественные науки, будь то исторические или социологические, являются для Фуко приложением усилий по созданию некоторого убежища для хрупких эмпирических «Я». Маркс начал излагать себя, привязывая человека-субъекта и сознания человека к экономическим и социальным силам. В его мыслях не

было чего-то выше и вне социальных условий человека, человека принципиально формируют эти обстоятельства. Но марксизм к концу девятнадцатого века также «создал возможности для поиска общей истории, в которой все различия общества могут быть сведены к единой форме, к организации мировоззрения, к созданию системы ценностей, согласованному типу цивилизации. Таким образом, современные попытки исследования «антропогенеза Маркса» состоят в том, чтобы «сделать из него историка общества, и заново открыть для себя в нем гуманистическое содержание».

Сегодня наступило удивительное время, когда преобразование внутреннего человека может идти огромными темпами. И мы сами можем помочь его преобразованию, если будем очищать свои мысли и стараться в мир нести самое лучшее, самое светоносное, что у нас есть. И, невзирая на то, что бывает очень трудно выстоять, но хотелось, чтобы мы прошли все испытания в жизни и при этом сохранили своё сердце в чистоте и научились, если ещё не любите, любить мир и всё сущее в нём. Ведь всё в мире живое.

Теперь некоторые рассуждения Фуко о власти. Он считал, что в XIX веке власть по своей сущности больше не отождествляется с обладающим ею индивидом, который осуществлял бы её по праву своего рождения; она превращается в какую-то машинерию, у которой нет владельца. Конечно же, в такой машине несколько человек не могут занимать одно и то же место, поскольку некоторые из мест являются решающими и позволяют оказывать превосходящие воздействия. Так что эти места становятся способными обеспечивать классовое господство в той самой мере, в какой они отделяют власть от индивидуального могущества [1, с.234].

Мы выхолащиваем вопрос о власти, когда ставим его единственно на языке законодательства либо Конституции или же исключительно по отношению к государству либо государственному аппарату. Власть же - это нечто гораздо более сложное, гораздо более плотное и рассеянное, чем какая-либо совокупность законов или какой-то государственный аппарат. Ты не сможешь ни добиться развития свойственных капитализму производительных сил, ни представить себе их технологическое развитие, если в то же самое время в твоём распоряжении нет властных устройств. Как, к примеру, в случае разделения труда в крупных цехах XVIII века мы пришли бы к подобному разделению задач, если бы не существовало нового распределения власти на самом уровне размещения производительных сил? То же самое справедливо и для современной армии.

Внутри повседневной политической рациональности за крах различных политических теорий, вероятно, отвечает не политика, не различные теории, а тот тип рациональности, в котором все они коренятся. В свете этого определяющая черта нашей современной рациональности состоит не в конституировании государства - самого холодного из всех постылых монстров, и не в расцвете буржуазного индивидуализма. И я не сказал бы даже, что этой чертой является постоянное усилие, направленное на то, чтобы включить индивидов в политическую целостность. Главная, определяющая черта нашей политической рациональности, по моему мнению, связана со следующим обстоятельством: такое включение различных индивидов в какую-либо общность или целостность связано с постоянной корреляцией между всё более и более развивающейся индивидуализацией и консолидацией этой целостности. С этой точки зрения мы можем понять, почему антиномия права и порядка лежит в

основе современной политической рациональности [там же, 379-380].

ЛИТЕРАТУРА

1. Фуко Мишель Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью / Пер. с франц. С. Ч. Офертаса под общей ред. В. П. Визгина и Б. М. Скуратова. - М.: Праксис, 2002. - 384 с. - (Серия "Новая наука политики").
2. Мишель Фуко. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. Пер. с фр. В. П. Визгина, Н. С. Автономовой Вступительная статья Н. С. Автономовой, СПб., А-сэд, 1994

QƏRB ŞƏRQŞÜNASLARI SUFİZMİN MEYDANA GƏLMƏSİ HAQQINDA

f.ü.f.d. Agabəyova Ülviyyə Rizvan q.
BDU-nun müəllimi

Sufizmin islamda meydana gəlməsi və yayılması necə baş vermişdir? İslam öz inkişafında mistikanı sərbəst şəkildə yaratmışdır və yaxud bu mistika Şərqi qədim dinlərinin (iudaizm, xristianlıq, buddizm, iranın qədim dinləri və s.) təsiri nəticəsində yaranmışdır.

Fransız şərqşünasları Anri Masse, Lui Massin'on və Karro de Bo sufizmin

meydana gəlməsi haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər.

Qərb şərqşünas alimləri təsdiq edirlər ki, islamda mistisizm digər dinlərin və fəlsəfi təlimlərin təsiri nəticəsində yaranmışdır. Bu mübahisəli fikirlər üç məşhur fransız şərqşünas alimlərinin (Anri Masse, Lui Massin'on və Karro de Bo) fikirlərində öz əkisini tapmışdır.

Anri Masse “İslam. Tarixi oçerk” əsərində sufizm haqqında yazır: “Sufizmin islam zəminində yaranmasına baxmayaraq , onda xristian, İran və hind təsirinin izləri duyulur” (A.Masse. İslam. Tarixi oçerk. səh.183).

Sufiliyə meyl göstərən İbn Səbinə (XIII əsr) adlı bir ərəb filosofunun verdiyi tərifə görə, qədim filosoflar özlərini Allaha bənzətmək istədikləri halda, sufilər Allaha qovuşmaq istəyirdilər. Zahidlikdən başlayan sufilik XIII əsrin ortalarında monizmə gəlib çıxdı. Bu monizmə sonralar sufizmin görkəmli nəzəriyyəçisi İbn Ərəbi tərif vermişdir (A.Masse. İslam. Tarixi oçerk. səh.184).

İslam tarixinin tədqiqi rus şərqşünasları L.İ.Klimoviç, V.Rozen, N.Mednikov, V.Bartold, A.Şmidt, İ.Kraçkovskinin adları ilə bağlıdır.

L.İ.Klimoviç yazırdı ki, islamın ilk çağlarında sufizmin inkişafına quldarlıq quruluşu dövrünə aid olan dini – idealist görüşlərinin, neoplatonizmin, həmçinin xristianlığın və hind dinlərinin böyük təsiri olmuşdur. Sufizmin eklektik xüsusiyyətinə görə bəzi müəlliflər “sufizm mistik təlimdir”, “hər hansı bir inkişafa qarşı düşmən mövqedə duran ehkamdır”, “təbiəti etibari ilə islamla heç bir bağlılığı yoxdur” kimi müxtəlif mülahizələr irəli sürmüşlər. L.İ.Klimoviçin fikrincə isə bu təlimin eklektik xüsusiyyətə malik olmasına baxmayaraq islamda bir cərəyan kimi məşhurdur (Л.И.Климович. Ислам. М.1962. səh.157).

Görkəmli ərəbşünas və islamşünas, SSRİ Akademiyasının xarici üzvü Lui Massin’ın 50 ildən artıq müsəlman Şərqinin tədqiqi ilə məşğul olmuşdur. Əsas diqqətini X əsr böyük mistik - panteist Mənsur Həllacın dünyagörüşünün tədqiqinə yönəlmişdir. Mənsur Həllacın şəxsiyyəti və təlimi haqqında tədqiqat Lui Massin’ın ən sevimli mövzusu olmuşdur.

Lui Massin’ın “Müsəlman mistisizminin texniki leksik xülasəsi” əsəri sufizm terminologiyasına həsr edilmişdir. Sufizm terminologiyasını tərtib edərkən o, bu və ya digər

terminin sadəcə izahını verməmiş , eyni zamanda onları sufizmin meydana gəlməsi mənbəyi ilə əlaqələndirmişdir.

Fransız şərqşünas alimi Karra de Vo təsdiq edir ki, sufizm formasına görə islamdan, əsasına görə xristianlıqdan qaynaqlanmışdır.

İngilis şərqşünası R.Nikolson, alman şərqşünas alimləri F.Toluk və F.Kremer iddia edirdilər ki, sufizm heç bir digər təsirlər olmadan islam dini zəminində meydana gəlmiş və inkişaf etmişdir. Onlara zidd mövqedə duraraq macar şərqşünas alimi İ.Qoldsier isə göstərirdi ki, islam sufizmində xristian rahibliyinin, buddizmin, maniliyin və zərdüştiliyin təsiri vardır.

Belə ki, sufizmin islam dini ilə sıx bağlı olub-olmaması məsələsi bu günə qədər şərqşünas alimlər və müsəlman ilahiyatçıları arasında mübahisə predmeti olaraq qalmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Masse A. İslam B., 1964.
2. Annemarie Schimmel. Tasavvufun boyutları. İstanbul, 2000.
3. Martin Kings. Tasavvuf nedir. İstanbul, 1986
4. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм. М., 1965.
5. Климович Л.И. Ислам. М., 1962.

AZADLIQ ANLAYIŞININ STRUKTURUNA DAIR

Z.C.Hacıyev,

Fəlsəfə kafedrasının professoru

Sosial fəlsəfədə mərkəzi yerlərdən birini tutan azadlıq kateqoriyası son dərəcə mürəkkəb, çoxtərəfli və çoxsəviyyəli struktura malikdir. Bu, hər şeydən əvvəl həmin anlayışın məzmununda üç tərəfin (ictimai ideal, universal dəyər və gündəlik fəaliyyət prinsipi) ayrılmaz vəhdəti ilə izah edilir. Elmi fəlsəfi ədəbiyyatda müxtəlif meyarlardan yanaşmaqla azadlığın aşağıdakı struktur bölgələrini müəyyən edən baxış

geniş yayılmışdır: a) Birinci, azadlığın ifadə olunma sahələrinə görə təsnif olunmasını (bunu azadlığın obyekt baxımından fərqləndirilməsi də adlandırmaq olar) nəzərdə tutur. Belə yanaşdıqda onun strukturunda üç tərəf nəzərdə tutulur. a) insanın təbiətə münasibətdə sərbəstliyi və təbiət qüvvələri üzərində hökmanlığı səviyyəsi; b) sosial azadlıq, yəni fərdin və ya müxtəlif sosial birlik formalarının (o cümlədən də sosial-etnik) mövcud cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində azadlığın reallaşması dərəcəsi; c) insanın daxili azadlığı, yəni öz hərəkəti və davranışlarını müstəqil qurması, hissləri və ehtirasları üzərində nəzarət edə bilməsi.

İkinci bölgü, azadlığı yönəlmə istiqaməti üzrə təsnif edərək, onu neqativ və pozitiv növlərə ayırır. Göründüyü kimi, burada aksioloji yanaşma, yəni azadlığın dəyərlilik mövqeyindən qiymətləndirilməsi əsas meyar rolunu oynayır. Neqativ azadlığın əsas məzmunu insanın təbiət qüvvələrindən, sosial və milli zülmədən, köhnəlik qalıqlarından və mənəvi nöqsanlardan xilas olmasını əhatə edir. Azadlığın pozitiv növündə isə sosial subyektin öz fəaliyyətində mahiyyət qüvvələrini reallaşdırması, daxili iradəsini, həqiqi fərdiliyini ifadə etməsi imkanları başlıca yer tutur.

Üçüncü bölgü, azadlığın yetkinlik və dərinlik meyarına görə bir-birindən fərqlənən növlərini ifadə edir. Buraya azadlığın daxili(subyektiv) və xarici (obyektiv) formaları daxildir. Daxili azadlıq daha mühüm olub, fərdin öz varlığının zəruri səpkilərini necə dərk etməsi, buna əsasən məqsədlərini müəyyənləşdirməsi və onları həyata keçirməsi deməkdir. Azadlığın bu növü buna görə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir ki, o xarici qüvvələrin təsiri və gücünə deyil, insanın öz daxili yetkinlik səviyyəsinə əsaslanır və könüllü xarakter daşıyır. Azadlığın xarici forması da çox vacibdir. Bu onunla şərtlənir ki, fərdin daxili əqidəsi, mənəviyyəti və sair azadlıq göstəriciləri, daha çox onun digər insanlarla ünsiyyətində və birgə fəaliyyətində təzahür edir. Xarici azadlığın məzmununa

həm də mövcud sosial şərait, burada insanların davranış və fəaliyyətlərinin obyektiv tənzimlənməsi mexanizmləri daxildir. Qeyd olunmalıdır ki, daxili və xarici azadlıq bir-birilə ayrılmaz vəhdətdədir.

Dördüncü yanaşma, azadlığın strukturunda prosesual mərhələləri bir-birindən ayırır. Onun əsasında belə bir meyar durur ki, azadlıq ani baş verən akt olmayıb, bir sıra fazalardan keçərək təkmilləşən prosesdir. Bu mövqedən çıxış etdikdə dərk etmə azadlığı, seçim azadlığı, müəyyən qərar qəbul etmə və onu yerinə yetirmə pillələri əsas götürülür. Həmin pillələrin hər biri öz növbəsində daxilən mürəkkəb məzmunu malik olub, müxtəlif tərəfləri əhatə edir.

Beşinci yanaşma, müxtəlif meyarları əlaqəli halda götürməsi ilə səciyyələnilir. Burada azadlığın aşağıdakı beş struktur bölgüsü göstərilir: a) idraki azadlıq; b) iradə azadlığı üzrə aparılan sərbəst seçim; c) azadlığın reallaşması şərti kimi çıxış edən ünsiyyət; ç) real əldə olunmuş azadlıq; d) azadlığın ən yüksək mərhələsi – onun mənlik şüuru səviyyəsində ifadə olunması.

Azadlığın yuxarıda qeyd olunan struktur bölgüləri, onların hər birinin yerinə yetirdikləri funksiyalar təcrid olunmuş halda deyil, vahid sistemin tərkib hissələri kimi sıx qarşılıqlı təsirdə və vəhdətdə çıxış edir.

Nəhayət, bunu da vurğulamaq vacibdir ki, azadlığın struktur bölgüləri və bütövlükdə azadlığın mahiyyəti, konkret tarixi mənaya malikdir. Başqa sözlə deyilsə, cəmiyyət inkişaf etdikcə, burada da irəliləyişlər özünü göstərir. Bu baxımdan yanaşdıqda, milli müstəqillik dövründə ölkəmizdə baş verən əsaslı transformasiya prosesləri azadlığın məzmunu və strukturunda prinsipcə yeni mərhələ açmışdır. Onun səciyyəvi cəhətlərini fərdi, ictimai və milli azadlığın daha çox uzaqlaşdırılması, azadlığın sosial zərurət və məsuliyyət ilə əlaqələrinin genişlənməsi, azadlıq ilə demokratiya, sosial ədalət və humanizmin vəhdətinin möhkəmlənməsi, azadlığın

reallaşmasının hüquqi təminatının inkişafı və azadlığın məzmununda mənəvi-əxlaqi əsaslarını təsir dairəsi və rolunun artması təşkil edir.

ВОЗРОЖДЕНИЕ ДИАЛЕКТИКИ В КАЧЕСТВЕ НАУКИ

Б.А.Юсиф, БГУ

Heraklit :

*Həm hər şeydən – bircə,
həm də bircədən – hər şey*

Гераклит:

*И из всего – одно,
и из одного – все*

Диалектика, являющаяся центральным и методологическим учением общей, а по Аристотелю, первой, философии, со времени возникновения позитивизма, как реакции против спекулятивной философии Гегельянства и марксизма постепенно была свергнута по началу в некоторых Западно-Европейских странах, затем в других, а в бывшем СССР примерно к последней четверти XX столетия, в Азербайджанской Республике, в том числе. Как говорится при подобный ситуации: поделом, ибо никто из сторонников диалектики не смог противопоставить этому, по сути дела софистическому натиску позитивистов возможную логическую обоснованную диалектику, потому и признаваемую обязательно.

На незавидное положение философии указал крупный Немецкий философ–Экзистенциалист Мартин Хайдеггер в своей статье«основные понятия метафизики»:«Философия–ни наука, ни мировозренческая проповедь.... Метафизика центральное учение всей философии. Всякий и так давно знает, что в философии, тем более в метафизике все шатко, несчетные разные концепции, позиции и школы сталкиваются и

раздирают друг друга. Вот где источник всех бед. Философия, а, прежде всего именно метафизика просто пока еще не достигла зрелости науки. Она движется на каком-то отсталом этапе. Что она пытается сделать со времени Декарта с начало нового времени ,подняться до ранга науки, абсолютной науки, ей пока удалось, чтобы она в один прекрасный день достигла успеха. Когда-нибудь она твердо встанет на ноги и пойдет выверенным путем науки на благо человечества. Тогда мы узнаем, что такое философия» [«Мир философии» М.1991 ,ч.1 с.118].

Так вот, представляю список всеобщих понятий, диалектических категорий пользуясь которыми, можно построить научную систему означающую факт превращения диалектики в науку. Вот они: бытие, движение,(изменение, развитие), пространство, время, сущность, целое и части, необходимое и случайное, общей строение и целостное функционирование, единое, (одно) и многое об этом подробная речь пойдет на конференции)

İDARƏETMƏNİN FƏLSƏFİ ƏSASLARI

Xələfova Kəmalə Rauf q.
BDU-nun doktorantı

Müasir fəlsəfə idarəetməni bir neçə aspektdən araşdırır:

1. Epistemoloji aspekt – bilik sahəsi kimi;
2. Praksioloji aspekt – insan fəaliyyətinin növü kimi;
3. Antrpoloji aspekt – idarəetmədə insanın yeri və rolu baxımından.

İdarəetmə nəzəriyyəsinin fəlsəfi dərkinin ənənəvi tərəfini məhz epistemoloji aspekt təşkil edir. O öz diqqətini elmi fəaliyyətin son məhsulu olan idarəetmə biliyinin sistemi,

strukturu və genezisində cəmləşdirir. Bir məsələni nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, idarəetmə elmi öz təbiəti etibarı ilə digər elmlərdən fərqli olaraq praktiki xarakter daşıyır və onun yaradıcıları bir qayda olaraq akademik mütəfəkkirlər deyil, real idarəçilər olmuşlar.

İdarəetmə nəzəriyyəsi - təşkilati sistemlərdə sabit, təkrarlanan əlaqə və proseslər haqqında sistemləşdirilmiş bilikdir. Nəzəriyyələr pozitiv və normativ nəzəriyyələrə bölünür. Pozitiv nəzəriyyələr hazırda mövcud olan, faktlarla təsdiqlənən və faktlara müraciət olunaraq yoxlanıla bilən hökmlərlə məhdudlaşır. Bu nəzəriyyələr normativ hökmlərdən və etik pozisiyalardan tamamilə azaddır. Normativ nəzəriyyələr olacaqlar haqqında hökmləri özündə ehtiva edir. Elmi menecmentin inkişafının ilkin mərhələsində pozitiv nəzəriyyələr üstünlük təşkil etdiyi halda hazırki zamanda təşkilatların idarə edilməsində humanist orientasiya geniş vüsət alıb. Burada əsas diqqət anlayış, güvən, yaxınlıq kimi dəyərlərə yetirilir. Nəzərdə tutulur ki, əməyin keyfiyyəti texnoloji dəyişikliklərdən çox idarənin sosial təşkilindən asılıdır [3, s.72]. İdarəetmə elminin strukturu nəzəri və empirik biliklərə bölünərək xarakterizə edilə bilər. Nəzəri bilik müxtəlif idarəetmə vəziyyətlərini modelləşdirən nəzəri konsepsiyaları özündə əhatə edir. Empirik bilik müvafiq nəzəriyyə çərçivəsində öz izahını tapan və onun empirik bazisini təşkil edən faktlar çoxluğundan ibarətdir.

İdarəetmə elmində praktiki məsələlərin həlli birinci planda, nəzəri biliyin inkişaf etdirilməsi isə ikinci planda çıxış edir.

Təşkilatın idarə edilməsi insan fəaliyyətinin ən qədim növlərindən biridir. Ən ibtidai sosial birliklər yaranan andan bir qrup insanların digərləri üzərində məqsədyönlü təsirinə ehtiyac yaranmışdır. Bu baxımdan idarəetmə sahəsində böyük praktiki təcrübə və böyük miqdarda ideyalar toplanmışdır. Lakin bu təcrübə və ideyalar toplusunun müasir dövrümüzdə ümumiləşdirmə və sistemləşdirməyə ehtiyacı var.

İdarəetmə nəzəriyyəsinin perspektivləri və onun fəlsəfə ilə əlaqəsindən danışarkən aşağıdakı məqamlara diqqət yetirmək tələb olunur. Birincisi, tam rəasional, mükəmməl və universal idarəetmə modelinin yaradılması qeyri – mümkündür. İdarəetmə biliyi hipotez xarakteri daşıyır və və bu sahədə dərkətmə prosesi özünü nəzəriyyələrin artırılmasında biruzə verir. İkincisi, müasir idarəetmə nəzəriyyəsində metodoloji pluralizm prinsipi çox geniş vüsət alır [2, s.197]. Bu prinsipə görə tədqiqatçı tədqiqat vasitələrinin seçimində tamamilə azaddır, bir şərtlə ki, o metodoloji prinsipləri identifikasiya etmiş olsun. Üçüncüsü, idarəetmə nəzəriyyəsinin predmet sahəsi getdikcə genişlənilir. Bu geniş spektr hal-hazırda idarəetmənin fəlsəfi problemlərini də özündə əhatə edir. İdarəetmə nəzəriyyəsi öz maraqları dairəsinə idarəetmə reallığı haqqında fəlsəfi, etik, ideoloji təsəvvürləri, epistemoloji və ontoloji problematikanı daxil edir. Dördüncüsü, idarəetmə fəlsəfəsinin predmet statusu hələ tam aydın deyil, çünki, müəyyən yetkinlik səviyyəsinə çatmamışdır [1, s.101].

Burada aydınlaşmamış, qaranlıq qalan və sual doğuran əsas məqam ondan ibarətdir ki, idarəetmə fəlsəfəsinə idarəetmə elminin strukturuna daxil etməyə ehtiyac varmı, yoxsa bu bilik sahəsi fəlsəfə və elm arasında keçid xəttində yerləşən, nə tam fəlsəfi nə də tam elmi xarakter kəbs edən bir problem kimi araşdırılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Управление - это наука и искусство. А.Файоль, Г.Эмерсон, Ф.Тейлор, Г.Форд.Москва.1992
- 2.Общая теория государства и права. Учебник /Под ред. Лазарева В. М. Юрист 1996
- 3.В поисках эффективного управления. Питерс Т., Уотерман Р.,Москва 1986

SOSİOLOGİYA

bölmə rəhbəri: dos.T.B.Ağayev

ОСОБЕННОСТИ ПРОГНОЗИРОВАНИЯ И ПРОФИЛАКТИКИ КОНФЛИКТОВ

Зульфугарова Самира Гейдар гызы
магистрантка II курса БГУ

Особенности управления конфликтами во многом определяются их спецификой как сложного социального явления. Важным принципом управления конфликтом является принцип компетентности. Во-первых, люди, вмешивающиеся в развитие конфликтной ситуации, должны обладать общими знаниями о характере возникновения, развития и завершения конфликтов вообще. Эти знания могут быть следствием их теоретической подготовки или богатого жизненного опыта. Во-вторых, необходимо собрать максимально разностороннюю, подробную, содержательную информацию конкретной ситуации. Радикальность вмешательства в конфликты не должна превышать глубины наших знаний о них. Управлять можно только тем, что хорошо знаешь. В противном случае управление может привести к результатам худшим, чем те, которые были бы при естественном развитии событий.

Предупреждение конфликтов необходимо осуществлять на ранних этапах возникновения противоречий. Чем раньше обнаружена проблемная ситуация, тем меньше усилий необходимо приложить для того, чтобы разрешить ее конструктивно. Заблаговременное обнаружение противоречий, развитие которых может привести к конфликтам, обеспечивается прогнозированием. Прогнозирование конфликтов

заключается в обоснованном предположении об их возможном будущем возникновении или развитии. Оно основывается на научных исследованиях конфликтов. Предупредить конфликты гораздо легче, чем конструктивно разрешить их. Поэтому проблема конструктивного разрешения конфликтов, кажущаяся на первый взгляд более важной, на самом деле не является таковой. Профилактика конфликтов не менее важна, чем умение их конструктивно разрешить. Она требует меньших затрат сил, средств и времени и предупреждает даже те минимальные деструктивные последствия, которые имеет любой конструктивно разрешенный конфликт. Предвидение возможных вариантов развития событий создает условия для результативного управления ими. Прогнозирование возникновения конфликтов является главной предпосылкой для эффективной деятельности по их предупреждению. Прогнозирование и профилактика конфликтов выступают направлениями управленческой деятельности по регулированию противоречий, возникающих в коллективах.

Для предупреждения конфликтов важно знать не только, что необходимо делать, но и как добиться развития проблемной ситуации в конструктивном направлении. Предупреждение конфликтов в узком смысле слова заключается в работе с конкретными конфликтами. Это деятельность участников конфликта, а также третьих лиц по устранению объективных и субъективных причин назревающего столкновения, разрешению противоречий неконфликтными способами. Технология предупреждения конфликтов есть совокупность знаний о средствах, приемах воздействия на пред конфликтную ситуацию, а также последовательность действий оппонентов и третьих лиц, в результате которых разрешаются возникшие противоречия.

Предупреждение конфликтов необходимо осуществлять на ранних этапах возникновения противоречий. Чем раньше обнаружена проблемная ситуация, тем меньше усилий необходимо приложить для того, чтобы разрешить ее конструктивно. Заблаговременное обнаружение противоречий, развитие которых может привести к конфликтам, обеспечивается прогнозированием. Прогнозирование конфликтов заключается в обоснованном предположении об их возможном будущем возникновении или развитии. Оно основывается на научных исследованиях конфликтов. Предупреждение конфликтов необходимо осуществлять на ранних этапах возникновения противоречий. Чем раньше обнаружена проблемная ситуация, тем меньше усилий необходимо приложить для того, чтобы разрешить ее конструктивно. Заблаговременное обнаружение противоречий, развитие которых может привести к конфликтам, обеспечивается прогнозированием. Прогнозирование конфликтов заключается в обоснованном предположении об их возможном будущем возникновении или развитии. Оно основывается на научных исследованиях конфликтов.

Прежде чем прогнозировать конфликты, необходимо пройти два этапа в их познании. Во-первых, необходима разработка описательных моделей различных видов конфликтов. Необходимо определить сущность конфликтов, дать их классификацию, вскрыть их структуру, функции, описать эволюцию и динамику. Однако на основе описательных моделей конфликтов дать обоснованных прогноз их возникновения и развития вряд ли возможно. Во-вторых, должны быть разработаны объяснительные модели конфликтов. Они позволяют вскрыть движущие силы развития конфликтов, их детерминанты и причины. Объяснительные причины

разрабатываются путем системно-генетического анализа конфликтов.

Профилактика конфликтов заключается в такой организации жизнедеятельности субъектов взаимодействия, которая исключает или сводит к минимуму вероятность возникновения конфликтов между ними. Профилактика конфликтов - это их предупреждение в широком смысле слова. Цель профилактики конфликтов - создание таких условий деятельности и взаимодействия людей, которые минимизировали бы вероятность возникновения или деструктивного развития противоречий между ними.

Деятельность по предупреждению конфликтов могут осуществлять сами участники взаимодействия. Она может вестись по четырем основным направлениям: 1) создание объективных условий, препятствующих возникновению и деструктивному развитию предконфликтных ситуаций. Исключить возникновение предконфликтных ситуаций в коллективе, организации по видимому, невозможно. Создать объективные условия для минимизации их количества и разрешения неконфликтными способами не только возможно, но и необходимо;

2) оптимизация организационно-управленческих условий создания и функционирования организаций - важная объективно - субъективная предпосылка предупреждения конфликтов;

3) устранение социально-психологических причин конфликтов;

4) блокирование личностных причин возникновения конфликтов.

Профилактика большинства видов конфликтов должна вестись по всем четырем направлениям.

LİTERATURA

1. Аверченко Л.К. Психология управления, Новосибирск, 1997.
2. Анцупов А.Л. Шипилов А.И. Конфликтология, М, 1999.
- 3.Здравомыслов А. Г. «Социология конфликта». М.: Аспект Пресс, 2000.
- 4.Лебедева М. М. «Политическое урегулирование конфликтов». М.: Наука,1999.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ SEÇKİ SİSTEMİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İsmayılova Nuranə Qəzənfər q.
BDU-nun II kurs magistrantı

1995-ci ildə qəbul edilən Azərbaycan Respublikası Konstitutsiyasına görə Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ vardır [maddə 55]. Bu hüququ onlar bilavasitə və ya nümayəndələri vasitəsi ilə həyata keçirə bilərlər. Konstitusiyaya görə seçkili dövlət və özünü idarə orqanlarına Milli Məclis, Prezident, bələdiyyələr aiddir. Azərbaycan xalqı öz müqəddəratını müəyyən etmək hüququnu bilavasitə ümumxalq səsverməsi-referendum və ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında sərbəst, gizli və şəxsi səsvermə yolu ilə seçilmiş nümayəndələri vasitəsi ilə həyata keçirir. Seçkilərdə iştirak etməklə xalq onu təmsil etmək hüququnu seçdiyi şəxslərə verir. Konstitusiyanın 4-cü maddəsinə görə xalqın seçdiyi səlahiyyətli nümayəndələrindən başqa heç kəsin xalqı təmsil etmək hüququ yoxdur.

Azərbaycan Respublikasında vətəndaşların seçmək və seçilmək, habelə referendumda iştirak etmək hüququ vardır. Məhkəmənin qərarı ilə fəaliyyət qabiliyyətsizliyi təsdiq

olunmuş şəxslərin seçkilərdə, habelə referendumda iştirak hüququ yoxdur. Hərbi qulluqçuların, hakimlərin, dövlət məmurlarının, din xadimlərinin, məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü ilə azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin, Konstitutsiyadada və qanunda nəzərdə tutulan digər şəxslərin seçkilərdə iştirak etmək hüququ qanunla məhdudlaşdırıla bilər [AR konstitutsiyası maddə 56].

Azərbaycan Respublikasında aktiv seçki hüququ sahəsində tətbiq edilən məhdudiyyətlər yaş senzindən (18 yaşı), vətəndaşlıq və fəaliyyət qabiliyyəti ilə bağlı məhdudiyyətdən ibarətdir. Passiv seçki hüququnda tətbiq edilən məhdudiyyətlər bir qədər çoxdur. Beləki, Milli Məclisə deputatlığı irəli sürmüş namizədlərin yaşı 25-dən aşağı olmamalı, ikili vətəndaşlığı və başqa dövlətlər qarşısında öhdəliyi olmamalıdır. İcra və ya məhkəmə hakimiyyəti sistemlərində qulluq edən, elmi, pedaqoji və yaradıcılıq fəaliyyəti istisna olmaqla, başqa ödənişli fəaliyyətlə məşğul olan şəxslər, din xadimləri, fəaliyyət qabiliyyətsizliyi məhkəmə tərəfindən təsdiq edilən, ağır cinayətlərə görə məhkum olunmuş şəxslər, məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü ilə azadlıqdan məhrum etmə yerlərində cəza çəkən şəxslər Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə deputat seçilə bilməzlər [AR Konstitutsiyası maddə 85].

Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçilmək üçün yaşı 35-dən aşağı olmayan, Respublika ərazisində 10-ildən artıq daimi yaşayan, seçkilərdə iştirak etmək hüququna malik olan, o cümlədən ağır cinayətə görə məhkum olunmayan, başqa dövlətlər qarşısında öhdəliyi olmayan, ali təhsilli, ikili vətəndaşlığı olmayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşı namizədliyini irəli sürə bilər [AR Konstitutsiyası maddə 100].

Azərbaycan Respublikasında vətəndaşların seçkilərdə iştirakı azad və könüllülük prinsipinə əsaslanır. Seçkilərdə və referendumda iştiraka görə heç bir məcburiyyət yoxdur. Vətəndaşlar öz iradələrini həyata keçirməkdə tam sərbəstdirlər

[Seçki Məcəlləsi maddə 2].Bir sıra demokratik ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycan Respublikasında da seçkilərin demokratik prinsipləri gözlənilməkdədir. Həmin prinsiplərə aşağıdakılar daxildir:

Seçkilər dövlət *hakimiyyət orqanlarının formalaşmasına* xidmət etməlidir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Milli Məclisin deputatları və bələdiyyələr seçkilər vasitəsilə formalaşırlar.

Ümumilik prinsipi Azərbaycan Respublikası vətəndaşı olan hər kəsə seçkilərdə iştirak etmək hüququnu verir. Mülkiyyətindən, təhsilindən, irqindən, dinindən, milliyyətindən və cinsindən, dilindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və başqa ictimai birliklərə üzvlüyündən və ya digər statusundan asılı olmayaraq hər bir vətəndaşın seçmək, seçilmək və referendumda iştirak etmək hüququ bu prinsiplə təmin olunur.

Bərabərlik hüququ prinsipinə görə seçkilərdə və referendumlarda hər bir seçicinin tək və bərabər səs haqqı var.

Birbaşılıq prinsipi vətəndaşların heç bir vasitəçi olmadan ölkə başçısını, deputatları və bələdiyyə üzvlərini seçmək hüququna əsaslanır.

Gizlilik prinsipi – seçicilərin səsvermə zamanı heç bir basqı altında qalmadan öz iradəsini ifadə etməsidir. Gizli səsvermə azad seçki prinsipinin ən gərəklisi və vacib şərtlərindən biridir. Seçicinin səsinin gizli olması seçici üzərində bütün kənar basqıların ortadan qalmasına səbəb olur. Gizlilik seçicinin sərbəstliyinin təminatıdır. Dünyada gizlilik prinsipinin qorunması üçün iki önəmli şərt var. Birincisi möhürlü bülleten zərfi, ikincisi, qapalı səsvermə otaqlarının təşkili. Azərbaycan Respublikası Seçki Məcəlləsinin 102-ci maddəsi seçki bülletenlərinin qoyulması üçün zərflərin hazırlanmasını və seçki məntəqələrinə verilməsini nəzərdə tutur. Həmin Məcəllənin 98-ci maddəsi isə səsvermə

otaqlarının gizli səsvermə üçün gərəkli şəraitdə yaradılmasını nəzərdə tutur.

Şəxsilik prinsipi - seçicinin şəxsən seçkidə iştirakını nəzərdə tutur. Seçicilər səsvermə günü seçki məntəqələrinə gedərək seçmə haqqını özləri həyata keçirirlər. Şəxsilik prinsipinə görə seçmək hüququ vəkalətlə heç kimə verilə bilməz. Həmçinin bu prinsip hər hansı sosial-iqtisadi maraqlara deyil, vətəndaşlıq borcunun yerinə yetirilməsinə xidmət edir. Bu prinsip də Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyasında və Seçki Məcəlləsində öz əksini tapmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyası. Bakı, 2010.
2. Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsi. Bakı, 2008.
3. Cəfərov I. Konstitusiya Hüququnun Əsasları. Bakı, Adiloğlu 2002.
4. Əsgərov Z.A. Konstitusiya Hüququ, Bakı BDU, 2002.
5. İsmayilov I. Ar Konstitusiyası Və Hüququnun Əsasları Bakı , 2002.

JURNALİST ARAŞDIRMASI HAQQINDA

Babayeva Günel İsgəndər qızı
BDU, “Jurnalistika” Elmi-tədqiqat
laboratoriyasının elmi işçisi

Müasir dövrdə jurnalistika ictimai və siyasi həyatda müstəsna rol oynayır, KİV əhalinin tərbiyəsində qüdrətli vasitə kimi haqq sözü yayır, insanların yaradıcılıq fəallığını yüksəldir. Məlumdur ki, jurnalistika daim inkişafda olan ictimai-siyasi fəaliyyət sahəsidir və bu sferada çalışan jurnalist kadrların peşə

hazırlığı onların nəzəri və təcrübi kamilliyi əsas məsələdir. Hazırda müasir jurnalistikamız, jurnalistlərimiz jurnalistika sahəsində bir sıra köhnə metod və formalardan imtina etmiş, milli mətbuatımızın qarşısında qoyulan yeni vəzifələrə uyğun olaraq fəaliyyət göstərirlər.

Jurnalistikamızın müasir dövrdə ən önəmli və eyni zamanda ən mübahisəli məsələlərindən biri janr problemidir. Jurnalistika janrları haqqında dərs vəsaitinin müəllifi olan Famil Mehdi janrlar haqqında belə yazır: “Janr fikrin, ideyanın, real hadisə və faktların, konkret məqsəd və vəzifə, predmet, dil-üslub, həcm, zaman və məkan özünəməxsusluğu üsulu ilə tarixən formalaşmış kompozisiya və məzmun vəhdətində ifadə olunması formasıdır” [1, s.12]. Bu fikrə etiraz etmək mümkün deyil. Jurnalistika nəzəriyyəsi ilə məğul olan tədqiqatçılar janrları üç müxtəlif qrupa bölürlər: informasiya janrları- xəbər, müsahibə, reportaj, nekroloq və s.; analitik janrlar- korrespondensiya, söhbət, resenziya, məqalə, xülasə və s.; bədii-publisistik janrlar- oçerk, felyeton, pamflet, lətifə və s. Bütün bu janrlar informasiyanın müəyyən, konkret bir tərəfinin həll edilməsi üçün nəzərdə tutulub.

Elmi ədəbiyyatlarda araşdırma jurnalistikası sənəd söhbət gedəndə onu, - “bir qayda olaraq, öz işinə və şəxsi təşəbbüsünə əsaslanan, müəyyən şəxslər və təşkilatların gizli saxlamaq istədiyi mühüm mövzuda material” adlandırılır.[4,s.86]. Bu deyimdə əsas nüans - müəyyən şəxslər və təşkilatların açıqlamaq istəmədiyi önəmli mövzunun götürülməsi, jurnalistin şəxsi təşəbbüsü ilə gizli məqamların aydınlaşdırılmasına cəhd edilməsidir. Məlumdur ki, bütün gizli məqamları tam açıqlamaq hər zaman mümkün olan proses deyil. Bununla yanaşı, cəhdin özü müəyyən gizli faktların açıqlanması və ya fərqli baxışların formalaşması üçün şərait yaradır. Hadisələri tərffüatıyla öyrənəbilmə, faktları ortaya çıxarma və buna bənzər məqsədlərlə araşdırma praktikası jurnalistika fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Bu baxımdan hər jurnalistin

araşdırmaçı jurnalist olduğunu söyləmək mümkündür. Ancaq jurnalist araşdırması önəmli yenilikləri ehtiva etməsi və cəmiyyət üçün böyük əhəmiyyətə malik olması ilə digər janrlardan fərqlənir. Araşdırmaçı jurnalist çox təcrübəli olmaqla, bir dedektiv həssaslığı ilə detalları izləməyi bacarmalıdır. Araşdırma bir çox informasiya mənbələrinə əsaslanır ki, onların sırasında insanlar, sənədlər, arxiv materialları, şəxsi müşahidəni göstərmək olar. Bir çox hallarda araşdırma sonrasında elə faktlar üzə çıxır ki, rəsmi dairələr üçün bu, arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxara bilər. Amma bəzən materialın tərkibində elə informasiyalar da yer alır ki, o, bilavasitə hakimiyyət nümayəndələrindən alınır.

Jurnalist araşdırması önəmli yenilikləri ehtiva etməsi və cəmiyyət üçün böyük əhəmiyyətə malik olması ilə digər janrlardan fərqlənir. Araşdırma bir çox informasiya mənbələrinə əsaslanır ki, onların sırasında insanlar, sənədlər, arxiv materialları, şəxsi müşahidənin adlarını çəkmək olar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, araşdırmaçı jurnalistin araşdırması ilə jurnalistika fəaliyyəti içərisindəki ümumi araşdırma arasında da fərq var. Bir məmurun xarici ölkəyə səfəri haqqında ekspertlərlə görüşmək və onların rəyini üz-üzə və ya telefon vasitəsilə öyrənmək jurnalistin apardığı və aparmaq məcburiyyətində olduğu araşdırmalarındandır. Hər jurnalist araşdırması yorucu və əziyyətli bir işdir. İstər jurnalist araşdırmasında, istərsə də məlumat toplama prosesinin hər hansı mərhələsində jurnalistləri bu yorucu və əziyyətli iş gözləyir. Ümumiyyətlə, araşdırmaçı jurnalist qaranlıq mövzularla maraqlanan, üstünə pərdə çəkilmiş faktları ortaya çıxarma mübarizəsi verən jurnalistdir. Araşdırması nəticəsində gizli tutulan faktları əldə etmək üçün bəzən gizli işləmək məcburiyyətində də qala bilər.

Müasir dövr mediasında jurnalist araşdırması kimi böyük maraq kəsb edən yeni janr növü də artıq öz sözünü söyləməyə başlayıb. “Jurnalist təhqiqatı onun müəllifindən bəzən yaradıcı

keyfiyyətdən daha çox cəsarət, təşəbbüs, iradə, mətinlik, vətəndaşlıq, ədalət tələb edir. Ona görə ki, bu janrın predmeti, obyektı heç də adi situasiya, adi hadisələr deyil, cəmiyyəti narahat edən, hətta bəzən dövlət orqanlarının üzə çıxarmaqda çətinlik çəkdiyi faktların aşkarlanması ilə əlaqədardır”. [2, s.236]. Əslində jurnalistika özü peşə olaraq araşdırma fəaliyyətidir. Hadisələri təfərrüatıyla öyrənə bilmə, faktları ortaya çıxarma və buna bənzər məqsədlərlə araşdırma praktikası jurnalistika fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Bu baxımdan hər jurnalistin araşdırmaçı jurnalist olduğunu söyləmək mümkündür.

Hazırda Azərbaycan jurnalistikasında araşdırma dedikdə, kriminalla bağlı materiallar ön plana çıxır. Belə materiallar araşdırma jurnalistikasının yalnız istiqamətlərindən biri ola bilər. Onun digər qolunu tarixi araşdırmalar təşkil edir. Məsələ ondadır ki, hər bir ölkənin tarixində gizli qalmış hadisələr olmuşdur, onların açıqlığa qovuşmamasında da maraqlı qüvvələr var. Bu günümüzü dərk etmək üçün dünənimizə müraciət etmək, onu mümkün qədər ətraflı araşdırmaq, tarixin hərtərəfli təsvirini yaratmaq və həmin məqamları problemin həllində diqqətdən qaçırmamaq lazımdır. Əgər Azərbaycan Respublikası iyirmi ildən artıq müddətdə Qarabağ problemini yaşayırsa, onun kökləri 1988-ci ilin hadisələrinə deyil, daha dərin qatlara gedib çıxır. Bu tip yanaşma jurnalistdən publisistik səpkidə araşdırma aparmağı tələb edir. Belə məsələnin öhdəsindən sırf tarixçilər deyil, araşdırma jurnalistikəsindən vasitə kimi istifadə edən yazıçı-publisistlər gələ bilərlər. Azərbaycanda XX əsrin 90-cı illərində geniş xalq kütləsi arasında milli özünüdərk hissi geniş vüsət tapmağa başladı. Bundan irəli gələrək tədqiqatçılarda və jurnalistlərdə yaxın-uzaq keçmişə maraq artdığı üçün araşdırma jurnalistikasının sürətli inkişafı məhz bu dövrə təsadüf edir. Hazırda Respublikamızda jurnalist araşdırması nümunələrinə “Azərbaycan”, “Ulduz” jurnallarının, “Ayna” (“Zerkalo”),

“Respublika” qəzetlərinin səhifələrində rast gəlmək mümkündür.

Bütün bunlar göstərir ki, araşdırma jurnalistikası cəmiyyətlə ictimai fikirdə, həqiqətin, haqqın bərqərar olmasında mühüm əhəmiyyətə malik olmaqla, xüsusi fəaliyyət sahəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mehdiyev F., Mətbuat janrları, B., 1995.
2. Məmmədli C., Müasir jurnalistika, B., 2003.
3. Тертычный А.А., Жанры периодической печати. М., 2002.
4. Ученва В.В., Метод и жанр: диалектика взаимодействия. М., 1982.
5. Шибаева Л., Жанры в теории и практике журналистики. М., 2007.
6. Virien F.H. La mediokratic. Paris. 1990.

QLOBALLAŞMA HAQQINDA DÜŞÜNCƏLƏR

Hümeyrə Mustafayeva,
Azərbaycan Dövlər İqtisad Universitetinin
Politologiya kafedrasının dosent əvəzi

Qlobalizm ideyasını insan birliklərinin qarşılıqlı münasibətlərinin intensivləşməsi və onların dəyərlər sistemini universallaşmasının təzahürü kimi qiymətləndirmək olar. İctimai proses kimi qloballaşmanın məzmununun, cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələrində başlıca izahçılıqlarının və nəticələrinin birmənalı qiymətləndirilməsinə baxmayaraq, dünyanın hazırda qloballaşma şəraitində yaşaması reallıqdır. Təsadüfi deyildir ki, bu ilin mayında anadan olmasının 90 illiyini qeyd edəcəyimiz ulu öndər Heydər Əliyev

qloballaşmanı dünya inkişafının indiki mərhələsinin başlıca meyli kimi səciyyələndirmişdir. O göstərirdi ki, «bu mürəkkəb və birmənalı qiymətləndirilməyən prosesin perspektivləri hamımızı düşündürür. Qloballaşma dövlətlərin sabit inkişafının, bütövlüyünün və idarəetmə sistemlərinin stabilliyinin təmin olunmasına, iqtisadi münasibətlərdə ayrışikliyin aradan qaldırılmasına, xalqların rifah halının yüksəldilməsinə kömək etməlidir. Sözsüz ki, beynəlxalq hüquq prinsipləri və normalarının aliliyi, dəyişikliklərin təkamül xarakteri, qarşılıqlı etimad və ümumbəşəri dəyərlərə sədaqətlə yanaşı, hər bir ölkənin səciyyəvi milli cəhətlərinin də nəzərə alınması bu prosesin müəyyənədiçi istiqamətləri olmalıdır» (Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibəti ilə Azərbaycan xalqına müraciəti. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2001, s.7-8).

Qloballaşmanı bu prosesə qoşulan ölkələr üçün sadəcə beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsi kimi başa düşmək bəsitlik olardı. Qloballaşma əslində daxili və xarici amillərin, proseslərin, milli və fəvqəlmilli münasibətlərin və təsisatların çıx qarşılıqlı təsiri və çulğalaşması prosesidir. Lokal, regional və qlobal səviyyələri əhatə edən bu proses getdikcə dərinləşir və intensivləşir, təbiidir ki, müəyyən dramatik və problematik situasiyalar da bərqərar edir. Ən müasir vasitələr sayəsində maliyyə-iqtisadi, sosial-siyasi və mədəni əlaqələrin vahid sistemini formalaşdıran qloballaşma əslində «müxtəlif coğrafi və sosial sferalar üçün nə isə eyni olan vəziyyət, durum deyildir, bu, dünya prosesində dinamikanın və statikanın, mərkəzə səy göstərən və mərkəzdən qaçan inkişaf vektorlarının qarşıdurması gedişində təsbit olunmuş və üstünlük təşkil edən meyldir» (Z.T.Qolenkova, M.M.Akuliç, V.N.Kuznetsov. Ümumi sosiologiya. Dərs vəsaiti. Bakı: Diplomat, 2007, s. 456). Məhz bu meylin fəaliyyəti sayəsində bir çox

tədqiqatçıların «şəbəkə-cəmiyyət» adlandırdığı fenomenin qərarlaşmasını müşahidə etmək olar. Lakin dünyanın müxtəlif ölkələrinin sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni inkişaf səviyyəsi müxtəlif olduğuna və onların bu «şəbəkə-cəmiyyətə» qoşulması bir-birindən fərqləndiyinə görə ayrı-ayrı cəmiyyətlərin qloballaşmanın təsiri ilə üzləşdikləri problemlər də fərqli səciyyəyə malikdir. Mövcud vəziyyəti real qiymətləndirən ölkələr, o cümlədən Azərbaycan Respublikası da çalışır ki, qloballaşmanın inkişafına öz töhfəsini versin.

Qloballaşma prosesi ilə şərtlənən problemlər əhatəlilik və kəskinlik baxımından eyni deyildir. Həmin problemlərin real mənasını kiçiltmədən qeyd edə bitlərik ki, müasir elmi-texniki tərəqqinin fəal təsiri ilə bəşər cəmiyyətinə xas olan strukturun ümumiliyinə və bütöv sisteminə doğru hərəkəti güclənməkdə davam edir. Bu dinamikanı ayrı-ayrı birliklər, sosial qruplar, hətta dövlətlər hiss etməyə bilirlər. Lakin həmin prosesin fəaliyyətdə olması, özünəməxsus dəyərlər sistemi və dinamizm doğurması şübhəsizdir. Ayrı-ayrı tədqiqatçılar və siyasətçilər qloballaşma prosesinin çox intensiv, yaxud ləng irəliləməsini vurğulaya bilirlər, müxtəlif faktlar təqdim edə bilirlər. Bu, qloballaşmanın real dinamikasının şişirdilməsi, yaxud inkarı üçün əsas vermir. Qloballaşma kifayət qədər mürəkkəb, çoxaspektli və ziddiyyətli prosesdir. Bu prosesin real sürətdə dərk olunması əslində çox ciddi intellektual tələbatə çevrilmişdir. Belə intellektual tələbatın reallaşması üçün bir tərəfdən əmtəələrin, xidmətlərin, kapitalın və ideyaların azad hərəkəti kimi səciyyəvi cəhətlər, digər tərəfdən isə global inteqrasiya ilə bağlı olan yeni məhrumiyyətlər (mənavi aşınma, perspektivin yetərinə dərk olunmaması, sivilizasiyalararası münasibətlərin kəskinləşməsi və s.) hərtərəfli araşdırılmalıdır.

Etiraf etməliyik ki, hazırda qlobalizm artıq müəyyən dərəcədə ideologiya kimi çıxış edir. Bu kontekstdə qloballaşma məzmun etibarilə Qərbi sivilizasiyasına məxsus dəyərlərin dünyanın digər ölkələrinə, regionlarına yayılması kimi təqdim

olunur. Həmin dəyərlərin fəal surətdə müdafiə olunması sivilizasiyalılıq əlaməti, bəyənilməməsi, yaxud etirazla qarşılanması isə qeyri-sivilizasiyalılıq təzahürü kimi qiymətləndirilir. Zənnimizcə, qloballaşma probleminə yalnız Qərb dəyərləri kontekstində yanaşılması onun əhəmiyyətli dərəcədə ideologiyalaşdırılması deməkdir; bu, problemin real məzmununun xeyli dərəcədə kölgədə qalmasına gətirib çıxara bilər. Belə düşünmək daha məntiqlidir ki, qloballaşma konsepti ümumbəşəri dəyərlərə (burada Qərb sivilizasiyasının da, Şərq sivilizasiyasının da öz töhfəsi ümumən etiraf olunur) istinad etməlidir. Ümumbəşəri ilə milli olan arasında müəyyən ziddiyyətlərin təzahürünə də təbii baxılmalıdır. Bu da nəzərə alınmalıdır ki, qloballaşma münbit ziddiyyətli mühitdə reallaşır: xalqların, millətlərin, sosial qrupların və birliklərin, habelə şəxsiyyətlərin öz müqəddəratını təyin etməsində ideqtiklik çox ciddi sosial problem kimi ortaya çıxır. Beləliklə, «ümumdünya tarixi proseslərinin ən yeni mərhələsi və çağdaşlığın (modernity) aparıcı tendensiyalarının integrativ xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən planetmiqyaslı və planetdəyərli hadisə» olan qloballaşma «dövrün siyasi situasiyasına əhəmiyyətli təsir göstərməkdədir» (Rahid S. Ulusel. Qloballaşma və harmoniya fəlsəfəsi. Bakı: Elm, 2005, s.11).

Qloballaşmaya dair elmi ədəbiyyatla tanışlıq belə qənaətə gəlmək üçün əsas verir ki, hazırda həm konkret ölkənin vətəndaşları, qurumları və strukturları, həm də ölkələrarası strukturlar arasında fiziki və sosial məsafə əhəmiyyətli dərəcədə qısalmışdır, başqa sözlə, zaman və məkan etibarilə kommunikasiya imkanları çox müasirləşmişdir. Nəticədə cəmiyyətdə və ölkələr arasında qarşılıqlı əlaqə, təsir və asılılıqlar nəzərə çarpacaq dərəcədə güclənmişdir. Dəyişən iqtisadi, sosial-mədəni və siyasi mühitdə mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsir prosesini fəallaşdırmaq, onların dialoquna daha çox önəm vermək ideyası aktuallaşmışdır. Bu şəraitdə təkcə

sosial məkanların yox, həm də ictimai şüurun, bütövlükdə təfəkkür tərzinin qləballaşması intensivləşir. Lakin mövcud situasiyanın təhlili sübut edir ki, baş verən dəyişikliklər dünyanın geoiqtisadi və geosiyasi parçalanmasını nəinki aradan qaldırmır, əksinə, ona yeni məqamlar daxil edir.

Azərbaycan Respublikası müasir şəraitdə öz müstəqilliyini daha da möhkəmləndirmək və qllobal inkişafın daha fəal iştirakçısı olmaq istiqamətində irəliləyir. O, qllobal problemlərin həllinin dünya ölkələrinin səmərəli əməkdaşlığına möhtac olduğunu nəzərə alaraq, beynəlxalq hüququn aliliyi prinsipinə ciddi əməl edərək, öz beynəlxalq əlaələrini genişləndirir, onların daha dolğun təzahür etməsinə səy göstərir. Dünya birliyinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan respublikamız öz mövqələrinin müəyyənləşdirilməsində ulu öndərin aşağıdakı mülahizələrini əsas tutur: «Bəşəriyyətin qədəm qoyduğu müasir inkişaf mərhələsində öz layiqli yerimizi tapmaq üçün gərək biz zamanın tələbləri ilə uyğunlaşa bilək, qarşımızda duran bir çox ciddi problemləri həll etməyə qadir olaq, ümdə vəzifələrimizə uyğun müvafiq proqramları həyata keçirməyə nail ola bilək» (Azərbaycan XXI əsrin və üçün minilliyin ayrıcında... Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2001, s.9). Hazırda Azərbaycanda sosial-iqtisadi və sosial-mədəni quruculuq prosesində keyfiyyət xarakteristikalarının yaxşılaşdırılmasına, milli maraqlarımızın daha dolğun reallaşdırılmasına, fərdi və qrup səviyyələrində sosial identikliyin inteqrasiyasına, milli-mənəvi və dini dəyərlərimizin qorunmasına və zənginləşdirilməsinə, müxtəlif ölkələrlə münasibətlərin yeni, müasir formalarının tətbiqinə xüsusi diqqət yetirilir.

Qlballaşmanın real nailiyyətləri ümumən etiraf olunur: informasiya əldə edilməsi və yeni texnologiyaya yiyələnmə imkanlarının artması, sosial strukturun dinamikliyinin yüksəlməsi, beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi, vətəndaş cəmiyyəti instimutlarının fəallaşması, idarəetmənin rasional əsaslarda inkişafı, beynəlxalq ünsiyyətin

intensivləşməsi, milli-etnik qapalılığın zəifləməsi və s. bu qəbildəndir. Lakin öz mahiyyətinə və təzahür prinsiplərinə görə qloballaşma inkişaf etmiş cəmiyyətlər üçün daha əlverişli zəmin yaradır, geridə qalmış ölkələrin maddi, sosial və intellektual itkilərə məruz qalmasını şərtləndirir. Belə vəziyyət antiqlobal meyilləri gücləndirir, «qloballaşdırıcı qüvvələrə» qarşı təhdidləri bir növ stimullaşdırır, müxtəlif səviyyəli «aralıq qloballaşma formaları» doğurur. Bu o deməkdir ki, qloballaşma kimi ziddiyyətli meyli qiymətləndirərkən həm pozitiv məqamlar, nailiyyətlər, həm də neqativ məqamlar, itkilər və risklər nəzərə alınmalıdır. Həmin meylin dəyərləndirilməsində ifratçılıq özünü qətiyyənlə doğrultmur: real nisbət obyektiv parametrlərə (iqtisadi, mədəni-intellektual, təbii, demoqrafik və s.) istinad etməlidir. Qloballaşmanın təsiri altında müasir dünya nizamını səciyyələndirən ayrı-ayrı elementlərin qarşılıqlı münasibətlərində müəyyən dəyişikliklər baş verir. Demokratik və humanist istiqamətli inkişafda ağırlı, riskli, standart nümunəli məqamların artması insanların həyat tərzində dərin iz buraxır, təşəkkül tapmış reallıqların dərin transformasiyasına zəmin yaradır. Təsadüfi deyildir ki, respublikamızın Prezidenti İ.H.Əliyev özünün məruzə və nitqlərində ümumi əsaslar üzərində qurulan yeni dünya nizamında ölkəmizin fəallığını təmin edən bütün amillər üzrə potensial imkanlarımızı yetərincə reallaşdırmağı vacib vəzifə kimi irəli sürmüşdür. Dünya miqyasında getdikcə kəskinləşən rəqabət mübarizəsində, həm yaradıcı, həm də dağıdıcı effektin real olduğu bir şəraitdə bütün ölkələrin səyləri qlobal sosial təhlükəsizliyin çağırışlarına adekvat cavab verməyə istiqamətlənməlidir.

POLİTOLOGİYA
bölmə rəhbəri: dos.A.S.Rüstəmov

İRAN SİYASİ SİSTEMİNİN FORMALAŞMASININ
QISA TARİXÇƏSİ

Kərimov Emin Altay oğlu
BDU-nun əyani doktorantı

Yaxın və Orta Şərqdə üç dövləti xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, bu dövlətlər regionda ərəb çoxluq arasında ərəb olmayan ən güclü region ölkələridir. Bu Ölkələrdən Türkiyə özünün Qərbyönümlü xarici siyasi mövqeyi baxımından, İran dini məzmunu, İsrail isə demək olar ki, bütün qonşuları ilə düşmən vəziyyətində olması ilə fərqlənir. Müasir İranın iqtisadi həyatı əsasən ixraca-enerji daşıyıcılarının dünya bazarlarına çıxarılmasına əsaslanır. Neft ehtiyatına görə doqquzuncu, hasilatına görə isə dördüncü yerdə olan İran bütün dünyanın qaz ehtiyatına görə Rusiyadan sonra ikinci yerdədir. Lakin ABŞ və digər Qərb dövlətlərinin həyata keçirdikləri embarqolar İran iqtisadiyyatını ağır vəziyyətə salmış, sənaye demək olar ki, məhv edilib. Yalnız ixraca yönəlik sənayenin modernizasiyası aparılır ki, bu da son embarqolardan sonra daha da çətinləşib. Zamana və Rejimə fərq qoymadan Dünya İmperiyası iddialarında olan İran həmişə qonşu dövlətlərlə quru və su ərazilərində mübahisələrə səbəb olan addımlar atmıdır. Bəzən sülhsevər xarici siyasət aparmasına baxmayaraq, İran yenə də öz rejimini dünyaya və xüsusilə Orta Şərqə ixrac etmək fikrindən daşınmayıb.

İslam inqilabının siyasi portreti - Məlum 1979-cu il hadisələrindən sonra İranda kütlənin dini həssaslığını qabardaraq əsas səbəblərin kökünə varmadan insanları yönləndirə bilmiş, Ayətullah Musəvi Ruhulla Xomeyni və ətrafında birləşmiş islami-şiə təmayüllü mollalar hakimiyyəti

ələ keçirir. Devrilmiş şah xanədanı və şaha yaxın çevrələr ya ölkədən qaçır ya da amansız təqiblərə və işgəncələrə məruz qalırdılar [3. Səh. 72].

Lakin bununla belə M.R.Xomeyni bir qədər ehtiyatla davranmağa çalışırdı. Çünki Şah sarayını, SAVAK-ın binasını tutmaqda xüsusi əhəmiyyəti olmuş, ümumiyyətlə inqilabın hərəkətverici gücünü təşkil etmiş olan İnkilabi dəstələr hələ də Tudəçilərin əlində idi. İlk prezident də məhz solların (Tudə) təzyiqi ilə Bəni Sədr seçilmişdi. Lakin şahı devirmiş inqilabi düşərgə iki əsas cəbhəyə ayrılmışdı. Hələ zəif olduqlarını qəbul edən islami təmayüllü klerikal qüvvələr solları SSRİ-yə casusluqda ittiham edir, ordunun isə şah sarayına sadıq generallardan təmizlənməsini tələb edirdilər. Tudə isə demokratik reformların dərinləşdirilməsini qadın və işçi hüquqlarının qorunmasında ciddi dəyişikliklərin aparılmasını tələb edir, eyni zamanda şah diktaturasının konfessional-şii dikturası ilə əvəzlənməsinin də əleyhinə çıxış edirdilər. Tudənin əsas aparıcı elektoral bazası, İsfahan və Tehran fəhlələrinin həmkarlar İttifaqları, Körfəz sahili ərazilərdə neft sahəsində çalışan “tətilçi” muzdurlar idi. Klerikal qüvvələrin mərkəzi isə şii mollaların demək olar ki, “qible”si halına gəlmiş Qum şəhəri, Şəriət-Mədarinin başçılığı ilə Cənubi Azərbaycanın dindar əraziləri (başda Təbriz olmaqla), Bəxtiyari və mərkəzi Xuzistan şiiələri idi [2. Səh.136].

Lakin bir qədər sonra İraqda hərbi çevriliş etmiş S.Hüseyn İrana qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış etdi. S.Hüseyn 1975-ci ildə OPEK-in Qətərdə keçirilmiş zirvə toplantısında imzalanmış, İran-İraq sərhəddini müəyyənləşdirən “Müqəddəs Müdafiə” (Defae-moqaddas) və ya “Qadisyyat-Saddam” adlanan müqaviləyə etiraz edir. Bu müqavilə İran-İraq sərhəddini Şəttül-ərəb çayından hesab edirdisə, S.Hüseyn bu sərhədi bir qədər də Şərqə tərəf çəkərək İranın ərəblər yaşayan Xuzistan, Abadan torpaqlarını ilhaq etmək Barədə düşünürdü. Şəttül-ərəb çayı Dəclə və Fərat çaylarının qovuşmasından yaranan neftlə zəngin

axar su hövzəsidir. Bundan əlavə, neft ixracı sahəsində rəqabət, sünni-şiə ziddiyyəti S.Hüseynin Küveytə iddialarına İranın etirazı da bu müharibəyə səbəb oldu. Bəhanə isə İraqın cənubunda T.Əzizin şiələr tərəfindən sui-qəsdə məruz qalması idi. Özünü inqilabın daha imtiyazlı təbəqələri sayan mollalar şahın bütün digər əleyhdarlarını da hakimiyyətdən kənarlaşdıraraq amansız təqib etməyə başladılar. Hətta konstitusiyanı da klerikal məzmununda qəbul edərək dini hakimiyyəti legitimləşdirdilər [1. Səh.94].

Konstitusiyada xarici siyasətin əsas istiqamətləri kimi:

- hər növ istismarın və işğalçılığın əleyhinə olması
 - ölkənin müstəqilliyinin hər cür hücumdan qorunması, ərazi bütövlüyünün mühafizəsi
 - beynəlxalq aləmdə İslam ölkələrinin hüquqlarını müdafiə etmək
 - İmperialist dövlətlərlə heç bir öhdəçilik müqaviləsinə qoşulmamaq
- göstərilmişdi.

Beləliklə, İslam qaydalarından xüsusilə, şiə-cəfəri dünyagörüşündən ibarət konstitusiya ABŞ-la hər cür əlaqələri istisna edir. Bundan əlavə, İranın rəsmi dairələri, xüsusilə, Ali dini Lideri İran İslam Respublikasının “Allahın” və “Haqqın” dövləti olduğunu açıq şəkildə bildirir. “Böyük Şeytana”-ABŞ-a və onun regionda olan əlaltısına-İsrAblə qarşı geniş müstəvidə mübarizə aparmaq, Yer üzünə şiə ədalətini yaymaq bu dövlətin əsas xarici siyasət strategiyasıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağacan Həsən. İmam. Bakı ş.: 2008, səh.382
2. Bədəlova Rəhilə. İran dünya siyasətində. Bakı Dövlət Universitetinin xəbərləri N 2. Bakı ş. 2010/səh.136-150
3. Деджури Муртуза Муттаhari. «Краткий Экскурс по Нахдж-ул-балага». Иран. Иран-Наме N 2(14).Центр

- по изучению культуры народов Ирана и
Центральной Азии Национальной Библиотеки
Республики Казахстан . Г. Алматы: 2010/с.5-57
4. Erceylan Mustafa. Büyük Orta Doğu Projesinde İranın önemi. Kocaeli ş.: 2007, səh.179
 5. <http://www.ispr.ru/frantsiya/voennaya-doktrina/razvitie-otnosheniy-frantsii-s-indiey-pakistanom-iranom-afganistanom.html>
 6. <http://www.belgeler.com /buyuk-orta-dogu-projesinde-iran-in-onemi-the-importance-of-iran-in-the-context-of-great-middle-east-project>

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI VƏTƏNDAŞLARININ SOSIAL VƏZİYYƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Ibrahimova Qəmər Malik q.
BDU-nun II kurs magistrantı

Ulu öndərimiz, ümummillî liderimiz Heydər Əliyev müstəqilliyimiz barədə danışarkən demişdir: “Müstəqilliyin əldə olunması nə qədər çətindirsə, onun saxlanılması, daimi, əbədi olması bundan da çətindir” [3, səh. 7].

Hər bir xalq və millət üçün müstəqillik əvəzedilməz sərvətdir. Xalqların öz taleyini müstəqil şəkildə müəyyən etməsi, suveren dövlət halında təşkilatlanması onun milli potensialının, maddi və mənəvi resurslarının tam gücü ilə üzə çıxarılmasına imkan yaradır, iqtisadi, siyasi, intellektual, mədəni qüvvələrinin manesiz inkişafına təkan verir, xalqın və millətin nəyə qadir olduğunu nümayiş etdirir. Xalqın müstəqil dövlət halında yaşamaq qabiliyyəti, milli təsisatların inkişafı,

dünya birliyində müstəqil dövlətin yeri bu halda bütün əyaniliyi ilə üzə çıxır [4, səh. 10].

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan Respublikasının sosial siyasət strategiyası yenidən müəyyənləşdirildi. Bu strategiyanın başlıca məqsədi ölkə vətəndaşlarının həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması, rifahının yüksəldilməsi və yoxsulluğun azaldılması idi. Hadisələrə və proseslərə tarixi baxışla bir sırada dünyanın hazırkı reallıqlarının və yeni dövlətçilik təfəkkürünün işığında yanaşmaq, yüksək qiymət vermək və bütün bunlara uyğun olaraq əsaslı qərar qəbul etmək Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyevin dövlət idarəetmə proqramının əsasını təşkil edir. Prezident İlham Əliyev müstəqilliyin ilk illərində olan sosial problemlərdən danışarkən qeyd etmişdir: “Ölkə 1992-93-cü illərdə, demək olar ki, total böhran yaşayırdı. İqtisadi, siyasi, hərbi böhran Azərbaycanı çox ağır vəziyyətə salmışdı və daxili çəkişmələr, özbaşnalıq, anarxiya və kaos, demək olar ki, Azərbaycanın gələcəyini də şübhə altına qoyurdu. 1993-cü ildə xalqın tələbi ilə Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra vəziyyət sabitləşməyə başladı, bütün xoşagəlməz halların qarşısı alındı və Azərbaycan uğurlu inkişaf yoluna qədəm qoydu” [5. səh. 247].

Ümummillə liderin məqsədyönlü şəkildə həyata keçirdiyi strategiya elə ilk illərdə də öz bəhrəsini verməyə başladı. Artıq 1996-cı ildən etibarən ölkənin sosial həyatında müsbət meyllər özünü göstərirdi. Sosial yönümlü tədbirlərin sayı əhəmiyyətli dərəcədə artdı. Bu sahədə müasir dövrün tələblərinə cavab verən, mükəmməl idarəetmə mexanizmi yaradıldı. Əmək hüquqları, sosial müdafiə, məşğulluq və s. sahələrdə ədalət prinsipi önə çıxarıldı. Büdcədən maliyyələşən müəssisələrdə çalışanların əmək haqqı bir neçə dəfə artırıldı. Bundan əlavə elm, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və s. bu kimi sahələrin aşağı təbəqələrində işləyən vətəndaşların minimum əmək haqqı 8 dəfə artırıldı. Ümumi əhalinin əmək gəlirlərinin payı 40 faizə

qədər artırıldı. Ölkədə əmək pensiyalarının baza hissəsində də artımlar müşahidə olundu. Ailə başçısını itirənlərin, şəhid ailələrinin, əlillərin və s. bu kateqoriyalardan olan digər vətəndaşların pensiyaları və müavinətləri, elm, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və digər büdcədən maliyyələşən müəssisələrin işçilərinin də əmək haqqları bir neçə dəfə artırıldı, müxtəlif sahələrdə fərqlənən insanlar üçün fərdi təqaüdlər təsis edildi. Pensiyaların ödənilməsi, məbləğinin artırılması prosedurlarının daha da təkmilləşdirilməsi, fərdi uçot sistemində keçilməsi uğurla davam etdirilir. Fərdi uçot sistemi ilə bağlı xüsusi dövlət proqramı həyata keçirilir. Həyata keçirilən islahatlar nəticəsində pensiya sistemi ilə sosial yardım sistemləri bir-birindən ayrılmışdır. Nəticədə pensiya sisteminin qurulmasında tam olaraq sığorta prinsipləri əsas götürülür. Sosial yardım və sosial müavinətlər isə ünvanlı sosial yardım çərçivəsində təşkil edilmişdir. Ünvanlı sosial yardım vətəndaşların ayrı-ayrı qrupları üçün deyil, gəlir və yaşayış minimumu arasındakı fərqlərə görə ehtiyacı olan ailələr üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Ümumiyyətlə 1993-cü ildən etibarən Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən uğurlu sosial siyasət nəticəsində ölkəmiz qısa zaman müddətində böyük inkişaf yolu keçmiş və sosial nailiyyətlər qazanmışdır. Və həyata keçirilən bütün bu tədbirlər Azərbaycanın gələcək inkişaf tarixində daha da böyük uğurlar əldə edəcəyindən xəbər verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2009.
2. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir (I-IX cildlər). Bakı, 2008
3. Heydər Əliyev. Müstəqillik yolu. Bakı: Azərbaycan universitetinin nəşriyyatı, 1997

4. Heydər Əliyev və müasir Azərbaycan. Bakı, Azərbaycan Univeristetinin nəşriyyatı, 2003.

5. Ramiz Mehdiyev. Gələcəyin strategiyasını müəyyənləşdirərkən: modernləşmə xətti. Bakı: Şərq-Qərb”, 2008.

BEYNƏLXALQ İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRDƏ BEYNƏLXALQ İNTEQRASIYA PROSESLƏRİ

İmanova Kübra Yusif q.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,
Beynəlxalq biznes ixtisasının I kurs magistrantı

Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya milli təsərrüfat mexanizmlərinin yaxınlaşmasına, qarşılıqlı uyğunlaşmasına və artımına gətirən, dövlətlərarası sazişlər formasını qəbul edən və razılaşdırılmış şəkildə dövlətlərarası orqanlar tərəfindən tənzimlənən obyektiv iqtisadi qarşılıqlı təsir prosesidir.

İqtisadi inteqrasiyanın əsasında müstəqil fəaliyyət göstərən subyektlərin iqtisadi maraqları və beynəlxalq əmək bölgüsü durur.

İqtisadi inteqrasiyaya nə öz-özünə baş verən bazar prosesi, nə də məqsədyönlü tənzimlənən proses kimi baxmaq olmaz. Bu, dialektik vəhdət olmaqla eyni bir prosesin hər iki tərəfini – həm obyektiv, həm də subyektiv tərəflərini əks etdirir.

İnteqrasiya prosesləri iqtisadi regionalizmin inkişafına gətirib çıxarır ki, bunun da nəticəsində ayrı-ayrı ölkələr qrupu öz aralarında ticarət üçün, bir sıra hallarda isə istehsal amillərinin regionlararası hərəkəti üçün daha əlverişli şərait yaradırlar. Aydın görünən proteksionist cəhətlərinə baxmayaraq, iqtisadi regionalizm beynəlxalq iqtisadiyyatın inkişafı üçün mənfi amil hesab edilmir. Lakin bu zaman nəzərə alınmalıdır ki, inteqrasiya edən ölkələr qrupu qarşılıqlı iqtisadi

əlaqələrini liberallaşdırarkən üçüncü ölkələrlə qarşılıqlı əlaqələr üçün integrasiya proseslərinin başlanmasına qədər mövcud olmuş şərtlərdən daha pis şərtlər müəyyən etməməlidirlər. Başqa sözlə, iqtisadi regionalizm bir qrup ölkələr arasında əlaqələri sadələşdirərkən bütün digər ölkələrlə əlaqələri mürəkkəbləşdirməməlidir. Regionalizm üçüncü ölkələrlə ticarət şəraitini pisləşdirməyə qədər o beynəlxalq iqtisadiyyatın inkişafının müsbət amili hesab edilir.

İntegrasiyanın çıxış nöqtəsi iqtisadi sistemin ilkin subyektlər səviyyəsindəki birbaşa beynəlxalq iqtisadi (istehsal, elmi-texniki, texnoloji) əlaqələr hesab edilir. Bu əlaqələr eninə və dərininə inkişaf etməklə bazis səviyyəsində milli təsərrüfatların mərhələ-mərhələ artımına gətirib çıxarırlar. Bunun ardınca qaçılmaz olaraq dövlət iqtisadi, hüquqi, fiskal, sosial və digər sistemlərin qarşılıqlı uyğunlaşması və idarəetmə strukturlarının yaranması baş verir.

İntegrasiya onu digər qarşılıqlı iqtisadi fəaliyyət formalarından fərqləndirən bir sıra əhəmiyyətli əlamətlərlə xarakterizə olunur: üzv-ölkələrin iqtisadi siyasətinin razılaşdırılması; milli qanunvericiliklərin, norma və standartların yaxınlaşması; milli istehsal proseslərinin bir-birləri ilə qarşılıqlı qovuşması, region çərçivəsində istehsal prosesinin texnologiya vahidliyinin formalaşması; istehsalda, elm və texnikada beynəlxalq ixtisaslaşma və kooperasiyanın geniş inkişafı; üzv-ölkələrin iqtisadiyyatlarında baş verən struktur dəyişiklikləri; integrasiya prosesinin məqsədyönlü tənzimlənməsi, regional idarəetmə orqanlarının inkişafı.

Müasir beynəlxalq iqtisadiyyatda yaranmış və inkişaf edən çoxsaylı integrasiya birlikləri öz qarşılıqlı prinsipcə eyni vəzifələri qoyurlar. Bu vəzifələrdən isə integrasiyanın məqsədləri irəli gəlir: Masştab iqtisadiyyatının üstünlüklərindən istifadə, əlverişli xarici siyasət mühitinin yaradılması, ticarət siyasəti vəzifələrinin həlli, iqtisadiyyatın struktur dəyişikliklərinə dəstək, milli sənayenin gənc

sahələrinin dəstəklənməsi, dünya bazarlarında mövqelərin gücləndirilməsi.

Tarixən inteqrasiya bir neçə əsas mərhələdən keçməklə təkamül edir ki, bu mərhələlərdən hər biri onun yetkinlik dərəcəsinə xarakterizə edir. Qeyd etmək zəruridir ki, inteqrasiya inkişaf etdikcə meydana gələn dinamik effektlər sırasında müxtəlif ölkələrin istehsalçıları arasında artan rəqabəti. Bu rəqabət qiymətlərin artımının qarşısını alır, əmtələrin keyfiyyətinin yaxşılaşmasına gətirib çıxarır, yeni texnologiyaların yaradılmasını stimullaşdırır və s. İnteqrasiya nəticəsində üzv-ölkələr masştab iqtisadiyyatının üstünlüklərindən istifadə etməyə başlayırlar ki, bu da istehsalın həcmının artırılmasına, eyni zamanda xərclərin aşağı salınmasına imkan verir.

Azərbaycan beynəlxalq inteqrasiya birlikləri sistemində. Bütün ölkələrdə inteqrasiyanın inkişafının nəticəsi kimi inteqrasiya birlikləri çərçivəsində beynəlxalq ticarətin artımı çıxış edir. Azərbaycanın xarici iqtisadi strategiyasının əsas prioritet istiqamətlərindən biri onların müasir dünya təsərrüfat proseslərinə aktiv şəkildə qoşulmaları, qlobal geoiqtisadi məkanda baş verən yeni meyllərə adekvat şəkildə reaksiya verməkdən ibarətdir. Bütün ölkələrdə inteqrasiyanın inkişafının nəticəsi kimi inteqrasiya birlikləri çərçivəsində beynəlxalq ticarətin artımı çıxış edir.

PSIXOLOGİYA VƏ PEDAQOĞİKA

bölmə rəhbəri – dos.M.V.VƏLİYEV

PSİXİ ANOMALİYALI YETKİNLİK YAŞINA ÇATMAYAN QANUNPOZANLARIN TİPOLOGİYASI

BDU-nun psixologiya kafedrasının
dosenti A.F.Səməndərova

Məlum olduğu kimi, yetkinlik yaşına çatmayanların törətdikləri əksər cinayətlər onların yaş xüsusiyyətlərilə şərtlənir, özünü təsdiq etmək, avtoriteti təqlid etmək meyli ilə bağlı olur. Lakin bununla belə, son zamanlar aparılan tədqiqatlar yetkinlik yaşına çatmayanların kriminal davranışının genezisində psixi anomaliyaların da az rol oynamadığını göstərir.

Psixi anomaliyalar psixi fəaliyyətin xəstəlik səviyyəsinə çatmamış, lakin bəzi şəxsi keyfiyyətlərin dəyişikliyə uğraması hesabına meydana gələn yayınan davranış formalarıdır [3, 270].

Psixi anomaliyalar müəyyən ekstremal şəraitdə yetkinlik yaşına çatmayanları konfliktli situasiyanın təsirinə dözümsüz edir, şəxsiyyətin bir sıra sosial cəhətdən əhəmiyyətli keyfiyyətlərinin inkişafına, onun mühitə uyğunlaşmasına mane olur, özünə nəzarət mexanizmini zəiflədir, davranış seçimini məhdudlaşdırır. İmpulsiv, təsadüfi, düşünülməmiş, o cümlədən hüquqazidd əməlləri törətməyə sövq edən amillərdən biri kimi çıxış edir [2, 35].

Elmi ədəbiyyatda psixi anomaliyalı yetkinlik yaşına çatmayanların aşağıdakı tipologiyası geniş yayılmışdır:

1. Sabit tip- bu tip sabit emosional-iradi deformasiya, qəzəb, hövsələsizlik, ətrafdakı insanlara neqativ münasibətlə xarakterizə edilir. İntellektual səviyyəsi yüksək deyil, xarici mühitə adaptasiya olunmayıb, tərbiyədəki qüsurları aqressiv

reaksiyalarla kompensasiya edir. Bu tipin zorakı əməlləri öz düşünülmüş və qəddar xarakteri ilə fərqlənir, yalnız qaba qüvvəti və kriminal aləmin məcəlləsini qəbul edir. Bu tipdə affektiv pozuntular müşahidə edilir.

2. Lider tip- bura residivist yetkinlik yaşına çatmayanlar aid edilir. İctimai təhlükəli əməllər onların həyat tərzinə çevrilib. Bu tip qrup cinayətlərinin təşkilatçısı və iştirakçısıdır.

3. Situativ tip- bu tipdə sərvət dəyərlərində ciddi təhriflər müşahidə olunur. Müəyyən situasiyalarda həmin tipdə yalnız zorakı meyillər dominantlıq edir. Bir çox hallarda bu tip ətrafdakıları özü provakasiya edir və ya cinayətin törədilməsi üçün süni surətdə şərait yaradır. Bu tipə aid edilən qanunpozanların bir çox epilepsiya və ya üzvü pozuntular diaqnozu ilə həkim-psixiatrın qeydiyyatındadırlar.

4. Asosial- gedonistik tip- qabarıq eqoistik yönəlişlərə malik, boş əyləncələrə güclü meyli olan psixopatik yetkinlik yaşına çatmayan qanunpozanları birləşdirir. Bu tipə aid edilənlərin bir çoxuna psixoseksual deviasiyalar xasdır. Onlar öz zahiri görünüşlərinə, fiziki hazırlığına, cinsi münasibətlərə həddsiz diqqət göstərir, homoseksual, biseksual, pedofil təmaslara çox meyillidirlər. Bu tipin kriminal aqressivliyi cinsi məzmunlu cinayətlərin törədilməsində təzahür edir.

5. İnfantil-oyunçu tip- zorakı xarakterli cinayət əməllərinin törədilməsi oyun motivi ilə və ya qrup həmrəyliyi ilə bağlı olur. Onlar əməllərinin mümkün nəticələrinin ağırlığı haqqında düşünmürlər. Bu tip hətta yaşlıları arasında uşaq xasiyyətləri ilə, küsəyənlilikləri ilə seçilir. Onların fikirləri qeyri-yetkin, təfəkküurləri konkret, emosional sahələri isə qeyri-sabitdir. İradə funksiyaları uzun müddət inkişafdan qalır. İdark fəaliyyətinin formalaşmaması tez özündən çıxma və kinsaxlama ilə çulğəşir.

6. Suggestiv (asılı, təlqinə qapılan) tip-bura zəif iradəli, qətiyyətsiz, həyəcanlı, təlqinə asan məruz qalan yetkinlik yaşına çatmayanlar aid edilir. Onlar cinayəti sabit kriminal

yönəlişin hesabına deyil, qrup liderinin və üzvlərinin təzyiqi ilə törədir. Bununla bağlı diskomfortu aradan qaldırmaq və aqressivliklərini artırmaq üçün isə spirtli içki və ya narkotik maddə qəbul edirlər. Qorxaqlıq və qeyri-təşəbbüskarlıqları hesabına yeniyetmə ierarxiyasında ikinci dərəcəli rolları oynayırlar. Pozitiv əhatədə isə asan adaptasiya olaraq düzgün yola qayıda bilirlər. Onların sərvət dəyərlərinin həm pozitiv, həm də neqativ istiqamətləri var.

7. Destruktiv tip- sabit psixi anomaliya və antisosial yönəliş hesabına bu tipin motivasiya sistemi təhrif olunur, davranış üzərində nəzarət aşağı düşür. Onlar təlimdən və əməkdən uzaqlaşır, yaxınlarına bağlılıq hiss etmir, onlarda hiperseksuallıq qabarıq şəkildə müşahidə olunur. Pozuntuları çox geniş spektrdə müşahidə edilir. Bu pozuntuları çox vaxt xroniki alkoqolizm və polinarkomaniya ilə daha da kəskinləşir.

8. Qarışıq tip- ən geniş yayılmış tipdir. Yuxarıda nəzərdən keçirilən tiplərin ayrı-ayrı xüsusiyyətlərini özündə daşıyır. Bununla belə tipoloji komplekslərdən biri dominant xarakter daşıyır.

Göründüyü kimi, psixi anomaliyalar yetkinlik yaşına çatmayanların davranışını tənzim edən sosial normaların mənimsənilməsinə mane olur, seçim situasiyasında adekvat qərar qəbulunu, eləcə də yaxşı təhsil almağı çətinləşdirir, onlar konfliktli situasiyaya çox kəskin reaksiya verirlər, davranışları dağıcı, zorakı xarakter daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. Еникеев М.И. Основы общей и юридической психологии.- М., 2003
2. Прозуметов Л.М. Несовершеннолетние: преступность, особенности уголовной ответственности» Томск, 2006
3. Романов В.В. Юридическая психология.-М.,1998.

DEVİANT YENİYETMƏLƏRİN MƏN-KONSEPSİYASININ PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Əbdülbağiyeva Aydan Rasim q.
BDU-nun I kurs magistrantı

Məlum olduğu kimi, fərdin özünü dərk etməsinin strukturunda baş verən dəyişikliklər onun davranışına təsirsiz qalmır. Hal-hazırda Mən-konsepsiyası dedikdə fərdin mürəkkəb özünü tənzim edən Mən-obrazı sistemi başa düşülür. Mən-obrazı fərdin özü haqqında olan bütün bilikləri tam üç komponentli sistemdə inteqrasiya edir [3]:

- Koqnitiv komponent (özünüqiymətləndirmə) – fərdin özü haqqında təsəvvürlərini ifadə edir;

- Affektiv komponent (özünüdərk etmə, özünəmunasibət) – fərdin özünə qarşı müsbət və ya mənfi münasibətini ifadə edir;

- Tənzimedicı komponent (şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı təsir tipi) – fərdin özünə yönəlmiş və onun davranışını üzərində qurduğu əsasları ifadə edir.

Mən-konsepsiyasının koqnitiv komponentinin funksiyası – fərdin özü haqqında vacib məlumatların refleksiv işlənməsi və saxlanmasıdır. Bu, arzu olunanla əldə etmək imkanları arasındakı əlaqə nəticəsində mümkün olur. Bu blokun işləməsində ümumiləşdirmə, identifikasiya, təcrid və proyeksiya mexanizmləri iştirak edir.

Mən-konsepsiyasının affektiv komponentinin funksiyası – özünəmunasibətin, özünəhörmət və özünüqavramanın optimal səviyyəsinin, qiymətləndirmə etalonlarının və meylinin formalaşmasıdır.

Mən-konsepsiyasının tənzimedicı komponentinin funksiyası – daxili sistemdə olduğu kimi, xarici sistemdə də operativ özünənəzarətdir [1].

Deviant yeniyetmələrdə xarakter cəhətdən aktual özünüqiymətləndirmə səviyyəsi aşağı olur, aktual özünüqiymətləndirmədə olduğu kimi, obyektiv özünüqiymətləndirmədə güclü natarazlıq müşahidə olunur.

Deviant yeniyetmələrdə ideal özünüqiymətləndirmə yüksək olur, bu da ciddi daxili konfliktə gətirib çıxarır. Belə ki, iddia səviyyəsi (aktual və ideal özünüqiymətləndirmə arasındakı fərq) çox yüksək və praktik cəhətdən əlçatmaz olur. Məhz bu hal güclü daxili konfliktə səbəb olur. Özünüidarəetmənin və özünütənqidetmənin aşağı dəyərləri isə konflikti gərginləşdirərək, davranışın demonstrativləşməsinə gətirib-çıxarır. Qeyd olunan hallar deviantlığın inkişafı ilə nəticələnir.

Şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı təsirdə deviant yeniyetmələr müstəqil-dominantlıq və ya şərti-əməkdaşlıq üslubuna üstünlük verirlər. Bu üslublar arzuolunmazdır, çünki onlar Mən-konsepsiyasının daxili konfliktinin gərginləşməsinə səbəb olurlar. Real-mən ilə ideal-mən arasındakı fərq isə onun daha da kəskinləşməsinə gətirib-çıxarır [2].

Deviant yeniyetmələrin davranışını onların düzgün sosiallaşmış həmyaşıdlarının davranışından fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri kimi ifrat dərəcədə özünüsevmə, digərləri ilə ünsiyyətdə tələb olunan münasibətlərin düzgün qurulmasının dərk edilməməsini göstərmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Змановская Е.В. Девиантология. Психология отклоняющегося поведения. Москва: АСАДЕМА, 2004
2. Мухина В.С. Возрастная психология. Москва, 2002
3. Романов В.В. Юридическая психология. Москва, 2005

MƏHKUMLARIN XARAKTERİNİN TİPOLOGİYASI HAQQINDA

Əliyeva Əsmər Məhərrəm q.
BDU-nun I kurs magistrantı

Məlum olduğu kimi cəzaçəkmə m üəssisəsi məhkumların xarakterinə özünəməxsus şəkildə təsir edərək, onlarda daha çox xarakterin neqativ keyfiyyətlərinin aksentuasiyasına səbəb olur. Bu baxımdan, məhkumların xarakter tipinə dair biliklərin nəzərə alınması digər amillərlə yanaşı, bir tərəfdən müxtəlif kateqoriyadan olan cinayətkarların psixoloji portretini yaratmaq, digər tərəfdən onlar üçün fərdi islah proqramı işləmək və psixokorreksiya işlərini təşkil etmək imkanı verir.

Müasri penitensiar ədəbiyyatda məhkumların xarakterinin bir çox müəlliflər tərəfindən təklif edilmiş tipologisi məlumdur. By tipologiyalar içərisində Y.Alferova və Y.Çernosvitovun, M.Yenikeyevin, Y.Samoviçevin, V.Pirojkovun və s. tipologiyaları xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Müəlliflərdən M.Yenikeyev məhkumların 4 aksentuasiya tipini fərqləndirir [1, 232] :

1. Oyanıq tip- bu tipə aid edilən məhkumlar yüksək verbal və hərəkəti fəallığa malikdirlər. İddia səviyyələri yüksəkdir. Liderliyə, riskə, gedonizmə, alkoqolizmə meyillidirlər. Xaricdən olan təsirlərə neqativ reaksiya göstərir.

2. Həyəcanlı tip-bu tip məhkumlar çox həyəcanlı, qorxaq, utancaqdırlar. Özlərinə yüksək tələblər qoyduqlarından onlarda depressive halətlər təzahür edir. İddia səviyyələri aşağıdır, qapalıdırlar. Fobik halətlərə meyillidirlər. onlarda nevrovizm, qüsurluluq kompleksi, hiperkompensasiya meyli müşahidə edilir. Tolerant deyillər. Kimsə onları məsxərəyə qoyduqda, haqsız olaraq neqativ əməllərdə təqsirləndirdikdə buna dözmürlər.

3. Qeyri-sabit tip- bu tip məhkumlar üçün davranışın davamsızlığı, motivasiya sahəsinin, əməllərin ziddiyyətli olması, əhvalın tez-tez dəyişməsi, istəklilik, əsəbilik, yorğunluq, şübhələnməyə meyli xasdır. Onlar davranışlarının korreksiyasına qabil deyillər. Aşağı özünüqiyətləndirməyə malikdirlər. Nevrotik pozuntulara meyillidirlər.

4. Affektiv tip- bu tip məhkumlar üçün emosional qeyri-sabitlik. Özünə qarşı aşağı qeyri-tənqidilik, konfliktliliklə xarakterizə olunurlar. Onlarda əhəmiyyətsiz səbəbdən affektiv reaksiyalar müşahidə edilir. Autoaqressiyaya meyillidirlər.

M.Yenikeyevin təklif etdiyi digər bir tipologiyanın əsasında məhkumların mühitə adaptasiyası durur. Burada da 4 tip fərqləndirilir[2, 306]:

1. Ahəngdar tip- müxtəlif situasiyara yaxşı uyğunlaşır.

2. Daxilən konfliktli tip.

3. Zəif uyğunlaşma qabiliyyətinə malik konfliktli tip-emosional təhriklərlə sosial vəzifələr arasındakı konfliktlərlə fərqlənir.

4. Vriativ tip- prinsipsizdir, mövqeyinin qeyri-sabitliyi nəticəsində istənilən şərthə uyğunlaşır.

Pirojkov isə məhkumların aşağıdakı tiplərini fərqləndirir:

1. İctimai faydalı əməkdən imtina edən tip

2. Aqressiv-tamahkar davranışla fərqlənən tip

3. Cəzaçəkmə müəssisəsinin fəaliyyətinə pozucu təsir göstərən tip

4. Davakar, ərizəbaz. Daim məhkəmələrdə çəkişən tip.

Müəlliflərdən Y.Alferova və Y.Çernovtov isə məhkumların 12 tipini fərqləndirir [1, 230]:

1. Aktyor tip- bu tip məhkumların xarakterinin strukturu qeyri-sabitdir. Onların arzuları, maqarları, özlərinə, rejim qaydalarına münasibəti dəyişkəndir.

2. Panikor tip- bu tip özlərindən tez çıxır, tez inciyəndirlər

3. Rezonyor tip- davranışının sxematikliyi ilə fərqlənir

4. Projector tip- bu məhkumlar ünsiyyətlidir, asanlıqla əlaqə yaradırlar.

5. Öz mövqeyini itirmiş tip-əsəbi, gərgin, tez özündən çıxan, kobud və tənhalığa meyillidir.

6. Astagəl tip- qorxaq təəsüratı yaradır. Davranışında impulsivlik təzahür edir.

7. Intriqant tip- daim şikayət edir, narazıdır, konfliktə girir, başqalarının işinə qarışır. Baxmayaraq ki, öz işindən baş çıxara bilmir. Digərlərini tənqid edir. Əsəbidir.

8. Zəhlətökən tip- kəsəyən və kaprizlidir. Intizamsızdır.

9. Şikayətçi tip- daim öz sağlamlığından narazılıq edir. Ətrafdakılardan onu dinləmələrini tələb edir, affektivdir.

10. Oyunçu tip- çox iradəli olması ilə fərqlənir. Psixoloji müdafiə aradan qalxdıqda isə həqiqi daxili zəifliyi üzə çıxır.

11. Davakar tip- paranoial tipin davranışına uyğun davranışla fərqlənir. Sözü üzə deyir. Hövsələsizdir.

12. "Ağ qarğa" tipi-həyəcanlıdır. Vəcdanlı davranış nümayiş etdirir. Qeyri-adi və orijinal insandır.

Nəzərdən keçirilən tipologilər cəzaçəkmə müəssisəsinin personalı tərəfindən məhkumların adaptasiyası, islahı, resosializasiyası, eləcə də psixopedaqoji təsir məqsədi ilə istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Ушатиков А.И., Казак Б.Б. Пенитенциарная психология. Рязань, 2003

2. Чуфаровский Ю.В. Юридическая психология. Москва, 2005

YETKİNLİK YAŞINA ÇATMAYAN QANUNPOZANLARIN DAVRANIŞ STEREOTİPLƏRİ HAQQINDA

Şahverdiyeva Ülkər Ələvsət q.
BDU-nun I kurs magistrantı

Məlum olduğu kimi, cinayət törədərkən 14 yaş tam olmuş, lakin 18 yaşına çatmayan şəxslər yetkinlik yaşına çatmayanlar hesab olunur.

Yetkinlik yaşına çatmayanların törətdikləri əksər cinayətlər onların yaş xüsusiyyətlərilə şərtlənir, özünütəsdiq etmək, avtoriteti təqlid etmək meyli ilə bağlı olur. Yetkinlik yaşına çatmayanların davranışı aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur-həyat təcrübəsinin azlığı, özünə tənqidin aşağı olması, yüksək emosional oyanıqlıq, impulsivlik, hərəkəti və verbal aktivlik, təlqinə meyl, referent qrupda prestijə meyl, neqativizm, oyanma və ləngimənin müvazinətsizliyi.

Bu yaş dövrü üçün bir çox davranış stereotipləri xarakterikdir:

1. Müxalifət reaksiyası-yetkinlik yaşına çatmayanların davranışına və fəaliyyətinə çox məhdudiyətlərin qoyulması, böyüklərin onların maraqlarına diqqətsizliyi ilə bağlı təzahür edir. Müxalifət reaksiyası dərstdən qaçma, spirtli içki içməkdə, evdən qaçmaqda, bəzən isə antisosial davranışda təzahür edir [1].

2. İmitasiya reaksiyası-yetkinlik yaşına çatmayanın müəyyən obrazı təqlid etməsində təzahür edir. Bəzən belə obraz kimi antisosial «qəhrəman» seçilir.

3. Neqativizm reaksiyası- yetkinlik yaşına çatmayana qəbul etdirilən modelə əks davranış nümayiş etdirmək şəkildə təzahür edir.

4. Kompensasiya reaksiyası- yetkinlik yaşına çatmayanın bir sahədəki uğursuzluqları başqa sahədəki uğurla kompensasiya olunur.

5. Hiperkompensasiya reaksiyası-yetkinlik yaşına çatmayanın özü üçün ən çətin fəaliyyət sahəsində inadla uğur qazanmaq meyli ilə bağlıdır. Yetkinlik yaşına çatmayanlara xas utancaqlıq onları ümidsiz davranışa sövq edir. Çox utancaq yetkinlik yaşına çatmayanlar boks, karate kimi idman növlərini seçir.

6. Emansipasiya reaksiyası- yetkinlik yaşına çatmayanın böyüklərin himayəsindən çıxmaq, özünütəsdiq etmək meyli, standartların, ümumi qəbul edilmiş dəyərlərin, hüquq normalarının inkar edilməsində, tüfeyli həyat tərzi sürməkdə təzahür edir.

7. Qruplaşma reaksiyası-yetkinlik yaşına çatmayanların həmyaşıdlar qrupunda birləşməsi ilə bağlıdır. Adatən belə qruplarda oyanıq, aqressiv, ünsiyyətli yetkinlik yaşına çatmayanlar lider olur. Bəzən də liderlik isteroid tiplər tərəfindən ələ keçirilir. Onlar öz hakimiyyətlərini mühafizə etmək üçün fiziki cəhətdən güclü, lakin konform və debil həmyaşıdlarını seçir [3].

Bu yaş dövründə yaşlılar qrupu onların həyatında mühüm funksiyalar yerinə yetirir-emosional komfort, məlumat kanalı, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin əsası kimi çıxış edir. Onlar tərəfindən qəbul edilmə yetkinlik yaşına çatmayanlar üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qruplara meyl təhlükəsizlik, əsəb gərginliyini aradan qaldırmaq, dəstək, dostluq, müstəqillik, şəxsi status qazanmaq, özünü təsdiq, populyarlıq qazanmaq, tanınmaq, emosional rahatlıq əldə etmək və s-lə bağlı olur.

İlk mərhələdə yetkinlik yaşına çatmayanın qrupla əlaqəsi təsadüfi xarakter daşıyır. Təlimə münasibəti neqativ olur. Kriminal əməllərə meyl epizodik olsa da, daha çox siqaretə, qumara, narkotik maddəyə meyl və xuliqanlıq müşahidə olunur.

İkinci mərhələdə yetkinlik yaşına çatmayanlarda təlimə neqativ münasibət ədavət hissi ilə əvəz olunur. Onlar artıq müəyyən qanunpozuntuları törədir.

Üçüncü mərhələdə artıq yetkinlik yaşına çatmayan qrupun asosial davranışa haqq qazandıran məhdud normaları ilə yaşyır və. Məktəblə əlaqə tam kəsilir. Belə qruplar artıq tam kriminal qruplardır [4].

Göründüyü kimi, yetkinlik yaşına çatmayanların hansı davranış xəttini seçmələrinə onların üzvü olduqları referent qrupun da təsiri böyükdür. Belə ki, onlar mənsub olduqları referent qrupa xas və həmin qrup tərəfindən bəyənilən davranış normalarını və sərvət meyillərini mənimsəyir. Referent qrupun rəyi, neqativ sərvət meyilləri və normaları qalib gəlir. Çünki yetkinlik yaşına çatmayan cəmiyyətdə öz yerini bu qrup ilə bağlayır. Ona görə də, referent qrupun riayət etdiyi normalar, bu və ya digər hadisələrə verdiyi qiymət, ona mücərrəd əxlaq və hüquq normalarından daha vacib və əhəmiyyətli görünür. Təbii ki, bu zaman cəza hədəsinin çəkindirici təsiri də aşağı düşür.

ƏDƏBİYYAT

1. Романов В.В. Юридическая психология. Москва, 2000
2. Алиев Б.Г. Психологические методик изучения личности преступника. Баки, 1997

ŞƏXSİYYƏTLƏRARASI VƏ QRUPLARARASI KONFLİKTLƏRVƏ ONLARIN FUNKSİYALARI

Babayeva Rəxşan Ramiz q.
ADU-nun I kurs magistrantı

Bir çox dillərdə “konflikt” sözü demək olar ki , eyni cür yazılır və oxunur, ancaq buna baxmayaraq bu söz hətta psixoloji ədəbiyyatda belə müxtəlif mənə və məzmun kəsb edir.

Bir çox alimlər “konflikt” anlayışının məzmununu konflikt vəziyyətində olan tərəflər arasında müəyyən uyğunsuzluğun,

ziddiyyətin, toqquşmanın, müqavimətin, mübarizənin mövcudluğu kimi açıqlayır. Konflikt sözü həm dar, həm də geniş mənada izah edilə bilər.

Konflikt dar mənada maraqlar, dəyərlər, hərəkətlər, davranışlar və s. arasında mövcud olan kəskin, çətin həll olunan və ya həlli mümkünsüz ziddiyyətdir .

Geniş mənada isə konflikt kimlərsə arasında olan istənilən uyğunsuzluqdur .

Konfliktlərin tədqiqi ilə bir çox elm sahələri məşğul olur.Konfliktoloji problematika o qədər vacib məsələdir ki, artıq bu biliklər konfliktologiya adlanan xüsusi elm sahəsində birləşir. Burada konfliktlərin bir çox problemləri: səbəbi, növləri, onların xəbərdarlıq üsulları və həlli yolları əks olunur. Ancaq bu bilik sahəsində ənənəvi olaraq əsas rolu sosiologiya və sosial psixologiya oynayır.

Konfliktlərə sosial – psixoloji yanaşma xüsusiyyətləri aşağıdakıdan ibarətdir. Burada insanlar arasında şəxsiyyətlərarası və qruplararası konfliktlər, həmçinin fərd və qrup arasındakı konfliktlər təqdim olunur və müzakirə olunur. Birinci halda ayrı – ayrı insanlar arasında yaranan, ya da ayrı – ayrı sosial qrupların daxilində onların üzvləri arasında yaranan konfliktlər nəzərdə tutulur. İkinci halda isə əsasən kiçik, orta və ya böyük sosial qruplar arasında mövcud olan konfliktlər nəzərdə tutulur. Üçüncü halda isə ayrı – ayrı insanlar ilə sosial qrupların bütün üzvləri və ya əksəriyyəti arasında yaranan konfliktlərdən danışılır.

Şəxsiyyətlərarası və qruplararası konfliktlərin funksiyaları. Şəxsiyyətlərarası konfliktlərin funksiyaları dedikdə onların insanların qarşılıqlı münasibətlərinə və konfliktə cəlb olunan sosial qrupların rifahına nə dərəcədə təsir göstərməsi nəzərdə tutulur . Bu təsiri birmənalı olaraq müsbət və ya mənfi təsir kimi qiymətləndirmək olmaz. Konfliktlərin xarakteristikası “konflikt” anlayışının qeyri müəyyənliyindən deyil, həm də

konfliktin ona cəlb olunan tərəflər üçün eyni zamanda həm müsbət, həm də mənfi əhəmiyyətli ola bilməsindən asılıdır .

Şəxsiyyətlərarası və qruplararası konfliktlərin müsbət funksiyalarına aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Belə konfliktlər sosial proseslərin və onlarla əlaqədar şəxsiyyətlərarası və qruplararası münasibətlərin özünəməxsus katalizatorudur. Çoxsaylı qruplararası konfliktlər sayəsində cəmiyyət demək olar ki inkişaf edir. Ziddiyətlərin yaranması və həlli inkişafın zəruri məqamı olması haqda məşhur dialektik yanaşma qruplararası konfliktlərə də aid edilir. Tarix göstərir ki həm dövlətlərarası həm də daxili səviyyədə çoxsaylı konfliktlərdən keçən dövlətlər daha sürətlə inkişaf etmişdir.

2. Şəxsiyyətlərarası konfliktlər kimi qruplararası konfliktlər də sosial qruplara həm öz maraqlarını həm də başqa sosial qrupların maraqlarını daha yaxşı dərk etməyə, başqa sosial qrupların maraqlarına hörmət edərək öz maraqlarının təmin edilməsi üsullarını axtarmağa imkan verir. Məsələn, seçki ərəfəsində konfliktlərdə olan siyasi partiyalar hakimiyyətə gəldikdən sonra bir qayda olaraq kompromisə gedir və bərabər işləyirlər.

3. Şəxsiyyətlərarası və qruplararası konfliktlər müxtəlif sosial qrupların üzvlərinin bir birlərini daha yaxşı anlamağa insanların psixologiyasını başa düşməyə imkan verir. Bu isə insanların qarşılıqlı münasibətinin normallaşdırılması üçün zəruridir

4. Konfliktlərdən sonra insanlar bir qayda olaraq bir-biri ilə konflikt yaranmazdan əvvəl nisbətən daha yaxşı dil tapırlar.

Şəxsiyyətlərarası və qruplararası konfliktlərin mümkün mənfi nəticələri əsasən aşağıdakılardır:

1. Konfliktlər müasir həyat şəraitində zəruri olan normal qarşılıqlı münasibətlərə mane olur.

2. Konfliktlərdən yalnız iştirakçılar deyil, həm də onlara yaxın olanlar da əziyyət çəkir.

3. Həll olunmayan konfliktlər qruplararası polyarizasiya effektivə gətirib çıxarır ki, bu da konfliktin tamamilə həll olunmaması ilə nəticələnir.

4. Qruplararası konfliktlər nəticəsində tərkibinə konfliktə olan sosial qruplar daxil olan təşkilatlar və ya cəmiyyət normal fəaliyyət göstərə bilmir

5. Qruplararası konfliktlərə bir qayda olaraq müvafiq sosial qrupların üzvləri olan ayrı-ayrı insanlar da cəlb olunur. Əgər bu qrup onlar üçün referentdirsə onda iştirakçılar öz qruplarının digər üzvlərini konfliktə dəstəkləməli olur. Nəticədə qruplararası konflikt çoxsaylı həlli çətin olan şəxsiyyətlərə konfliktlərin yaranmasına səbəb olur, halbuki bu şəxsiyyətlərə konflikt olmaya da bilərdi.

Real həyatda şəxsiyyətlərə və qruplararası konfliktlərin müsbət və mənfi funksiyaları müxtəlif yollarla tarazlaşdırılır və beləliklə də bu şəxsiyyətlər və qruplar arasındakı müxtəlif konfliktlərin həlli üçün əsas olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Байрамов Я.С., Ялизадя Я.Я. Социальная психология. Баку, 2003 .
2. Андриенко Е.В. Социальная психология. М., 2002 .
3. Скотт Дж. Способы разрешения конфликтов. М., 2001.

ZƏRƏRÇƏKMİŞİN PSIXOLOGİYASI

Vəliyeva Nərmin Vəli qızı,
BDU-nun II kurs magistrantı

Zərərçəkmiş cinayət nəticəsində mənəvi, fiziki və maddi zərər görün şəxsdir. Cinayət həmişə iki adamın qarşılıqlı təsir prosesində törənir ki, onlardan biri təqsirləndirilən şəxs, digəri isə zərərçəkmişdir. Təqsirləndirilən şəxsin təqsir və

məsuliyyətini tam və düzgün qiymətləndirmək üçün təkcə onun deyil, həm də zərərçəkmişin şəxsiyyətinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Çünki çox vaxt təqsirləndirilən şəxsin cinayət törətməsinə zərərçəkənin qanunazidd, ehtiyatsız və bəzən yüngül xasiyyətli, yelbeyin hərəkət və davranışı səbəb olur. Ona görə də ibtidadi istintaq zamanı zərərçəkənin şəxsiyyət və fəaliyyətinin tədqiqi bir sıra məsələlərin düzgün həllinə, o cümlədən cinayətin düzgün qiymətləndirilməsinə, cinayətin şərait və səbəblərinin daha dərin tədqiqinə, yeni dəlillərin üzə çıxmasına səbəb olur. İbtidai istintaq zamanı zərərçəkənin şəxsiyyəti, onun təşəkkülünə təsir edən amillər, zərərçəkənin hadisədən əvvəl, hadisə zamanı və hadisədən sonra və istintaq zamanı davranışının xüsusiyyətləri öyrənilir. Həmçinin zərərçəkmişin dindirilməsinə təsir edən, insanlarda mənəvi-iradi keyfiyyətlərin tərbiyəsinə aid olan praktiki tövsiyələr hazırlanır. Zərərçəkmişin psixologiyası cinayət hüququyla, kriminologiyayla, sosial psixologiyayla və şəxsiyyətin psixologiyasıyla sıx bağlıdır.

Zərərçəkmişin şəxsiyyətinin psixoloji analizi zamanı onu nəzərə almaq lazımdır ki, şəxsiyyətə qarşı edilmiş cinayətlərin 80%-i o şəxslər tərəfindən törədilir ki, onlar zərərçəkmişlə qohum, intim və digər yaxın münasibətlərlə bağlı olmuş olsun və bu cinayətlər həmin münasibətlərin yaratdığı konfliktlərin sonuncu mərhələsi nəticəsində baş verir.

Prosessual cinayət qanunvericiliyi üzrə zərərçəkmiş o şəxs hesab olunur ki, ona cinayətlə mənəvi, fiziki və ya mülki ziyan vurulmuş olsun. Əgər şəxsiyyətə qarşı törədilmiş cinayətdən söhbət gedirsə: qətl, bədən zədəsi, zorlama, oğurluq, soyğun, avtomobil qəzası və ya xuliqanlıq, burada zərərçəkmiş ibtidai istintaq və məhkəmədə işin baxılması zamanı mərkəzi fiqurlardan biri hesab olunur. Əlbəttə ki, əsas diqqət təqsirləndirilən şəxsə yönəldilir, çünki burada onun təqsiri, məsuliyyəti və taleyi həll olunur. Bütün bunlar cinayətin müşayiət olunduğu konkret şəraitlərdə yalnız təqsirləndirilənin

şəxsiyyətinin ətraflı öyrənilməsi zamanı edilə bilər. Lakin bu konkret şəraitlər, səbəblər, cinayətin şərtləri zərərçəkmişin şəxsiyyəti nəzərə alınmadan tamamilə açıla bilməz. Əksər hallarda təqsirləndirilənin cinayi davranışı zərərçəkmişin qanunsuz, ehtiyatsız və ya sadəcə laqeyd hərəkətləri nəticəsində baş verir. Cinayət tərkibinin obyektiv əlamətlərinə aid olan davranışı ittiham edilən şəxsin təqsirinə təsir edə bilər və bəzən ümumiyyətlə onu istisna edə.

Zərərçəkmişin şəxsiyyətinin və onun fəaliyyətinin psixoloji tədqiqatı ibtidai istintaqın və məhkəmənin mərhələləri zamanı aktualdır, çünki bir sıra məsələlərin həllinə imkan yaradır.

"Cinayətin qurbanı" — bu daha geniş anlayışdır, nəinki "zərərçəkmiş" anlayışı. Cinayətin qurbanı qanunla müəyyən edilmiş qaydada zərərçəkmiş kimi tanınıb tanınmamasından asılı olmayaraq qeyri-qanuni əməldən mənəvi, fiziki və ya mülki ziyan çəkmiş hər bir insan ola bilər. Başqa sözlə, "qurban" — viktimoloji anlayışdır, "zərərçəkmiş" — cinayət-prosessual. Bu anlayışlar bir-birinə uyğun gəlməyə də bilər.

Son zamanlar kriminalistik tədqiqatlarda cinayətin araşdırılmasında və açılmasında qurbanın roluna daha çox diqqət ayrılmağa başlandı. Viktimologiya kriminologiyada vacib istiqamətlərdən biridir, zərərçəkmişinin şəxsiyyətini, onun əlaqələrini, cinayətkarla qarşılıqlı münasibətini, qurbanın davranış xüsusiyyətlərini öyrənir. Viktimoloji tədqiqatlarda əsas yeri cinayətin özünün genezisində qurbanın rolu, onun cinayətkarla şəxsiyyətlərarası münasibət və əlaqələri tutur.

ƏDƏBİYYAT:

1. Bayramov Ə., Əliyev V. Hüquq psixologiyası. Bakı-2012, 656 s.
2. Васильев В. Л. «Юридическая психология», 5-е издание, М., 2003, 221 s.
3. Ривман Д.В., Устинов В.С. Виктимология. СПб.: 2000г, 253 s.

YALANIN NÖVLƏRİ HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

Nurənmədova Reyhan Murad q.
BDU-nun I kurs magistrantı

Bir çox alimlər yalanın qeyri verbal təzahürləri ilə bağlı müşahidələr aparmış və bununla bağlı bir çox təriflər irəli sürmüşdülər. Bunlardan biri tanınmış amerikan alimi Pol Ekmana məxsusdur. O, yalanı “İnformasiya alan tərəfi xəbərdarlıq etmədən qəsdən yanıltmaq” kimi xarakterizə edib [1]. İngilis tədqiqatçısı Oldert Fray öz növbəsində yalanı “müvəffəqiyyətli və ya müvəffəqiyyətsiz olaraq qəsdən və xəbərdarlıq etmədən kommunikatorun qarşı tərəfə yalnız informasiyanın ötürülməsi” kimi xarakterizə edirdi [3]. Bütün irəli sürülən təriflər nəzərə alınaraq müasir dövüdə yalana belə bir tərif verilib “Bir insan digər insanı öz istəyinə uyğun olaraq qarşı tərəfi xəbərdarlıq etmədən qəsd və qərəzlə haqqını yeyib və ən əsası sirri gizlədirsə bu yalandır”.

Yalanın susdurucu və çaşdırıcı olmaqla iki forması vardır. Susdurucu yalan zamanı kommunikator informasiyanı gizlədir. Çaşdırıcı yalan zamanı doğru informasiya gizlədilməklə yanaşı həm də ona yalnız məlumat qatılır [2].

Yalanın bir neçə növü vardır. Onları nəzərdən keçirək.

- And içmə zamanı yalan - məhkəmə zamanı yalançı şahidlik aid edilir. Yalançı şahidlik şahid yalan informasiya verməsinin fərqiində olmadıqda cinayət sayılır.

- Mistifikasiya - insanın doğru olub olmadığına özü belə əmin olmadığı fikri irəli sürməsidir. Əsas yeri elmi mistifikasiyalar tutur. Bura hipotez və nəzəriyyələr aiddir.

- Falsifikasiya-incəsənət əsərlərinin,sənədlərin və askinazların saxtalaşdırılmasıdır.

- Simulyasiya - insanın hazırki anda mövcud olmayan fiziki və psixoloji halı təqlid etməsidir.

- Fırıldaqcılıq - özünü real və ya uydurulmuş şəxsin timsalında təqdim etməkdir. Tarixdə bir çox fırldaqçılıq hadisələri qeydə alınmışdı. Bunlardan biri Yemelyan Puqaçovun özünü III Pyotr kimi qələmə verməsi idi.

- Plagiat - müəllif hüquqlarının pozulması,başqasına məxsus olan incəsənət və elmi əsərlərin öz adına qələmə verilməsidir.

- Uşaq yalanı - uşaqların öz fantaziyalarını özləri də dərk etmədən doğru kimi göstərməsidir. Buna səbəb mütəxəssislərin qeyd etdiyi kimi uşaqlar müəyyən yaş dövrlərində real aləmlə xəyali aləmi fərqləndirə bilməmələridir.

- Ağ yalan - informasiya verənin fikrincə qarşı tərəfi rahatlaşdırmaq və narahat etməmək üçün söylənir.

- Yaltaqlıq - öz mənfəətinə görə qarşı tərəfin keyfiyyətlərinin şişirdilməsidir.

- Böhtan - yalan olduğu bilindiği halda başqa insanın pisliliyinə yönəlmiş yalnız informasiyanın verilməsidir.

- Zarafatçı yalan- yalanın bu növünə folklorda rast gəlinən istehza aiddir.

- Patoloji yalan – bu əsaslandırılmamış yalandır . Bəzən şəxs danışdığı yalana özü belə inanır. Bu cəhətdən yalanın bu növü uşaq yalanı ilə oxşardı. Belə də demək olar ki, patoloji yalan yetkinlik yaşına kimi davam edən uşaq yalanıdır.

Bu siyahını daha genişləndirmək mümkündür. Nəzərə almaq lazımdır ki, yalanın növlərinin öyrənilməsi onun aşkar olunmasında əhəmiyyət kəsb edir. Məhz buna görə də yalanın yuxarıda qeyd edilən növlərini və onun xüsusiyyətlərini mənimsəyib və geniş tədqiq etmək lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. ПолЭкман «Теориялжи» . Москва, 2002
2. Пол Экман «Определи лжеца по лицу» . Москва ,2004

3. Олдерт Фрай «Ложь. Три способа выявления». Москва, 2005

STRESS EKSTREMAL ŞƏRAİTƏ CAVAB REAKSİYASI KİMİ

Hüseynova Aytən Azər qızı
BDU – nun II kurs magistrantı

Stress sözü bir çox sahələrdə və müxtəlif mənalarda işlədilir. «Stress» sözü fransız sözü olub, «destress» termindən yaranıb və mənası –«sıxışdırılmamış, məhdudlaşdırılmış vəziyyətdə olmaq» deməkdir.

Tibbi və psixoloji ədəbiyyatlarda «stress» anlayışı ilk dəfə Kanada fizioloqu Hans Selyenin «Nature» jurnalının «Redaktora məktub» bölməsində nəşr olunmuş «Müxtəlif zərərli amillərin törətdiyi sindrom» adlı məqaləsində işlənmişdir [2].

Hələ gələcək tələbə ikən müxtəlif infeksiyon xəstəliklərin eyni əlamətlə başlaması Selyenin diqqətini çəkmişdir. Bu əlamətlərə ümumi əzginlik, üşütmə, qızdırma, oynaqların ağrı və sızılıtları aiddir. Eksperimentlər gənc alimin müşahidələrini təsdiq etdi. Bu eksperimentlər göstərirdi ki, yalnız infeksiya deyil, başqa zərərli təsirlər də spesifik nəticələrlə yanaşı biokimyəvi, fizioloji və davranış reaksiyaları kompleksi yaradır. Selye belə bir fərziyyə irəli sürürdü ki, istənilən zərərli təsirə qarşı orqanizmin müdafiə qüvvəsini səfərbər etməyə yönəlmiş qeyri spesifik reaksiyalar mövcuddur. Məhz bu reaksiyaları, o, stress adlandırır.

«Stress» anlayışı zamanla əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalaraq, daha geniş şəkil aldı. «Stressor» anlayışı yalnız fiziki deyil, həm də psixoloji təsirlərə şamil edilməklə bərabər, «stress» anlayışı da yalnız fiziki zərərli təsirlərə deyil, eyni

zamanda mənfi emosiya yaradan bütün hadisələrə cavab reaksiyası kimi qəbul olundu [4].

Daha sonra Selye stress və distressi ayırmağı təklif etdi. O, stressə müsbət amil, yüksək aktivlik mənbəyi, çətinliklərin öhtəsindən gəlmə sevinci kimi baxmağa başladı. Selye stressin müəyyən dərəcəsini xeyirli hesab edir və bunu onun səfərbəredici rol oynayaraq insanın dəyişkən şəraitlərə uyğunlaşmasına imkan yaratması ilə əlaqələndirirdi. Lakin əgər stress həddindən artıq güclü və sıx şəkildə baş verirsə, o zaman o, insanın uyğunlaşm imkanları qarşısına həddindən artıq tələblər qoyaraq orqanizmdə fizioloji və psixoloji «sınıqların» yaranmasına gətirib çıxarır. Məhz bunu Selye distress adlandırır [3].

Stress və distressin təklif olunmuş bu fərqi bəzi ədəbiyyatlarda hələ də göstərilir. Bir çoxlarında isə stressin daim zəiflik hissi, ruh düşkünlüyü, depressiya və psixosomatik xəstəliklər təzahür edən inkişaf səviyyələrində «distress» anlayışından istifadə olunur [5].

Stress ürək –damar, dəri, allergik xəstəliklərin yaranmasına təsir göstərir.

Xroniki stresslər heç bir konkret xəstəlikdə təzahür etmədikdə insanın həmişə pis əhval –ruhiyyədə olmasına səbəb olur. İş qabiliyyətinin aşağı düşməsi, əzginlik, passivlik, yuxusuzluq və ya narahat yuxu –bütün bunlar distressin izləridir [1].

Distressin başqa inkişaf variantı da mümkündür. Buraya daim təhlükə hissi, ətraf aləmin qərəzkarlığı düşüncəsi aiddir.

İlk nəşrindən 20 il sonra, 1956-cı ildə Hans Selye «Həyat stressi» adlı kitabını nəşr etdirdi. Bu kitabda stress –orqanizmin ona təqdim edilən istənilən tələbə qarşı qeyri spesifik cavab reaksiyasıdır. Nəzərə alaq ki, söhbət əvəlki kimi «zərərliyədən» deyil, «istənilən tələbdən» gedir.

60-cı və 70-ci illərdə tədqiqatçıların diqqəti stressin təzahür etməsinin və psixoloji mexanizmlərinin öyrənilməsinə və

onların emosional gərginlik nəticəsində yaranmış stress xəstəliklərinin inkişafında rolunun müəyyən edilməsinə yönəldi. Çoxlu sayda tədqiqatlar göstərir ki, söhbət insandan gedirsə, stressin əsas səbəbi psixoloji, emosional hadisələrdir. Stressin inkişafında onların o qədər böyük rolu var ki, «emosional və ya psixoloji stress» anlayışı meydana çıxıb [6]. Sübut olundu ki, stressin Selye tərəfindən göstərilmiş reaksiyalar kompleksi orqanizm üçün zərərli təsirlər olmadan da inkişaf edə bilər. Stress yaradan hadisə insanın sağlamlığına, maddi rifahına, həyatına bilavasitə təhlükə ehtiva etmədən onun özünüqiyətləndirməsinə, nüfuzuna, cəmiyyətdə roluna təsir edə bilər.

Beləliklə qəbul olundu ki, stress hər zaman şəxsiyyətin psixofizioloji reaksiyasıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Cavadov R. Ə., Tağıyeva G. B. Ekstremal şəraitlərdə psixoloji xidmət, Bakı, 2006.
2. Abolin N.M. Teoreticheskiy i gksperimentalğniy analiz podxodov k issledovaniö problemi stressa. // Uçenie zapiski Kazanskoqo qosudarstvennoqo universiteta, t. 150, kniqa 3.
3. Malkina-Pıx İ.Q. Gkstremalğnie situauüi. Moskva, 2005.
4. Selğe Q. Koqda stress ne prinosit qore. Moskva, 1992.
5. Selğe Q. Stress jizni. Moskva, 1995.
6. Suvorova V.V. Psixofizioloqiə stressa. Moskva, 1975.

AİLƏDƏ LİDERLİK PROBLEMİ

Diyane Rəşid qızı Hüseynova
BDU-nun II kurs magistrantı
Diyane_huseynova@mail.ru

Dünya bəşər övladının evidir. Dünyada insanlar cəmiyyət və toplum halında yaşayırlar. Dövlətlərin və cəmiyyətlərin bünövrəsi isə “kiçik cəmiyyətlərdə” yəni ailədə qoyulur. Zahiri cəhətdən cəmiyyətin kiçik hissəsi olan ailə əhəmiyyət baxımından onun əsas dayaq sütunlarından birini təşkil edir. Cəmiyyətdə sağlam ruhlu insanların yetişməsində ailənin rolu, ailədə kişi və qadının rolu danılmazdır. Kişi və qadın arasındakı səmimiyyət, qarşılıqlı güzəşt, mehribanlıq isə möhkəm ailənin qarantıdır.

Hər bir ailədə şəxsi qarşılıqlı münasibətlər özünəməxsusu quruluşa malik olur. Şəxsi qarşılıqlı münasibətlərdə qrupun hər bir üzvü özünəməxsus yer tutursa da, onlardan biri həmin münasibətlərin inkişafında həlledici rol oynayır. Psixologiyada belə şəxsi qrupun lideri və ya başçısı adlandırılır [1; s.225].

Ailənin də öz başçısı olmalıdır. Bu, ailənin qızıl qanunlarından biridir. Ailə sosial qrup, kollektiv kimi yalnız o zaman səmərəli fəaliyyət göstərə bilər ki, onun həyatı düzgün təşkil olunsun, başqa sözlə idarə edilsin.

Ailə başçısı mühüm roldur. Onun müxtəlif funksiyaları: təşkilatçılıq, informasiya və tərbiyə funksiyaları vardır. Təşkilatçılıq funksiyası onda ifadə olunur ki, ailə başçısı ailənin məqsədini müəyyənləşdirir, əsas işləri planlaşdırır, qərar qəbul edir, vəzifə bölgüsü aparır, ailə üzvlərini konkret işlərə istiqamətləndirir, onların fəaliyyətini əlaqələndirir və s. O, ailə üçün zəruri informasiyaların əldə edilməsində və ailə üzvlərinə çatdırılmasında da əsas rol oynayır. Ailə başçısının tərbiyə funksiyası da həlledicidir. Belə ki, o, ailə üzvlərinin hərtərəfli inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır, uşaqların tərbiyəsinə

xüsusi diqqət yetirir. Ailə başçısının funksiyaları bir – birirlə vəhdətdədir. Onların birinin səmərəsi digərinin səmərəsindən asılıdır [2].

Ailə başçısının bir sıra tipləri vardır. Daha tez-tez rast gəlinən tipləri aşağıdakılardır: Avtoritar, demokratik, liberal. Bu tiplərin hər birinin başlıca xüsusiyyətləri onların adında dəqiq ifadə olunmuşdur. Avtoritar tip - ən çox fəlin əmr formasında danışmağı xoşlayır. Öz ölçü prinsipləri, qiymət meyarları vardır. Bəzən o, özünü evdə mehriban göstərir, lakin bəzən onun zahiri mehribanlığı acı sözlərlə zəhmli baxışlarla, kinli qaş – qabaqla asanlıqla əvəz olunur. O, ailədə heç kəsin hüququ ilə hesablaşmır.

Demokratik ailə başçısı həyat yoldaşı, hətta uşaqlar ilə məsləhətləşməyi xoşlayır, onların rəyini nəzərə alır, bu və ya digər məsələ barəsində fikirlərini öyrənir, ailənin başlıca problemlərini onlarla birlikdə həll edir. Uşaqları yaxşı işlərinə görə tərifləyir, onların diqqətini bir – birinin yaxşı əməlinə cəlb edir, nümunə göstərməyi bacarır. Hər kəsin öz səhvini başa düşməsinə çalışır.

Liberal ailə başçısı isə evdə əslində heç nəyə qarışmır. Ailə öz həyatı ilə yaşayır. Nə tutarlı bir göstərir verir, nə əməlli – başlı irad tutur, nə də ağız dolusu kimisə tərifləyir. Buna görə də onun nə göstəriş və iradının, nə də tərinin təsiri olur. Hətta uşaqların harada olduğunu, harada işlədiyini belə bilmir [3; s.183].

Ailə başçısının kişi və ya qadının olması məsələsi də diqqəti cəlb edir. Keçmiş zamanlarda ailədə ər ilə arvadın münasibətləri uzun əsrlər boyu bərqərar olmuş ənənələrlə müəyyən edilir. Nigah bağlanan kimi ər öz –özünə ailənin başçısı olurdu. Ənənə belə idi. Arvad da kişini qeydsiz – şərtsi ailə başçısı kimi qəbul edirdi. Uşaqlar da böyüdükcə belə edirdilər. Hər bir xalqın mədəniyyətində kişi və qadın rollarını tənzim edən özünəməxsus ənənəvi qaydalar olmuşdur. Lakin onların hamısında kişinin başçılığına üstünlük verilir. Ailənin

tarixi inkişafı göstərir ki, kişi ilə başçısı kimi onun həyatında həmişə mühüm rol oynamışdır. İndi isə ailə həyatında bu sahədə mühüm dəyişikliklər baş verib. Bəzi ailələrdə başçı rolunda artıq kişi deyil, qadın çıxış edir.

Ailə başçısı şəxsiyyət amili ilə bağlıdır. Müasir qadının təhsil – mədəni səviyyəsinin yükəlməsi onun mənlik şüurunun və hissənin formalaşmasında həlledici rol oynamışdır. O, kişinin ailə başçısı tatusunu kor – koranə qəbul etmir, bir çox hallarda ərinə sözdə inkar etməsə də, onunla hesablaşmır, sözü ilə oturub durmur, hətta bəzən mənəm – mənəmlik edir. Bəzi kişilər yaranmış şəraitlə razılaşıb, əslində arvadın ailə başçısı statusunu qəbul edir, onun sözündən çıxmır. Bir çox hallarda isə kişi də, arvad da ilə başçısı iddiasından əl çəkmirlər [4; s.236].

Müasir ailədə əsl başçı olmaq üçün kişinin təkə pul qazanması, evə pul gətirməsi kifayət deyildir. Bu gün ailənin həyatında psixoloji amillər daha mühüm rol oynayır. Ailə münasibətlərində ərin və arvadın yeri təkə yüzilliklər boyu bərqərar olmuş ənənəvi təsəvvürlərlə müəyyən olunmuşdur. Onlar ər və arvadın şəxsiyyəti, müdriklik səviyyəsi, ünsiyyət mədəniyyəti və s. ilə şərtlənir [5; s.187].

Hazırda ailə münasibətlərinin iki tipinə daha çox təsadüf olunur. Onların əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir.

Birinci tip. Ailə başçısı rolunu ər, bir çox hallarda isə arvad yerinə yetirir. Ən başlıca cəhət ondan ibarətdir ki, ailə başçısının kor – koranə hökmü əsasında qurulmuşdur; o, ərin, yaxud mənəvi üstünlüyünə əsaslanır. Ailədə kimin mənəvi nüfuzu böyükdürsə, ailə üzvləri də ona könnüllü sürətdə tabe olmağa başlayırlar.

Başçı rolunda ailənin digər üzvlərinə təsir göstərməyi, onları fəaliyyətə təhrik etməyi bacaran kişi (ata), yaxud qadın (ana) çıxış edir.

İkinci tip. Ailənin bütün əsas məsələlərini ərlə arvad müştərək həll edir. Onlar bir –birini düzgün başa düşür, ailə

başçısı rolunu öz aralarında səmimi sürətdə bölüşür və birlikdə yerinə yetirirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Ə. Bayramov, Ə. Əlizadə, Sosial psixologiya, Bakı: 2003
2. www.psixologiya.net
3. Ə. Əlizadə, A. Abbasov, Ailə, Bakı: 1989
4. В. И. Короткий, Основы семейной психопедагогике, Архангельск: 2003.
5. Т. Л. Крюкова, М. В. Сапоровская, Е. В. Куфтяк, Психология семьи: жизненные трудности и совладение с ними, М.: 2005

MƏKTƏBƏ KİFAYƏT QƏDƏR HAZIR OLMAYAN UŞAQLARA PSIXOLOJİ KÖMƏK

Əliyeva Səmrə İsmayıl q.
BDU-nun II kurs magistrantı

Hər bir valideyn övladının böyüyüb məktəb yaşına gəlməsini, təhsil alıb, savadlı və vətəninə layiq biri kimi böyüməsini ürəkdən arzulayır. Valideynlərin həvəslə gözlədikləri bu zaman çərçivəsində uşaqlar məktəb həyatının tamlıqla nə demək olduğunu, necə yaşanacağını dərk etmirlər. Elə buna görə də uşaqların əksəriyyətində ilk dərs günündən etibarən məktəb həyatını yadırgamaq prosesləri və qorxular başlayır. Təbidir ki, yetişkin insanlar da əvvəllər olmadıqları bir mühitə düşəndə, gündəlik rejimlərini dəyişdikdə ilk öncə bu vəziyyətə öyrəşə bilmirlər. Ama yetişkin insanlarla 6-7 yaşlarında olan uşaqları müqayisə etmək bir o qədərdə düzgün deyil. Yetişkin insanların həyatlarından fərqli olaraq uşaq həyatı dedikdə oyunla, deməklə-gülməklə, cizgi filmlərə baxmaqla, nağıllar dinləməklə keçən bir həyat canlanır gözümüzün önündə. Psixoloqlar araşdırmalar nəticəsində

öyrəniblər ki, məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların əsas fəaliyyət növü oyun olur. Bu yaş dövründə uşaqlar öz vaxtlarının çoxunu oyunda keçirirlər (Həmzəyev.M.Ə Ailədə uşaqların oyunlarına rəhbərlik). Bütün bunlardan ayrılmağa heç hazır olmadıqları bir vaxtda uşaqlardan əvvəlkindən daha az oynamaq, daha az televizora baxmaq, tez yatmaq, tez oyanmaq tələb olunur. Səbəb isə sadəcə “sən artıq böyümüsən” deməklə bitir.

Bəzən valideynlər məktəb həyatının önəmini, vacibliyini və nəyə lazım olduğunu uşaqlara izah etmək istəməirlər, daha doğrusu izah etməyin yollarını bilmirlər və önəmini başa düşmürlər. Elə bütün bunlar da, uşağın psixikasına mənfi təsir edir, onun fikrində məktəb həyatını dözülməz, lazımsız edir və içində qorxular yaradır. Məşhur fizioloq İ.Pavlov qorxunu böyük yarımkürəciklərin qabığının təbii refleksi, yüngül ləngimə ilə passiv-müdafiə reaksiyası hesab edirdi. Müdafiə reaksiyası belə çətin zamanlarda özünü göstərir və uşaqlar mühitlərinin, gündəlik onlara daha rahat olan rejimlərinin birdən-birə dəyişdiyini görəndə tez-tez ağlamağa başlayırlar. İlk günlərdən başlayaraq artıq tezdən qalxmaq istəməirlər, gecə geyimini dəyişib məktəb formasını geyinmək onlara faciə kimi gəlir, səhər yeməklərini yeməkdən imtina edirlər. Valideynləri onları məktəbə aparanda onlardan ayrılmaq istəməirlər, bəzən bütün dərs günü boyunca yeni-yeni tanıdıqları sinif rəhbərlərinin nəvazişlərinə fikir vermədən qışqırır, dərəcə qulaq asmır, 1 hərf belə öyrənməyə can atmırlar. Artıq məktəb həyatının 2-ci günündən dərslərin nə vaxt bitəcəyini soruşurlar. Uşaqlar da, belə fikirlərin yaranması heçdə gözlənilməz hal deyil.

Belə halların yaranmaması üçün atalar və xüsusəndə analar tədbirlərini əvvəlcədən almalıdırlar. Yaxşı olarki uşaqlar artıq 4-5 yaşlarından məktəbəqədər təhsil müəssisələrinə göndərilsin və bu onların kollektiv mühitə öyrəşməsi üçün vasitə olsun. Daha sonra valideynlər, əsasəndə evdə bütün günlərini

övladlarıyla keçirən analar artıq 4-5 yaşlarından uşaqlara bir neçə ildən sonra məktəbə getməli olduqlarını, məktəbin önəmini, marağını, təhsilin lazımlılığını izah etsinlər. Təbii ki, bütün bunlar uşaqların anlayacağı sadə dildə, müqayisələrlə, bənzətmələrlə, maraqlı ideyalarla başa salınmalıdır. Uşaqların məktəb həyatına qarşı qorxularını yox etmək üçün korreksiya üsulunda, əlverişli üsuldur. Korreksiya uşağın şəxsiyyətinin psixi inkişafının optimallaşdırılması üçün daha əlverişli şəraitin yaradılmasına istiqamətləndirilmiş psixo-pedaqoji fəaliyyətdir. İndiki dövrdə “psixoloji korreksiya” termini həm məktəblərdə, eləcə də məktəbəqədər idarələrdə praktiki işlərdə kifayət qədər geniş şəkildə və aktiv istifadə edilir. Korreksiya üsullarından biri art-terapiya üsuludur ki, psixoloqlar əksər vaxtlarda uşaqların qorxularını və problemlərini bu üsulla aradan qaldırırlar. Art-terapiyada uşaq çəkil çəkərkən, hiss və həyəcanlarını, arzu və istəklərini ifadə etmək üçün imkan tapır, müxtəlif situasiyalara öz münasibətini yenidən qurur, onu qorxudan, ürəyinə yatmayan və psixoloji cəhətdən zədələyən surətlərlə ağırsız və təhlükəsiz təmasa girir. Nəticə etibarilə qorxularını və həyəcanını dəf edir.

Digər üsullardan biri uşaqları tərifləmək və təhsilə həvəslərini artırmaqdır. Valideynlər uşaqlarının ən balaca nəaliyyətlərində belə, onları tərifləsə, övladlarının könüllərini almış, gördükləri işə maraqlarını daha da artırmış və özlərinə əminlik yaratmış olurlar. Psixoloji tədqiqatlar göstərmişdir ki, uşaqlarda ixtiyari diqqətin inkişafına özü haqqında yüksək fikirdə olmaq xeyli kömək edir. Yəni əksər hallarda uşağı qazandığı nəaliyyətlərə görə tərifləyəndə onun dərəcə diqqəti birazda artacaq çünki valideynlərinin tərifləri onda özünə inam yaradacaq.

Ümumiyyətlə bu və ya digər üsullardan istifadə edərək və psixoloqun köməyi ilə uşaqlarda məktəb qabağı və təhsil həyatı çərçivəsində yaranmış bir çox problemləri düzgün istiqamətdə aradan qaldırmaq olar.

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN PSİXİ İNKİŞAFININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ramidə Oqtay qızı Məmmədova
Təhsil Problemləri İnstitutunun psixologiya
və yaş fiziologiyası şöbəsinin doktorantı
E-mail:runayr.s@mail.ru

Kiçikyaşlı məktəblilərin psixi inkişaf xüsusiyyətləri psixologiyada geniş araşdırılmış məsələlərdən biridir. Bu problemə yaş psixologiyası, uşaq psixologiyası, inkişafın psixologiyası, pedaqoji psixologiya, kliniki psixologiya, xüsusi psixologiya və digər sahələrin predmeti baxımından yanaşılır. Bizi burada maraqlandıran məsələ kiçikyaşlı məktəblilərin psixi inkişafında mühüm rolunu idrak proseslərinin, mənimsəmə və dərk etmə imkanlarını, eləcə də koqnitiv fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini, bu prosesləri şərtləndirən komponentləri müəyyən etməkdir. Çünki bu komponentlərin inkişaf xüsusiyyətləri bilavasitə şagirdlərin həm təlim uğurlarının, həm də təlim çətinliklərinin əsas göstəricisidir. Göstəricilər aşağıdırsa, şagirdin təlim fəaliyyətində bu və digər çətinliklərin yaranacağı qaçılmazdır. Bu halda, deməli aşkar edilmiş çətinlikləri yaradan amillər müəyyənəndirilməli, onun neqativ təsirləri aradan qaldırılmalıdır.

Bu məsələlərə müasir pedaqoji psixologiyada tamamilə yeni ölçülərlə yanaşılır. Həmin ölçülər hazırda bir sıra faktorlara görə fərqlidir:

- kiçikyaşlı məktəblilərin mənimsəmə və dərk etmə bacarıqları;
- bu proseslərin dinamikasına verilən tələblər;
- şagirdin mənimsəməli olduğu biliklərin həcmi, məzmunu, müasirliyi, inteqrativliyi, təmayüllüyü;

- müasir dərslin xüsusiyyətlərinə uyğunlaşmaq üçün şagirdlərdə özünüfəallaşdırmaya və özününəzarətə verilən tələblər;

- şagirdin kommunikativlik və əməkdaşlıq qabiliyyətləri;

- şagirdlər tərəfindən informasiyaların əldə edilməsi və işlənməsi üsullarının dəyişməsi, təlim prosesində informasiya texnologiyalarının tətbiqi;

- təhsildə şəxsiyyət amilinin aktuallaşması, şagirdlərə artıq təhsilin subyektivi kimi yanaşılması, onlarda özünükəşf etmə və kreativlik.

A.A.Rean kiçikyaşlı məktəbli yaşını “uşağın psixi və sosial inkişafı üçün fəvqəladə dərəcədə mühüm dövr” kimi ifadə edir. A.A.Rean bunu uşağın sosial və psixoloji həyatında baş verən mühüm dəyişmələrlə əlaqələndirir [1, s. 242].

Birincisi, onun sosial statusu kardinal şəkildə dəyişir, məktəbli olur. Nəticədə uşağın bütün həyatı münasibətlər sistemində yenidənqurulma gedir. Yalnız valideynləri deyil, həm də ətraf mühit, o cümlədən həmyaşıdları tərəfindən müəyyən edilən vəzifələri yaranır. Əgər inkişafın əvvəlki yaş mərhələlərində uşağın başlıca fəaliyyət növü oyun idisə, böyükhəcmli informasiyalar üzərində işləməli olduğu məqsədyönlü dərk etmə fəaliyyəti önə çıxır.

İkincisi, daha əhəmiyyətli dəyişmələr uşağın psixi sahəsində gedir. Kiçik məktəbli yaşının başlanğıcında uşaqda əyani-hərəkətli təfəkkür üstünlük təşkil edirdisə, növbəti mərhələdə abstrakt-məntiqi təfəkkürün formalaşması prosesi gedir. Yerinə yetirilən tapşırıqların təsiri ilə uşaqlarda hafizənin funksiyalaşması gedir, ixtiyari hafizə növü dominant olur. Bununla da mnemik proseslərin quruluşu dəyişir.

Psixi inkişaf yalnız anadangəlmə imkanlarla bağlı deyil. O, həm də yalnız xarici təsirlərin qavranılması ilə məhdudlaşmır. Bunlar daxili aləmin inkişafının xarici təsirlərlə əlaqələnməsinin nəticəsidir (konvergeniya). Uşaqlarda ətraf aləmlə fəal əlaqələrə marağın yaranması son nəticədə

şəxsiyyətin quruluşuna: meyllərə, xarakterə, təfəkkür tərzinə, fəaliyyətin motivasiyasına, insanlarla qarşılıqlı münasibətlərə, özünəreallaşdırma tələbatlarına və s. əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Bu proses daxili aləmin hadisələrinin xarici təsirlərlə mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəsi fonunda baş verir. J.Piayenin konsepsiyasına görə, kiçikyaşlı məktəblilərin apardığı əməliyyatlar daha çox konkret cisimlərlə, həmin cisimlər arasındakı əlaqələrlə bağlı olur. Onlar ümumiləşdirmə zamanı xarici əlamətlərə əsaslanırlar. Bu cəhət məktəb həyatının ilk mərhələlərində keçid dövrünün qanunauyğunluqları ilə bağlıdır. Məhz bu xüsusiyyətlərə əsaslanaraq J.Piaje kiçikyaşlı məktəblilərin təfəkkür fəaliyyətini “konkret əməliyyatlar mərhələsi” adlandırır. Həmçinin J.Piaje müəyyən etmişdir ki, bu dövrdə uşaq tərəfindən yerinə yetirilən əqli əməliyyatlar dönmə xarakterinə malik olur. Əgər uşağın intellektual fəaliyyətinin əvvəlki mərhələsində o xarici hərəkətlərini tədricən daxilə transformasiya edirdisə (interiorizasiya), artıq bu dövrdə koqnitiv sferada apardığı əməliyyatları elə həmin sferada əşyavi əməliyyatlara ötürür (eksteriorizasiya) [4].

L.İ.Bojoviç, Ə.Ə.Qədirov, E.M.Quliyev, L.Ş.Əmrahlı, N.T.Rzayeva kiçikyaşlı məktəblilərdə psixikanın inkişafını təlim fəaliyyəti fonunda təhlil edirlər. L.İ.Bojoviç təlim fəaliyyəti ilə kiçikyaşlı məktəblilərin psixi inkişafı arasındakı əlaqəni belə izah edir: Elmi əsasların sistemə mənimsənilməsi uşağı yeni biliklərlə zənginləşdirir, onun psixi fəaliyyətinə yeni məzmun verir. Öz növbəsində bu yeni məzmun əqli proseslərin, beyin fəaliyyətinin xarakterini dəyişdirir. Məktəb yaş dövründə yalnız uşağın nə düşünməsi və nəyi yadda saxlaması deyil, həm də necə düşünməsi və necə yadda saxlaması da dəyişir. Məsələn, IV sinifdə təhsil alan şagird tarixə, yaxud təbiətşünaslığa aid olan hissəni öyrənməkdən ötrü mətnin sadə təkrarı ilə kifayətlənə bilməz. Bunun üçün mətni bütövlükdə yadda saxlamaq lazım gəlir” [6, s. 40].

L.İ.Bojoviç kiçik məktəb yaşı dövründə fəaliyyətin belə təşkili zəminində biliklərin mənimsənilməsinin xüsusi, spesifik fəaliyyət kimi təzahür etməsini onunla əsaslandırır ki, oyun fəaliyyəti və praktik fəaliyyət bir-birindən ayrılır. Öyrənmə məktəbdə, həyata keçirilərək tədris-dərketmə fəaliyyəti kimi qurulur. Bununla bağlı olaraq kiçik məktəbli yaşında psixi proseslər özünün xarakterini tədricən dəyişir.

Bu cəhətlər nəzərə alınaraq R.İ.Əliyev məktəbdə psixoloji xidmətin problemlərini araşdırarkən kiçikyaşlı məktəblilərə xüsusi diqqətlə yanaşılmalı olduğunu qeyd edərək fikirlərini aşağıdakı kimi əsaslandırır: “Tədqiqatlar göstərir ki, məktəbli və uşaq arasında kəskin fərq qoyulması kiçik məktəbli psixikası üçün ağırdır və yolverilməzdir. Yaxşı olar ki, böyüklərin gözləmələri və tələbləri reallığa uyğun, uşaq üçün başadüşülən olsun” [2, s. 43].

Problemin elmi yeniliyi. Kiçikyaşlı məktəblilərin psixi inkişafının xüsusiyyətləri geniş araşdırılmış problemdir. Bununla belə, burada psixi inkişafa mane olan bir sıra amillər, o cümlədən sosial əlaqələr, bu əlaqələrdən yaranan dezinteqrasiyalı, motivlənməmiş fəaliyyət məsələləri diqqət mərkəsinə gətirilir, həlli yolları göstərilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Təcrübədə kiçikyaşlı məktəblinin təlim uğursuzluğu, öyrənmə marağının olmaması daha çox onun fərdi imkanları, sosial problemləri ilə əlaqələndirilir, halbuki, burada şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı münasibətlər, bu münasibətlərin uşaqda sosial, o cümlədən təlim motivlərini inkişaf etdirmək gücündə olmaması əsas amildir. Ona görə də istər valideynlər, istərsə də pedaqoq və psixoloqlar məqalədə göstərilən məsələlərə xüsusi diqqət yetirməlidirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. От рождения до смерти. Под ред. А.А. Реана. М.: Алма-пресс. 2002, 652 с.

2. Əliyev R.I. Məktəbdə psixoloji xidmətin aktual məsələləri. Bakı: Nurlan, 2004, 80 s.
3. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə N.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür: psixopedaqogikaya giriş. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2008, 479 s.
4. Флейфелл Х.Д. Генетическая психология Жана Пиаже, М.:Просвещение,1967, 622 с.
5. Божович Л.И. Проблемы формирования личности //http://www.kub.ru
6. Əmrahlı L.Ş., Rzayeva N.T. Uşaq psixologiyası. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2010, 358 s.
7. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası. Bakı: Maarif, 2002, 396 s.

QOCALIĞIN PSIXOLOGİYASI

Əsgərova Rəna Əliövsət q.
BDU-nun II kurs magistrantı
renaaskerova@yahoo.com

Qocalıq – insan inkişafının sonuncu fazasıdır. Başqa sözlə, müəyyən yaşdan sonra qoca insanın xarici görünüşündə müəyyən dəyişikliklər yaranır, həyati aktivlik aşağı düşür, fiziki imkanlar məhdudlaşır.

Qocalma prosesini herontologiya elmi öyrənir. Herontologiya – qocalığı bioloji, kimyəvi, fiziki və psixoloji nöqteyi nəzərdən öyrənən elmdir. Herontologiya elmi həmçinin qoca insanların cəmiyyətdə yerini də tətqiq edir. Herontologiya da tədqiqatların məqsədi qocalma ilə bağlı olan çatışmazlıqların aradan qaldırılmasıdır [1, s.30].

Qocalma – uzunmüddətli prosesdir: əsrin $\frac{1}{4}$ hissəsini böyümə və qalan $\frac{3}{4}$ hissəsini isə qocalma tutur. Uşaqılıqdan gəncliyə, gənclikdən yaşlılığa və yaşlılıqdan qocalığa keçid hiss olunmadan baş verir.

Qocalma canlı orqanizmin bütün sistemlərində baş verən dəyişikliklərlə bağlıdır. Orqanizmin qanunauyğun yaş dəyişmələri “homeorez” adlanır. Homeorezin müəyyənlişməsi ilə qocalmanın tempini – təbii, sürətlənmiş və ya ləngimiş olmasını proqnozlaşdırmaq olar. Qocalma prosesi 2 faktorla şərtlənir:

1. Qocalma – genetik proqramlaşdırılmış proses və bu prosesin qanunauyğun reallaşmasıdır. Ətraf və daxili aləmin faktorları qocalmanın tempinə təsir edir.

2. Qocalma orqanizmin zərərli dəyişmələr nəticəsində dağılması, pozulmasıdır. Bu təsirləri təkrarlanan və yığılan müxtəlif faktorlarla yaranan çox səbəbli prosesdir [2, s.437].

Qocalıqda insanın gücünün, qüvvəsinin, fiziki imkanlarının təbii və mütləq olaraq azalması baş verir. Bu proseslər psixi fəaliyyətə də aid edilir. Bu dəyişmələr kəmağıllılıqla müşahidə olunmayan müxtəlif psixi vəziyyətlərdə ifadə olunur. Bu vaxt psixoloji düşkünlükdən danışılır.

Fiziki düşkünlük özünü maraq dairəsinin azalmasında, passivlikdə, psixoloji nasazlıqda ifadə edir. Lakin onu yaranma, inkişaf sürəti dərinliyi fərqlidir. N.F.Şaxmatovun qeyd etdiyi kimi, psixoloji düşkünlüyün gözəçarpan əlamətlərinin yaranmasını həyatın son dövrünə aid etmək olar.

Psixoloji zəiflik, psixi proseslərin gücü və fəallığının azalması fiziki sağlamlıq faktoru ilə sıx bağlıdır. Fiziki sağlamlığın möhkəmləndirilməsi, somatik xəstəliklərin müalicəsi qocalıqda psixi həyatın canlanmasına aparır.

Digər bir nöqtəyi nəzərdən bəzi tədqiqatçılar “ahıl yaş cazibəsini” tərifi etməyə meyl edirlər. Belə insanlarda fiziki zəifləmə yüksək ruhi yüksəkliklə kompensasiya edilir. Buna görə qocalığın başlanmasını “ən yaxşı illər” adlandırırlar.

Xoşbəxt qocalıq – qocalığın daha yaxşı formasıdır. Xoşbəxt qocalıq – yeni həyatdan, həyatdakı rolundan

məmnunluqdur. Bu vaxt həyat insana keçmişdə keçirmədiyi yeni emosiyalar gətirir.

Üçüncü qrup tədqiqatçılar qocalıqda həm mənfi, həm də müsbət xüsusiyyətlərin olduğunu qeyd edirlər.

Qocalıq dövründə bir neçə səviyyədə dəyişmələr baş verir:

1. Bioloji səviyyədə - orqanizm daha həssas olur və ölmək ehtimalı artır.
2. Sosial səviyyədə - insan təqaüdə çıxır, sosial rolları, davranış patternləri dəyişir.
3. Psixoloji səviyyədə - insan onda baş verən dəyişiklikləri dərk edir və onlara uyğunlaşır.

Psixi qocalma çox cəhətli prosesdir, onun yaranma diapazonu kifayət qədər genişdir. Müxtəlif alimlər qocalmanın müxtəlif tiplərinin təsnifatını veriblər.

F.Qize tipologiyasında qocalmanın və qocaların 3 tipini ayırmışdır:

1. Özündə qocalığın hər hansı əlamətlərini inkar edən qoca – neqativist
2. Dəyişiklikləri müşahidə etmək yolu ilə və xarici təsirlərlə qocaldığını qəbul edən qoca – ekstrovert
3. Qocalma prosesini pis keçirən introvert tip – insan yeniyə maraq göstərmir, keçmiş haqqında xatirələrlə yüklənir, az hərəkət edir, sakitliyə meyilli olur.

İ.İ.Kon qocalığın aşağıdakı tiplərini ayırmışdır:

Birinci tip – aktiv yaradıcı qocalıq, layiq olduqları istirahətə gedən qocalar cəmiyyətin həyatında, gənclərin tərbiyə olunmasında iştirak etməyə davam edirlər.

İkinci tip – qocalıq onunla xarakterizə olunur ki, təqaüdcülər onların əvvəllər məşğul ola bilmədikləri işlərlə məşğul olurlar: özünütəhsil, istirahət və s. Bu tip qocalar üçün də yaxşı sosial və psixoloji uyğunlaşma, elastiklik xarakterikdir.

Üçüncü tip – (bu daha çox qadınlara xasdır) qocalar özlərini ailələrində tapırlar. Belə ki ev işləri ilə məşğul olan qadınların darıxmağa sadəcə olaraq vaxtları olmur.

Dördüncü tip – bu tip qocaların həyatlarının mənası öz sağlamlıqlarının qeydinə qalmaqdır. Bununla aktivliyin müxtəlif formaları və mənəvi təminat bağlıdır. Bu tip qocalar (daha çox kişilər) öz xəstəliklərinin şişirdilməsinə meyllik olur [3, s.117].

Qocalma prosesini görməmək çətindir, əsas olan istənilən fəaliyyət sahəsində məhsuldarlığı saxlamağa imkan verən öz bacarıqlarını və həyat məqsədlərini dərk etməkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Киреева Е.Д. Возрастная психология. Современный Гуманитарный Университет, 1999. с.52

2. Əliyev Ə.H., Əliyeva F.Ə., Mədətova V.M. İnsan və heyvan psixofiziologiyası. Bakı, 2008. s.470

3. Кон И.С. Постоянство личности: миф или реальность? Хрестоматия по психологии. Под.ред. А.В.Петровского Москва, 1987. с.326

YAXIN İTGİSİ

Səlimova Aytac Sahil q.
BDU-nu II kurs magistrantı

Həyatınızın bir mərhələsində yaxınınızın ölümüylə üzləşmək məcburiyyətində qalmanız qaçılmazdır. İlk itginin yaşandığı təcrübə əsasən nənə, babadan birinin vəfatıdır. Lakin bəziləri üçün bu, bir yaşadının, kiçik bir uşağın, həyat yoldaşın və ya bacı-qardaşdan birinin ölümüdür. “Son” duyğusu sizi təəccüb halına sala bilər və daha əvvəl heç düşünmədiyiniz öz ölümünüz hissiylə üzləşməyə səbəb ola bilər. İstər güclü

inanca sahib olun və ölümdən sonra həyata inanın, istərsədə ölümü son hesab edin, sevimli birinin ölümü hər zaman kədər yaşadacaq.

Ölüm gözlənilməyən və ya gözlənilən (uzunmüddətli xəstəlik) olmasından asılı olmayaraq yaxınını itirən insanın yas tutmasına icazə verilməlidir. Yas, ölümə verilən təbii reaksiyadır və itginizi qəbullanmağınız baxımından kömək edir.

Bəzi hallarda yas saxlamayan insana diqqət edilməlidir. Çünki insanlar kədərlərindən uzaqlaşmaq üçün duyğularını dilə gətirməyə bilər. Lakin bu fiziki və psixoloji sağlamlığı üçün təhlükəli ola bilər.

Bəzən yaşlı insan, digərlərini kədərləndirməkdən qorxduqları üçün emosionaları göstərməyə bilər. Bu hal, gənc yaşında həyat yoldaşını itirmiş lakin övladlarını öz bədbəxtliyindən qorumaq istəyən bir ana üçün keçərli ola bilər. Ancaq uşaqlarada kədərlərini dilə gətirmək üçün yaş saxlamalarına icazə verilməlidir. Birlikdə ağlamaq sağalma müddətinə müsbət təsir göstərir. Vəfat edən yaxınınızın şəkillərini və ya əşyalarını toplamağa tələsməyin. Bunu sakitləşdiyinizdə etsəniz daha yaxşı olacaq. Sevdiniz insanı xatırladan əşyaların bir müddət ətrafda olması rahatladıcı təsir göstərə bilər.

Sevdiniz bir insanı itirməklə bağlı kədər əsla bitməz amma həyatınızın mərkəzində yer almayacaqdır. Bu itgidən sonra kədərli, lazımsız kimi hisslər normaldır. Lakin zaman keçdikcə hisslər qüvvətini itirməyə başlayır və insan qaldığı yerdən həyatına davam etməlidir. İnsan zaman keçdikcə özünü daha yaxşı hiss etmərsə və ya yas daha da ağır forma alırsa bu uzanmış yas və ya major depressiya kimi daha ciddi problemlərin yarandığının əlaməti ola bilər.

Aşağıdakı əlamətlər problemin ağırlığının göstəriciləridir;

* Həyatın yaşamağa dəymədiyini hiss etmək

- * Sevilən insanla birgə ölməyi arzulamaq
- * İtgiylə bağlı və ya itginin qarşısını ala bilmədiyi üçün özünü günahlandırmaq
- * Bir neçə həftədən daha çox müddət başqalarına ünsiyyət qurmamaq və donuqluq
- * İtgidən sonra digər insanlara güvənməkdə çətinlik çəkmək
- Yasın üç mərhələsi var
 - ilk xəbəri eşitdiyiniz anda qəbullanmama,şoka girmə hətda öz həyatını təhlükəyə atma kimi əlamətlərlə müşayət olunur
 - bu mərhələdə ağrılar daha da artmağa başlayır,itginin fərqiəndəliklə müşayət olunur
 - qəbullanma və normal həyata qayıtma
- İnsanlar ölümə və ölümü qəbullanmağa məcburdurlar,ölüm həyatın özü qədər ayrılmaz bir hissəsidir. Və biz həyatı gözəl formada dəyərləndirməklə (yaşamaqla) ölümə meydan oxuya bilərik.

ƏDƏBİYYAT

1. Arkun,Nezahat –İntiharın Psixodinamikaları İstanbul 1978 s 72
2. İbn Sina –Ölüm korkusundan kurtuluş 1942 s 81-84

ŞƏXSİYYƏTDƏ MUSİQİ FANATİZMNİN ƏLAMƏTLƏRİ

Eyvazova Elgöl Tərən q.
BDU-nun I kurs magistrantı

Mədəniyyətin inkişafı tarixində fanatizm fenomeni həm filosofların, həm dindar mütəfəkkirlərin, siyasətçilərin, mədəniyyət xadimlərinin daim yüksək marağına səbəb olmuşdur, belə ki, bu təzahür müxtəlif formalarda ictimai həyatın bütün sferalarında əksini tapır.

Müasir şəraitdə musiqi fanatizmi problemi xüsusi aktualıq kəsb etmişdir. İnformasiya cəmiyyətində mənəvi ictimailəşmə

prosesində yeni amillər, o cümlədən mətbuat KİV yeniyetmələrə təsir etməyə başlayır, halbuki ailə, məktəb, kimi ənənəvi sosial institutların yeniyetmələrin həyatında əhəmiyyəti keyfi azalır.

Bizim tədqiqatın əsas məqsədi musiqi fanatizmi sosial-psixoloji fenomeninin çox mühüm psixoloji maraq kimi təhlili olmuşdur.

Pərəstişin formalaşdırılması və səcdəkahların yaradılması ilə, insanın tabe edilməsi və fərdliyyətin itməsi ilə hər hansı fəaliyyətə aludə olma fanatizm sayılır. Fanatik münasibət həmçinin musiqi sahəsində formalaşır – musiqi fanatizmi. İnsan tərəfindən öz maraqları və məqsədlərinin musiqi kollektivi, qrupunun maraqlarına tabe etdirilməsi stereotipinin yaradılması, diqqətin və qüvvənin kumirin dəstəklənməsinə cəmlənməsi fanatizmin ümumi xarakteristikasıdır [6, s.298].

Çox mühüm maraq zamanı adi marağın bütün xüsusiyyətləri biçimsizliyədək (qroteks) güclənir, maraq obyektini insanın davranışını müəyyən edən istiqamət olur ki, bu da istənilən digər fəaliyyəti ikinci plana keçirir və ya tamamilə təcrid edir.

Çox mühüm psixoloji meyllərdən ən vacibi: maraq obyektinə dərin və uzun müddətli cəmlənmə; maraq obyektinə qarşı şövqlü, emosional dolğun münasibət; marağa sərf edilən zamana nəzarət hissinin itirilməsi; istənilən digər fəaliyyətin və ya meyllin nəzərə alınmaması; [3, s.295-296]. reallığı qəbul etmək istəməmək; meyllə aid olmayan maraqlar dairəsinə daxil olmayan qalan hər şeyə qarşı infantillik (inkişafsızlıq); meyllə aid hər şey haqqında məlumat olmadıqda emosional müdafiəsizliyin hiss edilməsi [1, s.77].

«Hipermarağın» klassik nümunəsi vurğunluq vəziyyətidir, bu zaman insan emosional hiss obyektini və subyektində tam cəmlənə bilər, həyat fəaliyyətinin istənilən digər tərəflərini nəzərə almaya bilər [6, s.296]. Bir qayda olaraq fanatlar öz kumirlərinə münasibətdə məhz vurğunluq hissi keçirirlər. baxmayaraq ki, onların maraq obyektini bilavasitə ölçəndə deyil,

onlar öz hissələrinin səmimiliyinə inanırlar. Bu cür ağla ziddi inam kiminsə şəxsi və ya simasız nüfuzuna tabe edilməyə əsaslanan fanatik əminlikdir [4, s.231]. Beləliklə, çox mühüm psixoloji meyl zamanı E.Frommun dediyi kimi «realıqdan qaçma» və ya «azadlıqdan qaçma» baş verir.

Bizim verdiyimiz nəzəri icmal əsasında biz yeniyetmələrin şəxsiyyətinin musiqi fanatizminin formalaşdırılmasına imkan yaradan aşağıdakı xüsusiyyətləri ayırmışdır [4, s. 105].

1. Bir, çox mühüm meylin olması şəxsiyyətdə hər hansı digər maraqlar üçün yer qoymur. İnsan həyatının mühüm elementi – insan şüurunu müəyyən şəkildə istiqamətləndirən aparıcı ideya, mühüm dəyəri olan bir şeyə meyldir.

2. Öz pərəstiş obyektinə (kumirə) tam cəmlənmə. İdeala inam çox mühüm marağı olan insanın arzu və cəhdlərinin başlıca məqsədidir.

3. Öz maraqları və cəhdlərinin musiqi kollektivi / kumirinin maraqlarına tabe etdirilməsi stereotipinin yaradılması.

4. Şəxsiyyətin güclü həyəcanı.

5. Fanatlar qrupunun psixoloji qanunlar üzrə hərəkətləri

6. Kumirin mülahizələrinə və davranışına tənqidi yanaşmaq qabiliyyətinin olmaması.

7. Dar çərçivədə ünsiyyət. Q.Salliven izofilik (bir cinsdən olan şəxslər arasında qeyri-seksual bağlılıq) ünsiyyətdə tələbatın inkişafının bu mərhələsini bu cür adlandırır, bununla da bu mərhələyə xas olan fərdlərlə maksimal oxşar ünsiyyət xüsusiyyətini qeyd edir.

8. Arefleksivlik

9. Ətrafdakılara qarşı aqressiyaya qədər dözülməzlik.

10. Coşğunluq – kumirlə bağlı hər şeydə yüksək həyəcan vəziyyəti.

Şəxsiyyətin təsvir edilən xüsusiyyətləri musiqi fanatizmi sosial-psixoloji fenomeninin humanitar və sosial biliyin müxtəlif sahələri ilə gələcək tədqiqatı perspektivlərini dəqiqləşdirmək imkanı verir. Material yeniyetmə mühitində

tərbiyəvi işin konkret formalarının yaradılması üçün istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Вихляева Л. Одержимые// Л.Вихляева. «Психология на каждый день». – 2007. – №3.

2. Ким В.В. Фанатизм как социальный феномен: Дис...канд.филос.наук: 09.00.11// В.В.Ким.– Москва, 2003.

3. Коломинский Я.Л. Психология взаимоотношений в малых группах: общение и возрастные особенности// Я.Л. Коломинский.– Минск, 1976.

4. Круглова Ю. По ту сторону рампы// Ю.Круглова. «Психология на каждый день».– 2007. – №4.

5. Кузнецова М.Н. Религиозный фанатизм: понятие, сущность и пути преодоления.: дис...канд.филос.наук: 09.00.11// М.Н. Кузнецова.– Омск, 2003.

6. Леонгард К. Акцентуированные личности// К.Леонгард: Пер. с нем. В.М. Лещинской; под ред. В.М. Блейхера.– 2-е изд.– Киев, 1989.

HÜQUQŞÜNAS FƏALİYYƏTİNİN PSIXOLOJİ STRUKTURU HAQQINDA

Cavadova Leyla Bahadur qızı
BDU-nun əyani doktorantı

Hüquqşünas fəaliyyəti insan psixikasına, intellektinə, emosional-iradi keyfiyyətlərinə yüksək tələblər irəli sürür. Qanunun tətbiqinin istənilən sahəsində hüquqşünasın iş günü müxtəlif növ problemləli situasiyalar, konfliktlərlə dolğun olur. Belə ki, hüquqşünas hər dəfə fərqli məsələlərlə rastlaşır. Bu məsələləri düzgün həll etmək üçün yaradıcı fəaliyyət göstərir. Hüquqşünas fəaliyyəti mürəkkəb və çoxcəhətli fəaliyyətdir.

Hakimin, müstəntiqin, prokurorun, vəkilin hər bir yeni işi özündə yeni əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də şablonlardan nə qədər uzaq olsalar, həqiqətin axtarışında düzgün nəticəyə gəlib çıxmaq ehtimalı böyükdür [2]. Çox vaxt hüquqşünas mənfi keyfiyyətlərin daşıyıcısı olan adamlarla görüşməli olduğundan onun fəaliyyəti emosional gərginlik şəraitində keçir. Bu səbəbdən başqa peşələrə nisbətən hüquqşünasın fəaliyyəti daha tez yorulmaya, artıq qıcıqlanmaya, stressin yaranmasına gətirib çıxarır [5].

Emosiya və hisslərin dilini bilmək hüquqşünasın vacib peşə keyfiyyətlərindən hesab olunur. Bir tərəfdən o digər insanların emosional təzahürlərini, yaşantılarını sezmək, onların nümayiş olunan emosiya və hisslərinin simulyativ xarakterini aşkar etmə qabiliyyətində ifadə olunur. Digər tərəfdən hüquqşünasın bu və ya digər kommunikativ situasiyada adekvat reaksiya verməsi, öz emosional vəziyyətini nəzarətdə saxlamasında üzə çıxır [4]. Bütün bunlar, sözsüz, müxtəlif hüquqi münasibətlərdə subyektin davranışını öyrənərkən hüquqşünas tərəfindən psixi halların dərk edilməsini, düzgün qiymətləndirilməsini tələb edir [3].

Hüquqşünasın peşə fəaliyyətini müvəffəqiyyətlə yerinə yetirməsi onun ünsiyyət imkanlarından bacarıqla istifadə etmək məharətindən asılıdır. Bu fəaliyyətin səmərəli təşkili və düzgün tənzim edilməsində ünsiyyət qabiliyyəti xüsusi rol oynayır. Burada ünsiyyət tamamilə başqa şəraitdə, həm də başqa xarakterdə olur. Belə ki, hüquqi fəaliyyətdə dindirənlə dindirilən tərəflər bir-birinə səmimi surətdə informasiya vermək məqsədi güdmürlər [1].

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, prokurorluq işçilərinin çoxu gərgin iş rejiminin şəraitində tez-tez mənfi psixi hallar, yorğunluq, apatiya ilə üz-üzə gəlirlər, yüksək həyəcanlılıq keçirirlər. Onların əksəriyyəti isə baş ağrıları, qıcıqlanma, yuxu pozğunluğundan şikayətlənirlər.

Bütün bunlar hüquq fəaliyyəti ilə məşğul olan orqanların işçiləri arasında mənfi emosiya və halların təsiri altında müxtəlif psixosomatik pozuntular və xəstəliklərin kifayət qədər geniş yayılmasını göstərir. Hüquqşünasların getdikcə artan sinir – psixi yüklənməsinin təzyiqindən öz psixikalarını qorumaq üçün təbii müdafiə mexanizmlərindən istifadə etməsi situativ yorğunluğa, psixi gərginliyi neytrallaşdırma bilər [7].

Hər bir hüquqşünas öz fərdi – psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq stressogen situasiyalarda həyəcanlılığı, emosional gərginliyi, yorğunluğa çıxarmağın yollarını bilməli və ağılla hərəkət etməlidir. Başqa sözlə, hüquqşünaslar özlərinə təxirəsalınmaz psixoloji yardım göstərməyi, psixi gərginliyi aradan qaldıran əlverişli yol və vasitələrdən istifadə etmək bacarığını öyrənməlidirlər [8].

Artan emosional gərginliklə mübarizə aparmaq əvəzinə vaxtında onu tənzimləmək və qarşısını almaq lazımdır. Adətən psixi vəziyyətin pisləşməsinə yorğunluq, qıcıqlanma duyğusunun tez-tez hiss edilməsi xəbər verir. Qavrayışın itiliyi enir, hafizə, fikri fəaliyyətin effektivliyi aşağı düşür. Bunun qarşısını almaq üçün ən sadə üsul əgər şərait buna imkan verərsə işin gedişi zamanı kiçik fasiləyə çıxmaqdır. Sizinlə baş verənləri obyektiv qiymətləndirin. Özünüə qarşı maksimalist münasibətdə olmayın. Bir çox hallarda bu və ya digər çətin situasiyada insanlar şəraitə deyil, özlərinin ona münasibətinə reaksiya verirlər. Əlverişsiz psixi vəziyyətlərin səbəbini (məsələn, yüksək həyəcanlılıq, qıcıqlanma və s.) situasiyanın nəticəsi kimi deyil, insanın situasiyaya, baş verən hadisəni necə qavramasında axtarmaq lazımdır [6].

Hələ iki min il bundan öncə qədim Yunanıstanda belə hesab olunurdu ki, insanları öz təəssüratları, təsəvvürləri qədər narahat edən ikinci bir səbəb mövcud deyil. Ona görə də baş verənlərə münasibəti dəyişmək, onun əhəmiyyətini heç olmasa bir qədər azaltmaq lazımdır. Bu zaman insan şüuruna təsir edən

amillərin gücü aşağı enir. Nəticədə emosional reaksiya vermənin xarakteri də dəyişmiş olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əliyev V.H. Hüquq psixologiyası. Bakı, 2012, 656 s.
2. Васильев В.Л. Юридическая психология. СПб, 1998, 656 с.
3. Еникеев М.И. Юридическая психология. Москва, 2002, 320 с.
4. Изард К. Эмоции человека. Москва, 1980, 412 с.
5. Романов В.В. Юридическая психология. Москва, 1998, 382 с.
6. Столяренко А.М. Прикладная юридическая психология. Москва, 2001, 276 с.
7. Чуфаровский Ю.В. Юридическая психология. Москва, 1997, 396 с.
8. Шейнов В.П. Как управлять другими. Как управлять собой. Минск, 1996, 254 с.

KOMPÜTER OYUNLARINDAN ASILILIĞIN PSIXOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

Sədirova Nərmin Cumay q.
BDU-nun I kurs magistrantı

Müasir şəraitdə asılılıq problemi bir çox tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olan problemlərdən biridir. Asılı davranış problemi insanlarda iş qabiliyyətinin itirilməsi, ətrafdakı insanlarla ünsiyyətin pozulması, bir sıra cinayət hadisələrinin törədilməsi kimi neqativ hallara yol açdığı üçün cəmiyyətin çox mühüm sosial problemi olaraq qeydə alınmışdır. “Asılılıq” dedikdə, nəyəsə həddindən artıq güclü bağlılıq nəzərdə tutulur.

Asılı davranış şəxsiyyətin tələblərinin kimlər və ya nələrsə tərəfindən pozulması ilə bağlıdır. Sosial ədəbiyyatda araşdırdığımız məsələyə daha bir ad –addiktiv davranış adı da verilir. İngilis dilindən tərcümədə “addiction”- meyl, təhlükəli vərdiş mənasını ifadə edir. Asılı davranışın bir sıra formaları qeyd edilir: kimyəvi asılılıq (siqaret çəkmə, toksikomaniya, narkoasılılıq, dərman asılılığı, alkoqol asılılığı); qida davranışının pozulması (həddindən artıq qidalanma, ac qalma, qidadan imtina); qembling – oyun asılılığı (kompüter asılılığı, qumar oyunları); dini destruktiv davranış (dini fanatizm, sektaya (təriqətə) daxil olma). Asılı davranışın müxtəlif formaları biri digərinə keçə və ya uyğun gələ bilər. Məsələn: uzun illər siqaret çəkən şəxs siqaretdən imtina edərsə, onda daima qidalanma istəyi mövcud ola bilər.

Beləliklə, asılı davranışın formalarından biri də kompüter oyunlarından asılılıqdır. Oyun asılılığının təklif edilmiş dinamikasına əsasən kompüter oyunlarında psixoloji asılılığın inkişafının dörd mərhələsi ayırmaq olar:

1)Yüngül həvəs mərhələsi. İlk vaxtlarda bu proses insana maraqlı gəlir, o "dadı (zövqü) hiss etməyə" başlayır, kompüter qrafiki xoşuna gəlir. Məsələn: kimsə bütün həyatı boyu əl pulemyotundan vurmaq arzusunda olub və ya hərbi gəminin sükan çarxını idarə etmək. Kompüter reallığa kifayət qədər böyük yaxınlıqla insana bu xeyalları həyata keçirməyə imkan verir .

2)Həvəs mərhələsi. Bu mərhədə artıq adi hal kimi baxdığımız kompüter oyunlarından istifadə daha geniş maraqla ön plana keçir və artıq tələbat ierarxiyasına yeni tələbat – kompüterdə oyun tələbatı daxil olur. Kompüter oyunlarından istifadə bu mərhələdə sisteməlik xarakter daşıyır.

3)Asılılıq mərhələsi. Psixoloqların məlumatına görə, cəmi 10-14% oyunçu "hərisdirlər", yəni kompüter oyunlarından psixoloji asılılıq mərhələsindədirlər. A.Q. Şmelevanın

məlumatına görə, özünüqiymətləndirmə və özünüdərək proseslərində dəyişikliklər baş verir.

4)Bağlılıq mərhələsi. Bu mərhələdə kompüterlə insanın münasibətləri sıx əlaqədədir.Yəni insan kompüterlə "distansiyanı saxlayır", ancaq kompüter oyunlarından tamamilə qopmağı bacarmır. Bu, bütün mərhələlərdən ən uzunmüddətli mərhələdir. Hətta o, bütün həyatı boyu davam edə bilər, bu, asılılığın sönmə müddəti ilə bağlıdır.

Bütün bu deyilənləri nəzərə alaraq, aşağıdakı hipotezləri irəli sürə bilərik:

- əhval-ruhiyyənin aşağı düşməsi;
- aktivliyin zəifləməsi;
- aşağı özünüqiymətləndirmə;
- ünsiyyətdə çətinlik müşahidə olunur.

Kompüter oyunlarına meyilli insanlarda əhval-ruhiyyənin ümumi fonu daim aşağı vəziyyətdə olur. Lakin oyundan sonra da bu vəziyyət dəyişmir, əksinə daha da pisləşir. Ümumiyyətlə, kompüter oyunlarından asılı insanlar daim frustrasiya vəziyyətində olur. Oyun başa çatdıqdan sonra əhvalın aşağı düşməsi əsas səbəbi oyun tələbatı ilə bağlıdır – reallığa qayıtma və öz rolunu dərk etmə. Bu insanlar üçün real dünya darıxdırıcı və maraqsızdır, əksinə virtual aləm daha maraqlı cəlbedici görünür. hətçinin onlar cəmiyyətə gec adaptasiya olunurlar. Kompüter oyunlarından asılı insanlarda həyəcanlılığın yüksək səviyyəsi dezadaptasiyanın əsas meyarı kimi çıxış edir. Tədqiqatlar göstərir ki, belə insanlarda ünsiyyət çətinlikləri, insanlarla qarşılıqlı münasibətlərə gec uyğunlaşma müşahidə olunur. Kompüter oyunlarına meyilli insanlar özünü, öz "Mən"ini aşağı qiymətləndirir. Belə insanlarda aktivlik zəifləyir, onların diqqəti daim virtual aləmdə olur. Digər fəaliyyət formalarına maraq zəif olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Бурлаков, И.В. Homo Gamer. Психология компьютерных игр., 304 с.
2. Бабаева, Ю.Д. Взаимодействие человека с компьютером., 255 с.
3. Иванов М.С. Личностные предпосылки формирования игровой компьютерной аддикции., 290 с.

QADIN ZORAKILIĞI PROBLEMİNƏ MÜXTƏLİF YANAŞMALAR

Bayramova Fatimə Əvəz q.
BDU-nun I kurs magistrantı

Müasir dövrümüzdə günün ən aktual problemlərindən biri məhz zorakılıqdır. Zorakılıq insanların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında sanki bir sədd çəkir. Onu psixi və fiziki əzablara düşür edir. Nəticədə insan özünü sosial mühitdə tapa bilmir. Bu problemin həll olunmasına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Lakin ilk əvvəl zorakılığa məruz qalmış qadınların psixologiyasını tədqiq etmək gərəklidir. Zorakılıqla bağlı ədəbiyyatlarda çoxlu sayda statistik sübutlar vardır ki, onların məğzi zorakılığa məruz qalmış qadınların eyni bir irqə, yaşa, sosial-iqtisadi qrupa aid olmadığından ibarətdir. Onlar ayrı-ayrı qruplara məxsus olur və onları yalnız zorakılığa məruz qalmaları birləşdirir.

Zorakılığa sosial mövqedən yanaşan bir qrup alimlər vardır ki, onların sırasına A.İ.Kuqay, İ.M.Lipatov, L.Qumploviç, K.Kaymskiy, E.During aid etmək olar. Onların tədqiqatlarına əsasən, belə bir fikir formalaşır ki, zorakılığa məruz qalmış qadınların rastlaşdıqları vəziyyət onların şəxsi keyfiyyətləri deyil, ətrafdakıların hərəkətlərinin nəticəsidir. Bu keyfiyyəti

nəzərə alan bir çox krisiz mərkəzləri vardır ki, zorakılığa məruz qalan qadınların bəzi xüsusiyyətlərini sosial təsirlər cəhətdən açıqlamışlar.

Krisiz mərkəzində işləyən mütəxəssislər zorakılıqda iştirak edən subyektlərin hökmranlıq və nəzarət etmə arzularının olması, zorakılıqda iştirak edən obyektlərin isə xidmət etmə və asılılıq xüsusiyyətləri ilə xarakterizə edirlər. Məsələn, ailə zorakılığında ilk əvvəl kişinin qadını sosial cəmiyyətdən, qohumları, dostları, tanışları ilə əlaqəsini kəsməsi ilə başlayır. Sonra bu taktika daha aydın şəkildə verbal və fiziki zorakılığı ifadə edən nəzarətə çevirilir. Xarici əlaqələrin olmaması zəminində qadınlar üçün partnyorun psixoloji nəzarətindən qaçmaq daha da çətinləşir. Bir çox qadınlar artıq partnyorlarının sözlərinə inanaraq belə düşünürlər ki, artıq onlar olmasa özləri bu həyatda yaşaya bilməzlər.

Zorakılığa məruz qalan qadınların psixoloji xüsusiyyətlərini bir çox krisiz mərkəzləri tədqiq etmişdir. Elə krisiz mərkəzlərindən biri də “Hortenziya” krisiz mərkəzinin tədqiqatlarıdır. Bu mərkəzin tədqiqatına əsasən, zorakılığa məruz qalmış qadınların psixoloji xüsusiyyətlərini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırma bilərik:

- Özünüqiymətləndirmənin aşağı səviyyəsi;
- Ailədə olan adət-ənənəyə, qadının ailədə və cəmiyyətdə roluna, “qadın üçün əvvəlcədən təyin edilmiş qanunlar”a bağlılıq;
- İncidənin hərəkətlərinə görə məsuliyyəti öz üzərinə götürülməsi;
- İncidənə münasibətdə onlar özlərini günahkar hiss edir və qəzəb hisslərini inkar edirlər;
- Stressə və psixofizioloji şikayətlərə reaksiyalarını ifadə etmələri;
- Seksual əlaqələrin onların münasibətlərini bütünlüklə həll edəcəyinə inam;

-Köməksizlik hissi və kiminsə onlara kömək edəcəyinə inamsızlıq;

-Partnyorundan psixoloji asılılıq.

Sadaladığımız bu xüsusiyyətlərlə yanaşı,qadın zorakılığına səbəb kimi milli stereotipləri də götürə bilərik. Zorakılığa məruz qalmış qadınların əksəriyyəti ətrafdakıların düşüncələrini öz həyatlarında ön plana çəkir. Nəticədə əziyyətə düşər olurlar, hər addımında başqalarının düşüncəsini düşünür və buna görə də müxtəlif əziyyətlərə tab gətirir. Onun həyatında baş verən bir çox problemləri məhz bu səbəblə əlaqələndirmək mümkündür.

Həmçinin belə güman etmək olar ki,bu xüsusiyyətlərdən bir neçəsi məsələn, özünüqiymətləndirmənin aşağı olması, stereotiplərə bağlılıq, psixoloji cəhətdən günahkarlıq, natamamlıq kompleksinin olması uşaqlıqdan və ya ilkin gənclik illərindən formalaşa bilər. Bu xüsusiyyətlərin yaranması gələcəkdə qadınların ailə həyatında da zorakılığa yol açır. Uşaqlıqda və ilk gənclik illərində uğursuzluqla əlaqədar yaranan natamamlıq, mənəvi sarsıntılıq kimi xüsusiyyətləri yaşayan qadınların əksəriyyətinin həyatı onunla nəticələnir ki, bu qadınlar onları təhqir edən kişilər ilə ailə həyatı qururlar. Onların şüuraltı düşüncələrinə görə onlar belə insanlara layiqdirlər. Bütünlüklə, zorakılıq vəziyyətindən yaranan xüsusiyyətlər psixoloji travmalarla nəticələnir.

Məlumdur ki, özünə dəyər verməyən insana ətrafdakılar da dəyər verməz. Belə ki, onlar nəinki ailə həyatında, o cümlədən iş yerlərində, sosial cəmiyyətdə də lazımı mövqe tuta bilmirlər. Özünüqiymətləndirmənin aşağı olmasının bünövrəsi uşaqlıqda qoyulur. Uşaqlarının gələcəkdə zorakılığa məruz qalmamaları üçün onları düzgün tərbiyə etməli, onlara inam, etibar və öz hüquqlarını anlatmaq gərəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Калинина С.Б. Психологические особенности женщин-жертв домашнего насилия. Пермь.-2010. N19. 364с.

2. Белокрылов М.Ф. Семке. Я. Привязанность. Зависимость. Симбиоз. Томск, 2001, 284 с.

3. http://ru.wikipedia.org/wiki/Насилие_над_женщинами

PSIXOLOGİYADA ŞƏXSİYYƏT KEYFİYYƏTLƏRİ PROBLEMİ

Orucova Tünzalə Oruc q.
BDU- nun I kurs magistrantı

Müasir dövrdə psixologiya sahəsində diqqət mərkəzində olan məsələlərdən biri də şəxsiyyət və onun keyfiyyətləri məsələsidir. Şəxsiyyətə hansı tərəfdən yanaşsaq görürük ki, şəxsiyyət o adamdır ki, onun bir sıra psixoloji keyfiyyətləri var. Onları aşağıdakı kimi xarakterizə edə bilərik:

1. Şəxsiyyət o adamdır ki, başqalarını qavrayıb qiymətləndirməklə bərabər öz mənliliyini də dərk edib qiymətləndirsin.

2. Şəxsiyyət o adamdır ki, mühitə aydın dərk olunmuş münasibəti olsun.

- Cəmiyyəti təşkil edən insanlara münasibəti;
- Onu əhatə edən əşyalara münasibəti;
- Əməyə münasibəti;
- Öz məninə münasibəti;
- Adət - ənənəyə münasibəti.

3. Şəxsiyyət o adamdır ki, özünün əqidəsi, sərvət meyli var.

4. Şəxsiyyət fəal insandır. O adam ki, cəmiyyəti dəyişə bilər, təkmilləşdirə bilər, özünü də təkmilləşdirir, özünə nəzarət edir.

Şəxsiyyət keyfiyyətlərinə dair müxtəlif təsnifatlar mövcuddur. Xüsusilə, rus ədəbiyyatlarında qeyd olunan bu

təsnifatlardan birinə əsasən şəxsiyyət keyfiyyətləri anadangəlmə və sonradan qazanılma olaraq 2 böyük qrupa ayrılır. Ümumi şəkildə isə bu keyfiyyətlərə aşağıdakılar aid edilir :

1) Pozitiv mənəvi keyfiyyətlər: humanizm, vicdanlılıq, adalətlilik, təvazökarlıq, mərdlik, düzlük, sədaqətlilik;

2) Neqativ mənəvi keyfiyyətlər: təkəbbürlük, lovğalıq, kobudluq, tüfeylilik, qorxaqlıq;

3) İctimai faydalı keyfiyyətlər: iradəlilik, əzmkarlıq, müdriklik, məharətlilik, vətənpərvərlik;

Bir sıra psixoloji ədəbiyyatlarda isə şəxsiyyət keyfiyyətlərinin klassifikasiyası aşağıdakı kimi qeyd olunur:

1) Kollektivə və başqa adamlara münasibəti ifadə edən keyfiyyətlər: kollektivçilik, doğruçuluq, kobudluq, qayğıkeşlik, tələbkarlıq və s.

2) Əməyə münasibəti ifadə edən keyfiyyətlər: əməksevərlik, tənbellik, məsuliyyətlik və s.

3) İnsanın özünə münasibəti ifadə edən keyfiyyətlər: təvazökarlıq, lovğalıq, şöhrətpərəstlik və s.

4) Əşyalara münasibəti ifadə edən keyfiyyətlər: səliqəlilik, pıntilik, qayğıkeşlik və s.

Qeyd olunan keyfiyyətlərlən başqa utancaqlıq və eqoizm psixoloji baxımdan xüsusilə maraq doğurur.

Eqoizm (lat. ego - mən) — insanın cəmiyyətə və digər insanlara münasibətini səciyyələndirən əxlaqi keyfiyyətdir. Əxlaqi keyfiyyət kimi eqoizm bəşəriyyətin əxlaqi şüuru tarixində adətən mənfi qiymətləndirilmişdir. Eqoist insan öz davranışında yalnız özünün mənafeyini əsas tutur, cəmiyyətin və ətrafdakıların mənafeyi ilə hesablaşmır.

Utancaqlıq isə cəmiyyət içində özünü göstərə bilməmək, aşağı mənlik düşüncəsi və ictimai əlaqələrdə çatışmazlıq ilə özünü göstərir. Başqalarının özünü qəbul etməyəcəyi, bəyənməyəcəyi, tənqid edəcəyi fikri daima mövcuddur.

Davamlı olaraq öz özünü tənqid edir, özünü bəyənmir və davamlı olaraq özü ilə maraqlanır.

Deyilənlər əsasında qeyd etmək olar ki, şəxsiyyətin inteqrasiyası prosesində şəxsiyyət keyfiyyətləri ilə şəxsiyyətin özünüqiymətləndirməsi bilavasitə əlaqəlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ə.S. Bayramov, Ə. Ə. Əlizadə “Ümumi psixologiya”, 620 s.
2. И. А. Рудзит. ” Эгоизм как внутренний нравственно-этический фактор развития самосознания человека”, 375 s.
3. <http://psylist.net/vopros/otvet.php?id=583>

QOCALMA ZAMANI EMOSİONAL - ŞƏXSİYYƏT SFERASININ ÖZÜNƏMƏXSUS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İbrahimova Şəbnəm Nəriman q.
BDU-nun II kurs magistrantı
ibrahimova.shebnem@mail.ru

Qocalıq dövründə emosional narahatlıqların strukturunu yalnız yaş amilini bütöv kontekstdə öyrənməklə və onun əsas kriteriyalarını qiymətləndirməklə açıqlamaq mümkündür. Sosial situasiyanın qocalıqda inkişafı cəmiyyətdə aktiv fəaliyyətdən sonrakı istirahətlə, təqaüdə çıxma ilə bağlıdır. Məhz bu məqamı bir çox nəzəriyyələr qocalığın başlanğıcı hesab edirlər [1].

İnsan təqaüdə çıxmaqla cəmiyyətdəki məsuliyyətindən sanki məhrum olur, sosial əlaqələri zəifləyir. Mahiyyət bundadır ki, insan qocalığın astanasında öz qarşısında sual qoyur: cəmiyyətdə qalsın (əvvəlki sosial əlaqələri saxlasın, yenilərini yaratsın) və ya fərdi yaşayışa keçsin. Bu qərar adaptasiyanın iki əsas strategiyasını müəyyən edir – özünü şəxsiyyət və fərd kimi saxlamaq. Müasir qocalıq

nəzəriyyələrinin əksəriyyəti yaşa adaptasiyanın ikinci strategiyasına baxırlar: özünü bir fərd kimi saxlamaq strategiyası – qocalığa yeganə yol kimi.

E.Erikson iddia edirdi ki, əgər insan həyatını yaxşı yaşadığına əmindirsə, o zaman o, gələcəyə rahat baxır; yox əgər həyatını boş yerə yaşadığını iddia edirsə, o zaman onu ümitsizlik, inamsızlıq, ölüm qorxusu hissləri bürüyür. Beləliklə, təqaüdə çıxma bəzi insanlar tərəfindən cəmiyyətdən faciəvi şəkildə təcrid olma, başqaları tərəfindən isə nəhayət həmişə istədikləri, arzuladıqları işlərlə məşğul olma kimi qiymətləndirilir.

Bu dövrdə insan şəxsiyyətinin dəyişməsi aparıcı fəaliyyətlə müəyyən olunur. Aparıcı fəaliyyət bu yaş dövründə ya insan şəxsiyyətinin saxlanmasına (onun sosial əlaqələrinin inkişafı və dəstəklənməsi), ya da zəifləməsinə, fərdiləşməsinə və bununla da psixofizioloji funksiyaların tədricən sönməsinə istiqamətlənmiş olur. Psixosomasiyal variantların hər ikisi adaptasiya qanunlarına tabedirlər, lakin müxtəlif həyat şəraitlərini təmin edirlər. Ədəbiyyatlarda qocalmanın ikinci variantı daha ətraflı təsvir edilmişdir. Adaptasiyanın bu strategiyası vacib həyatı proseslərin tədricən sıradan çıxmasını təxmin edir. Ədəbiyyatlarda göstərilir ki, psixoloji planda qapalılıq ətraf aləmə ümumi marağın itməsi, eqosentrizm, emosional nəzarətin zəifləməsi, şəxsiyyətdə bəzi cizgilərin dəyişməsi ilə meydana çıxır. Bir çox müəlliflərin qeyd etdikləri kimi, ahıl insanın başqaları üçün heç nə edə bilməməsi onda yarımçıqlıq hissi yaradır. Bununla da onda qaçıb gizlənmə, günahkarlıq hissi, asılılıq hissi meydana çıxır [3].

Qeyd etmək lazımdır ki, özünü fərd kimi saxlamaq strategiyası keçmiş, indi və gələcək arasındakı əlaqəni kəsməklə müdafiə elementi kimi çıxış edir. Bu özünəməxsus konseptual modelin subyektiv tərəfi kimi emosional həyəcan həqiqətən ahıl insanın real həyatdan müdafiəsinə və onun psixi vəziyyətinin stabilləşməsinə yönəlmiş olur.

Ahıl yaşda insanın özünü şəxsiyyət kimi saxlamasına yönəlmiş bütöv portretinin psixoloji təsviri hələ dəqiq verilməmişdir. Lakin əksər müəlliflər bu yolu daha doğru hesab edirlər. Baxmayaraq ki, insan bu zaman tənhalıq və itki hiss edir, bir şəxsiyyət kimi də qalır.

Deyilənləri ümumiləşdirib qeyd etmək olar ki, bir çox tədqiqatlar qoca insanların emosional sferalarının xüsusiyyətlərini onların məişətdə sosial – psixoloji aspektlərinin dəyişməsi ilə və qocalığa adaptasiya prosesi ilə əlaqələndirirlər.

Patoloji qocalmada etiologiyadan və demensiyadan asılı olaraq müxtəlif beyin strukturlarının disfunksiyasından danışmaq olar. Bununla yanaşı, əqli zəifləmə prosesi ilk növbədə normal psixi qocalmanın beyin mexanizmini gücləndirir (orta strukturlar və sağ yarımkürə), beynin digər sahələrində , xüsusi ilə sol yarımkürədə və alın payında patoloji vəziyyət alır [2].

Beləliklə, qocalıq dövründə neyropsixoloji tədqiqatlar nəticəsində koqnitiv proseslər haqqında əldə olunmuş məlumatlar emosional sferanın da öyrənilməsində böyük rol oynaya bilər. Bu, nəzəri acpektdə vacib hesab olunur: ontogenezdə affekt və intellektin əlaqələnməsi problemi. Bu, həmçinin praktik işlərdə də vacibdir: differensial diaqnostika, demensiyanın kəskinlik dərəcəsinin qiymətləndirilməsi, psixi funksionallaşdırmanın mümkünlüyü proqnozu, psixokorreksion və psixoprofilaktik proqramın formalaşdırılması, şəxsiyyətin funksionallaşdırılmasının effektivliyinin qiymətləndirilməsi.

ƏDƏBİYYAT

1. <http://psihotronika.narod.ru/nejrostarenie.htm>
2. E.Şəfiyeva – “Klinik psixologiya” Bakı 2002, 81 s.
3. “Хрестоматия по нейropsychологии”

ПРОБЛЕМЫ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Касимова Кямила Вагиф к.
диссертант БГУ,
kamila_kasimova@hotmail.com

«Для Азербайджана, страны, которая исторически, веками формировалась как мультикультурная, многонациональная, многоконфессиональная, такие опасные тенденции как отказ от мультикультурализма – просто угроза нашей национальной безопасности».

Ильхам Алиев.

На сегодняшний день проблема мультикультурализма является одной из наиболее актуальных и распространенных. Мультикультурализм (многокультурность) в современном мире - это идеология и политика социальной стабильности и межэтнического согласия. Концепцию мультикультурализма можно расценивать как попытку создания условий для сосуществования культур и сообществ с разными системами ценностей.

Термин «мультикультурализм» возник в 70-е гг. XX в. в Канаде и США. Мультикультурализм выступает одновременно и как реальное социальное движение, и как определенное течение мысли и идеологии. На современном этапе мультикультурализм является влиятельной моделью решения сложной проблемы, связанной с культурной, этнической, расовой и религиозной разнородностью государств. Таких государств в мире абсолютное большинство: лишь менее 10% стран могут рассматриваться как культурно однородные.

В современном мире существует множество стран, где политика мультикультурализма достаточно успешно проводится и приносит свои плоды: Канада с либеральной языковой и образовательной политикой; Австралия, предоставляющая равноправные возможности в отношении трудоустройства; Нидерланды, дающие гражданский статус независимо от каких-либо экономических параметров, и где этнические конфликты большая редкость; Швеция, где нет острой этнической напряженности, и которой удалось избежать образования компактных и густонаселенных районов проживания этнических меньшинств. Уже в 1976 году Швеция предоставила право голосовать на местных выборах иностранным гражданам.

В целом как сам мультикультурализм, так и его последствия трудно оценить однозначно. Он означает отрицание культурного универсализма, отказ от интеграции и тем более от ассимиляции. Мультикультурализм продолжает и усиливает линию культурного релятивизма, сохраняя принцип равенства всех культур и дополняя его принципом культурного плюрализма. В своей максималистской форме он отвергает какое-либо общее, центральное ядро ценностей, часто представляющее культуру доминирующей этнонациональной общности, и требует полного равенства для всех культурных, лингвистических, религиозных и иных меньшинств, для всех групп, имеющих различие. К такому взгляду склоняется западный социолог А. Этциони. В несколько умеренной форме мультикультурализм делает акцент на равном достоинстве всех культур, входящих в общество. Такой точки зрения придерживается американский социолог Ч. Тейлор.

Мультикультурализм — политика, направленная на развитие и сохранение в отдельно взятой стране и в мире в

целом культурных различий, и обосновывающая такую политику теория или идеология. Важным фактором мультикультурализма является признание прав за коллективными субъектами: этническими и культурными группами. Суть мультикультурализма заключается в проявлении толерантности, обеспечивающей возможность параллельного существования культур в целях их взаимного проникновения, обогащения и развития в общечеловеческом русле массовой культуры.

Некоторые европейские страны, такие как Германия и Франция, высказались о провале политики мультикультурализма и практически декларировали отказ от нее. Франция, где основной приток — это представители Северной Африки, столкнулась с проблемой культурного различия мусульманского и христианского мира. Примечательно, что эта тема была затронута Саркози во время предвыборной кампании.

Выдвигаются очень важные вопросы — как и для чего проводилась политика мультикультурализма? Истинной причиной, побудившей к реализации политики мультикультурализма в Европе, послужила нехватка дешевой рабочей силы. Возросла и потребность во влиянии на мировой арене — в рамках процесса глобализации. Немаловажной оказалась и демографическая проблема.

Мультикультурализм, увы, не воспринимался в контексте культуры. Культуры, как инструмента для постоянного пополнения (неотделимых друг от друга) материальных и духовных ценностей. Все вопросы, связанные с мультикультурой уходили на второй план. Она декларировалась, но на практике все действия были направлены на мигрантов и носили некий формальный характер. Отсутствие политики вовлечения привело к обособленному проживанию мигрантов в своеобразных

гетто. Воплощались интересы исключительно принимающего населения и правящей элиты.

Политика Азербайджана продолжает придерживаться идеи о равноправии различных этнических культур, проживающих на территории одной страны. Президент Азербайджана Ильхам Алиев в своем интервью первому заместителю генерального директора ИТАР-ТАСС Михаилу Гусману для агентства ИТАР-ТАСС и телеканала «Россия 24» отметил, что на территории современного Азербайджана на протяжении тысячелетий проживали в мире и согласии люди различного вероисповедания и этнического происхождения независимо от общественно-политической ситуации либо строя.

«...Идеи мультикультурализма для нас это естественный образ жизни, и мы по-другому это не представляем. Просто на каком-то этапе мы поняли, что это не везде так, и были очень удивлены. ...Для нас это естественная среда жизни, и это наши ценности, которые мы будем отстаивать».

Не случайно, что именно в Баку становится традицией проведение Международного Гуманитарного Форума, на котором обсуждаются проблемы развития общества и взаимодействия общественных структур различных стран и социальных групп. Как отметила в своей речи на форуме профессор Кямиля Алиева: « Развитие современного общества – процесс динамического взаимодействия множества различных культур, каждая из которых обладает своими, только ей присущими традициями, обычаями, моделями взаимодействия. Учитывая это, можно отметить, что ценности одной культуры часто несовместимы с ценностями других, а иногда и предельно специфичны. В данном случае адекватное понимание нюансов культуры (а зачастую и ее признание) доступно только тем, кто принадлежит к ней или наделен достаточно

чутким историческим видением, свободным от этноцентристских догм и предрассудков. Непонимание и нежелание уважать и признавать ценности чужой культуры часто приводят к нетерпимости, дискриминации и даже к прямой агрессии по отношению к ней».

Есть ли альтернатива мультикультурализму? Разумеется - отторжение, преследование инакомыслия, нетерпимость, депортация, расизм, наконец, самоизоляция. Критики мультикультурализма утверждают, что низкий уровень культурного развития мигрантов в европейских странах повышается, в то время как высокий уровень культуры принимающего населения страны падает, так как подобное смешение всегда ведет к усреднению.

Неужели отказ от толерантности, со всеми вытекающими последствиями, может поднять культурный уровень и обогатить нравственность основного населения? И правомерно ли всегда связывать понижение уровня культуры с притоком мигрантов? Ведь «другой» не всегда означает «плохой».

Будущая модель мультикультурной политики, на мой взгляд, должна быть связана с пониманием культуры в широком аспекте. Она будет связана с общностью ценностей представителей различных культур, с милосердием, великодушием и благородством.

ЛИТЕРАТУРА

1. Интервью президента Азербайджана Ильхама Алиева первому заместителю генерального директора ИТАР-ТАСС Михаилу Гусману для агентства ИТАР-ТАСС и телеканала «Россия 24».
<http://news.day.az/politics/301330.html>

2. Бакинский Международный Гуманитарный Форум 2012. Выступление президента Азербайджана Ильхама Алиева. <http://www.vestikavkaza.ru/news/V-Baku-nachal-rabotu-Mezhdunarodnyu-gumanitarnyy-forum.html>

3. Бакинский Международный Гуманитарный Форум 2012. Выступление Алиевой К.Р.

4. Галецкий В. «Критическая апология мультикультурализма».

PEŞƏKAR FƏALİYYƏTİN QURULMASI PROSESİNDƏ EMOSİONALİNTELLEKTİN ROLU

Həsənova Türkan Natiq q.
BDU-nun I kurs magistrantı

XX əsr təmamilə “adi” intellektin-İQ himayəsi altında idi. Yəni, insanın həyatdakı, peşəkar fəaliyyətdəki uğurunu əqli və texniki qabiliyyətlər əsasında qiymətləndirirdilər. Son zamanlarda isə emosional intellekt termini artan məşhurluqla istifadə olunur. Emosional intellekt anlayışının geniş məşhurluq əldə etməsinin səbəblərindən biri “New York Times” qəzetinin məşhur jurnalisti Daniel Qoulmanın “Emosional intellekt” adlı kitabı idi.

İlk dəfə olaraq EQ- emosionallıq əmsalı İQ-intellekt əmsalına analoji olaraq 1985-ci ildə klinik fizioloq Ruven Baron tərəfindən təyin edilmişdir. 1990-cu ildə Con Mayer və Piter Salovey emosional intellekt anlayışını irəli sürmüşlər. Daniel Qoulmanla birlikdə bu tədqiqatçılar emosional intellektlə bağlı tədqiqatların “liderlər üçlüsü” hesab olunur.

Daniel Qoulman öz kitabında təqdim etdiyi tədqiqatlarda qeyd edir ki, İQ müxtəlif formalarda insanın müvəffəqiyyətinə 4-25% aralığında təsir göstərir. Qoulman bunu onunla izah edir ki, idarəetmə sisteminə daxil olmaq üçün müəyyən İQ

səviyyəsinə malik olmaq lazımdır. O, sizə universitetə daxil olmaq üçün lazımdır. Lakin karyera pillərini qalxmaq üçün nəsə başqa bir şey lazımdır. O, çoxlu sayda tədqiqatlarda lider “ulduz”-ları orta səviyyəli menecerlərlə müqayisə etmiş və belə nəticəyə gəlmişdir ki, onlar arasındakı fərq emosiyaların dərki və idarə olunması ilə əlaqədardır. Hətta Amerikada belə bir məşhur fikir mövcuddur ki, “ IQ hesabına siz işə düzəlişsə, EQ hesabına karyera qurursunuz” .

Bir çox elmi anlayışlar kimi bu anlayışı araşdırarkən də alimlər əvvəlcə emosional intellekt nədir? sualına cavab tapmağa çalışmışlar. Emosional intellektlə bağlı çoxlu sayda tərif var. Təriflərdən çıxan nəticəyə görə, emosional intellekt elə bir anlayışdır ki, insan onun vasitəsilə özünün və digərlərinin emosiyalarını başa düşür, idarə edir və bu zəmində insanlar arasında qarşılıqlı təsir meydana gəlir. İnsanlarda emosional yetkinlik emosional intellektlə bağlıdır və onun əsasında qurulur. Məsələn, digər insanın nə hiss etdiyini dəqiq şəkildə bilmək qabiliyyəti, digər insanlara təsir etmək və onları ruhlandırmaq kimi bacarıqları inkişaf etdirmək imkanı yaradır. Başqa sözlə, o, insanlar ki, öz emosiyalarını rahat idarə edə bilirlər, onlar stressli vəziyyətlərdə işləmək və təşəbbüsü ələ almaq qabiliyyətlərini asan inkişaf etdirə bilirlər. Peşəkar fəaliyyətdə emosional intellektin rolunna danışarkən emosional intellektin peşəkar fəaliyyətin bir hissəsi olan sosial-psixoloji adaptasiyaya təsirini də qeyd etmək lazımdır. Belə ki, fərdin sosial-psixoloji adaptasiyası prosesində şəxsiyyətlərarası ünsiyyət az əhəmiyyət daşımır. Şəxsiyyətlərarası ünsiyyətin vacib amili isə emosional intellekt hesab olunur. Daha geniş mənada emosional intellekt - özünün və başqalarının emosiyalarını anlamaq və idarə etmək hesabına şəxsiyyətin ünsiyyətinin effektivliyini, ətrafdakı insanların emosiyalarını qəbul etmək və onlara təsir etmək imkanlarını, eyni zamanda özünün şəxsi emosional vəziyyətini əks etdirmək və onların meydana gəlməsinə nəzarət etməyi özündə əks etdirir. Bu

izahdan emosional intellektin adaptasiyaya təsiri aydın şəkildə görünür.

Beləliklə, emosional intellekt nəzəriyyəsi XX əsrin əsas uğur ideyalarından biri olan “İşdə emosiyalara yer yoxdur” ideyasını təkzib edirdi. Qoulman öz kitabında əminliklə göstərir ki, ağılı və hissləri əlaqələndirən insanlar öz fəaliyyətlərində daha səmərəlidirlər. Məhz yüksək emosional intellektə malik olan insanlar daha yaxşı qərar qəbul edir, çətin vəziyyətlərdə effektiv təsir göstərir, tabeçiliyində olanları daha yaxşı idarə edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Андреева, И.Н. Понятие и структура эмоционального интеллекта /2001
2. Андреева, И. Н. Об истории развития понятия «эмоциональный интеллект» / И. Н. Андреева // Вопросы психологии. 2008. - №5. -С. 83-95.
3. Гоулман, Д. Эмоциональный интеллект. / Д. Гоулман // Пер. с англ. М.: АСТ, 2008. - 478 с.

ERKƏN UŞAQ AUTİZMİ ZAMANI DAVRANIŞIN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ağamirova Nərmin Nizami q.
BDU-nun kurs magistrantı

Autizm-erkən yaş dövründə başlayan, sosial münasibətlər və ünsiyyət sferasında problemlərin olması ilə özünü göstərən ümumi inkişaf problemidir. Autizm kifayət qədər geniş yayılmış haldır belə ki, təxminən min uşaqdan beş nəfərində müşahidə olunur. Erkən uşaq autizmi L.Kanner (1943), S.S.Mnuxen (1947) tərəfindən öyrənilmişdir. Erkən uşaq

autizminin etiologiyası haqqında elmdə eyni bir fikir yoxdur. Bəziləri bunu bədənin ümumi xəstəlik halı adlandırırlar, digərləri patoloji konstitusiyaya ilə bağlayırlar və psixopatik hala yaxın hesab edirlər.

Autizm-anadangəlmədir. Hal-hazırda autizmin yaranmasının dəqiq səbəbləri məlum deyil. Nitq və duyğulardan gələn məlumatların qiymətləndirilməsi ilə bağlı beyində müəyyən problem olduğu deyilir.

Bəzi mütəxəssislər autizmin beyindəki neyronların normadan az olması ilə bağlı olduğunu qeyd edirlər.

Autizmin yaranmasında irsi amillər də özünü göstərir. Tək yumurta əkiləri genetik baxımdan bir-birilə eynidir. Əgər tək yumurta əkilərindən biri autizmlidirsə, digərinin autizmlili olma riski 35-70% ola bilər. Fərqli yumurta əkilərində isə bu risk 0-23%-dir. Ailənin ilk uşağı autizmlidirsə, sonrakı uşağın autizmlili olma riski 5-15%-dir.

Aparılan digər araşdırmalar autizmin qızlara nisbətən oğlanlarda daha çox rast gəlinməsi reallığını üzə çıxardı. Statistika görə hər 4 autizmlili uşağın yalnız biri qızıdır.

Autizmlili uşaqların tipik xüsusiyyətləri :

- Başqalarına qarşı maraqsızdır;
- Göz təmasından qaçır;
- Başqaları ilə ünsiyyət qurmur;
- İstəklərini başqalarının əllərindən istifadə edərək ifadə edir;
- Digər uşaqlarla oynamır;
- Uzun müddət ərzində eyni mövzu üzərində danışır;
- Səbəbsiz olaraq ağlayır, gülür və səbəbsiz davranışlar nümayiş etdirir;
- Mənasız sözləri ardıcıl təkrarlayır;
- Predmetləri davamlı olaraq çevirməkdən xoşu gəlir;
- Yaradıcılıq tələb edən oyunları oynaya bilmir;

- Hər şeyin eyni olmasını istəyir, dəyişikliklərə həddindən artıq reaksiya verir;
- Ağrıya qarşı laqeyddir;
- Təhlükəyə qarşı laqeyddir;
- Səslərə qarşı həddindən artıq həssaslıq və ya həddindən artıq laqeyddir;
- Exolaliya (cavab vermək əvəzinə, özünə deyilənləri eynilə təkrar etmək);
- Tək qalmağı seçir;
- Təmasdan və qucağa alınmaqdan xoşu gəlmir;
- Predmetlərə bağlanır;
- Ehtiyaclarını ifadə etməkdə çətinlik çəkir. Danışmaq əvəzinə hərəkətlərlə ehtiyaclarını ifadə etməyə çalışır;
- Həddindən artıq hərəkətlilik, yaxud həddindən artıq hərəkətsizlik müşahidə olunur;

Fiziki görünüşləri normal uşaqlardan fərqlənməyən autizmlilə uşaqlarda motorikanın inkişafı yaşadlarına görə fərqlilik göstərir. Onlar ip atlanmaq, rəqs, üzmə kimi sahələrdə çətinliklər çəkirlər. Bu onların təqlid etməklə bağlı problemləri ilə bağlıdır.

Autizmlilə uşaqlarda sosial inkişaf sahəsində də bir sıra problemlər olur. Bu göz təmasının az olmasında, ünsiyyətin məhdud olmasında, insanlara qarşı laqeyd olmasında və sərbəst oyun qurmaqda problemlərin olmasında özünü göstərir. Autizmlilə uşaqlar xəyali və yaradıcı oyunlar oynaya bilmirlər. Məsələn, normal uşaq qazan qapağını sükan kimi istifadə edib sürücü rolunu oynaya bildiyi halda autizmlilə uşaqlarda bu tip oyunlar müşahidə olunmur.

Aparılan tədqiqatlar autizmlilə uşaqların 75%-indən böyük bir hissəsinin zəka geriliyi olduğunu, ancaq 10%-ə kimi kiçik bir hissəsinin normal zəkaya sahib olduğunu vurğulamaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Elnarə Şəfiyeva “Anomal inkişafın psixologiyası”. Bakı, 2012

2. İsmayılov N., İsmayılov F. “Tibbi psixologiya və psixoterapiya”. Bakı, 2002

YENİYETMƏLİK DÖVRÜNÜN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Hümbətova Nuranə Rafiq q.
BDU-nun II kurs magistrantı

Yeniyetməlik sosial, psixoloji və fizioloji dəyişikliklərin bir arada yaşandığı sürətli inkişaf və keçid dövrüdür. Yeniyetməlik adətən qızlarda 10-12 yaşlarında, oğlanlarda isə 12-14 yaşlarında başlasa da yeniyetməliyin sonuna doğru bu fərqin aradan qalxdığını görürük. Yeniyetməlik dövründə diqqəti cəlb edən ən mühüm cəhət fiziki inkişaf əlaqədar cinsi yetişkənliyin baş verməsidir. Bu dövrdə orqanizmdə baş verən fiziki dəyişikliklərə boy uzanması, çəki artımı, cinsi dəyişikliklər, səsin qalınlaşması və.s aiddir. Psixoloji dəyişikliklərə isə özünə qapanma, tez incimə, sərbəstliyə həddən artıq meyl, istəklərin artması, egoistlik, qarşı cinsə meyl, gələcək haqqında narahatlıq və.s misal göstərmək olar. Yeniyetməlik dövrü bu hisslə gəlir: “bu dünyada mən təkəm. Heç kim mənim dərdimi başa düşmür”, amma bütün yeniyetmələr eyni dərəcədə tənhadırlar. İnsan hərdən sıxıla bilər, ancaq yeniyetmələrdə bu sıxılma bəzən uzun çəkir, hara gedirsə getsin həmişə üzündə narazı ifadə var.

Bu dövrdə yeniyetmə özünü dünyanın mərkəzində görür. Özlərinin duyğu, düşüncə və hərəkətlərinə o qədər köklənmiş olurlar ki, ətrafda baş verənlər onları o qədər də maraqlandırmır. Onların şəxsi problemləri başqalarının

problemlərindən daha vacibdir. Artıq yeniyetməliyin ilk dövrlərindən xarici görünüş yeniyetmənin şəxsiyyətinin özünü təsdiq vasitələrindən birinə çevrilir. Buna görə də yeniyetmə oğlan və qız özünün zahiri görkəmində olan dəyişikliyə çox böyük önəm verir. Yeniyetməlik yaş dövründə oğlan və qız özünün zahiri görkəmini qiymətləndirmək yolu ilə adətən mövcüd kişilik və qadınlıq etalonlarını mənimsəyirlər. Başqa adamların onların xarici görünüşü haqda fikirləri çox maraqlıdır. Yeniyetmə özünü nöqsanlı hesab etdikdə, adətən ətrafdakılardan qaçmağa, yerli-yersiz onlardan utanmağa başlayır.

Ümumiyyətlə yeniyetməlik dövrü adətən bir mübarizə dövrüdür. Yeniyetmə artıq uşaq olmaqdan çıxıb həyatda müəyyən mövqe tutmaq, özü müstəqil qərar qəbul etmək istəyən biridir. Əvvəllər zövqlə etdiyi bir çox şeylər artıq ona uşaqca gəlir; ailəsilə birlikdə gəzintiyə getmək, axşamları evdə oturub televizor izləmək, valideynləri ilə söhbət etmək, istəkləri ilə bağlı onlardan icazə istəmək. Bu dövrdə yeniyetmələr həm uşaqılıqdan gələn xüsusiyyətləri daşımaqda həm də artıq yetişkin insan kimi davranmağa çalışmaqdadır. Özlərini düz bir xəttin ortasında hiss edirlər, geriyyə addım atmaq istəməzlər, çünki artıq uşaq olmadıqlarını düşünürlər. Fizioloji və psixoloji inkişafı etibarlı ilə artıq uşaqılıq dövrü qurtarmışdır. İrəliyə addım atmaq istəyir, ancaq bu da ona təhlükəli bir yol kimi görünür, hər addımda bir çətinliklə qarşılaşır. Təcrübəsizdir, çətinliklər qarşısında əsəbləşir, bu əsəbini də onu ən yaxşı başa düşəcək, yanında hiss etdiyi ailəsinə yönəldir.

Yeniyetmə bir tərəfdən bioloji və psixoloji, digər tərəfdən isə sosial cəhətdən formalaşmaqdadır, yəni cəmiyyətdə müəyyən bir mövqe tutduqdan sonra onların şəxsiyyəti formalaşır. Ümumiyyətlə bu dövrdə baş verən dəyişikliklər şəxsiyyətin kollektivdəki mövqeyinə, eyni zamanda cəmiyyətdə tutduğu mövqeyinə əsaslı təsir göstərir. Onların hərəkətlərində

yeni xüsusiyyətlər formalaşmağa başlayır. Bu dəyişikliklər hər şeydən əvvəl yeniyetmələri yorur. Bəzi yeniyetmələr bu dövrü çox rahat keçirdikləri halda, bir qisim yeniyetmələr isə özlərinə çətinliklər yaratmaqla yanaşı, ailələrinə və ətrafdakı insanlara da çətinlik yaşadırlar.

Yeniyetmələr artıq özlərini idarə etməyə başlamışlar, ancaq hər nə qədər müstəqil hərəkət etmək istəsələr də problemlərlə başa çıxma bilmədikləri zaman sığınacaq yer olaraq ailələrini yanında istəyirlər. Çox zaman valideyinlər sevimli, sözbə qulaq asan uşaqlarının birdən-birə dəyişməsini, artıq onları başa düşmə bilmədiklərindən şikayət edirlər və bu zaman valideyinlər uşaqların əvvəlki vəziyyətini qaytarmağa çalışmaq əvəzinə, bu dəyişikliyin səbəbini başa düşməli, ona qarşı daha anlayışlı olaraq bu çətin dövrü həm onun üçün, həm də özü üçün daha asan, əlverişli hala gətirə bilirlər. Xüsusilə də yeniyetmələrin 3 sahədə davranışına fikir vermək lazımdır:

- 1) Yeniyetmənin ailəsi ilə olan münasibətinə
- 2) Yeniyetmənin dərslərdə olan müvəfəqiyyətinə
- 3) Yeniyetmənin dostluq əlaqələrinə.

Yeniyetmə bir tərəfdən müvəfəqiyyətli olmaq, seçilmək istəyir, digər tərəfdən isə dərslərini yaxşı oxuduqda yoldaşlarının ona güləcəyini düşünür, ona görə də dərslərindən geriləmələr ola bilər, çünki bu dövrdə yoldaşlarının onlar haqqında söylədikləri fikirlər, düşüncələr çox vacibdir. Onlar çox həssas olurlar, valideyinlərinin hər bir sözü onlara təsir edə bilər, eyni zamanda hər şeyə çox tənqidi yanaşır, sərt cavablar verə bilirlər, ancaq qarşı tərəfin onlara belə davranmasını qəbul edə bilmirlər, Demək olar ki, bütün yeniyetmələr üçün ən qəddar, anlayışsız ailə özünüküdür. Ən yaxşı ailə isə təbii ki, digərlərinin ailəsidir. Yeniyetmə özünü bir yetişkin olaraq qəbul etdirmə istəyində olur, davranışlarında dolayı yolla ona uşaq kimi yanaşılmasını qəbul etməz, tez-tez üsyan edirlər. Bunlarla əlaqədar böyüklərin, xüsusilə də valideyinlərin onlarda özləri haqqda təsəvvürlərin formalaşmasına mənfi təsir

göstərdikləri, ailədə ona tutulan fərqli mövqelər yeniyetmələrin qərarlılığını artırır. Bu dövrdə valideynləri tərəfindən bəzən uşaq, bəzəndə yetişkin kimi qavranılan yeniyetmə nə zaman, nə şəkildə davranacağını bilmir. Bunlar diqqətə alınmadığı təqdirdə dərslərdə zəifləmə, valideynlərlə münasibətlərin gərginləşməsi, inatkarlıq və.s kimi neqatif hallar yarana bilər.

Burada ən vacib amil uşaqlarla valideyin arasında sağlam münasibətlərin olmasıdır. Valideyin uşağına güvənməli və uşağının da ona güvənməsinə zəmin yaratmalıdır. Bunun üçün əsas şərt valideyinin qərarlı davranmasıdır. Belə olduqda uşaq valideyininə güvənəcəkdir. Yeniyetmələri başqalarının yanında tənqid etmək, davranışlarını başqaları ilə müqayisə etməməyə xüsusilə diqqət etmək lazımdır. Yeniyetmənin artıq bir uşaq olmadığını söz və davranışlarla xatırladaraq onun üçün lazımlı olan dəstək və güvən yaradılmalıdır

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə Ə.Ə. “ Uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsi”, Bakı, “Maarif”, 1986, 236 s.
2. Yeniyetmələrin davranışında neqativ təzahürlər və onların aradan qaldırılmasını psixoloji mexanizmləri. “ Azərbaycan məktəbi” jurnalı, № 6, 1982.
3. Кондратенко В.Т. Девиантное поведение у подростков. Минск: Мысль 1988.
4. Ayten Durmuş,ergenlik dönemi, İstanbul, 2005, “Nesil Matbaacılık”, 250 s.

CİNAYƏTKAR QRUPDA ROL, MÖVQE VƏ GÖZLƏMƏLƏR, ONLARIN İYERARXİYASI

Əliyev Məmməd Kəmaləddin o.
BDU-nun II kurs magistrantı

Bildiyimiz kimi, cinayətkar qrup mürəkkəb struktura malikdir. Həmin strukturda qrup üzvləri müxtəlif rollar yerinə yetirir, fərqli mövqelərə malikdir və onların gözləmələri də özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olur. Qeyd edilən cəhətlərin spesifik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq cinayətkar qrupda şəxsiyyətlərarası və qruplararası münasibətlər formalaşır və müxtəlif təzahürlərə malik olur. Həmin təzahürlər, əsasən, iki istiqamətdə özünü göstərir. Qrup üzvlərinin hər birinin öz rolunu necə yerinə yetirməsindən asılı olaraq onun qrupdakı mövqeyi formalaşır, həmin rol və mövqeyə əsasən ondan nə gözləmək olar, yaxud onun özü qrupdakı fəaliyyətindən nə gözləyir sualına cavab tapmaq mümkün olur. Buna görə də cinayətkar qrupun hər bir üzvünün rol və mövqeyini müəyyən etmək nəinki psixoloji və ya sosial – psixoloji cəhətdən, həm də hüquqi baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Rol şəxsiyyətin sosial funksiyasıdır. Həmin sosial funksiya insanların qəbul olunmuş normalara uyğun davranış və rəftar tərzini nəzərdə tutur. Həm də belə bir davranış tərzy şəxsiyyətin müəyyən sosial qrupda mövcud olan şəxsiyyətlərarası münasibətlərindəki mövqeyindən, tutduğu yerdən asılıdır.

Cinayətkar qruplarda hər bir iştirakçının dəqiq müəyyənləşdirilmiş rol funksiyası vardır. Burada qrupun təşkilatçılıq rolu, onun icraçı rolu, nəzarətçi rolu, bələdçi rolu, cinayət əməlini həyata keçirmək üçün lazımı alətləri, vasitələri əldə etməklə bağlı rol və s. ayırd edilir. Cinayətkar qruplarda həmin rolların ayrı – ayrı şəxslər tərəfinədən nə dərəcədə müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi, ümumən, qrupun cinayət

əməlinin müvəffəqiyyətlə yerinə yetrilməsini şərtləndirir [1, s.410].

Cinayətkar qrup iştirakçılarının rolları həmin qrupun müxtəlifliyindən, başqa sözlə, hansı sahədə və ya hansı istiqamətdə fəaliyyətindən asılıdır. Buraya şəxsiyyətin tələbat və maraqları da ciddi təsir göstərir.

Sosial qruplarda olduğu kimi, cinayətkar qruplarda da rollar müxtəlif olur, lakin burada rolların ifa olunması həmin cinayətkar qrup daxilində müəyyən edilmiş norma və qaydalarla tənzim olunur.

Qrupda belə bir şəraitin yaranması hər bir qrup üzvünün mövqeyilə əlaqədardır. Qrup üzvünün mövqeyi dedikdə subyektin şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə yeri, vəziyyəti başa düşülür. Yəni cinayətkar qrup üzvünün mövqeyi həmin qrupda onun hüquqi, adi dildə deyilsə ixtiyaratı, borc və vəzifələri, səlahiyyəti ilə təyin olunur. Müxtəlif qruplarda eyni bir fərd müxtəlif mövqələrə malik ola bilər.

Bəzən eyni bir şəxs müxtəlif cinayətkar qrupların üzvü ola bilər və hər qrupda onun özünəməxsus mövqeyi olur. Bir qrupda lider olduğu halda, başqa qrupda sadə icraçı ola bilər. Deməli, müxtəlif qruplarda mövqələr arasındakı mühüm fərq şəxsin davranış və rəftarına çox ciddi təsir göstərir. Yəni qruplar öz inkişaf səviyyələrinin, fəaliyyətinin məzmun və istiqamətinə, ünsiyyətin xarakterinə görə ciddi surətdə fərqlənirsə, onda qrup üzvləri arasında konfliktin baş verməsinə, ayrı-ayrı fərdlərdə frustrasiya halətinin yaranmasına səbəb olur. Belə bir halətin cinayətkar qrupun bu və ya digər üzvündə yaranması onunla cinayətkar qrup arasında uyuşmazlığa gətirib çıxarır, ya qrup arasında uyuşmazlığa gətirib çıxarır, ya qrup onu öz tərkibindən çıxarır, ya da o özü qrupu tərk etmək məcburiyyətində qalır. Əlbəttə, belə bir xoşagəlməz vəziyyətin yaranması qrupun fəaliyyəti üçün izsiz qalmır. Bəzən, hətta qrup parçalana bilər. Çünki öz mövqeyinin lazımı səviyyədə qiymətləndirilməməsindən narazılıq ifadə edən şəxs,

bəzən başqaları üçün təqlid obyektinə də ola bilər. Deməli cinayətkar qrup üzvünün mövqeyi həm də onun nüfuz məsələsidir, buna görə də qrupda bu cəhətlərin düzgün nəzərə alınmaması, onun nüfuzuna xələl gətirdiyi kimi, fəaliyyətin məzmunu və istiqamətinə də ciddi təsir edir. Nəticədə qrup üzvünün mövqeyi sarsılır, ona olan münasibət mənfi istiqamətdə dəyişilir [2, s.365].

Məlumdur ki, bu və ya digər şəxsdən hər hansı mürəkkəb situasiyada nəyi gözləmək olar, nəyi isə gözləmək olmaz sualına az-çox düzgün cavab vermək üçün ilk növbədə, ona bələdlik, yəni onun psixi xüsusiyyətlərini, şəxsi keyfiyyətlərini bilmək, öyrənmək zərurəti meydana çıxır. Həmin zərurət şəxsiyyətlərarası münasibətlər sistemində kimin özünü necə aparmasını, davranış normalarına nə dərəcədə düzgün əməl etməsini, öz yoldaşları ilə münasibətdə nə dərəcədə səmimi olmasını, çətin tapşırıqları yerinə yetirərkən nə dərəcədə iradəli, əzimli olmasını müəyyənləşdirməyi tələb edir.

Gözləmə müəyyən qrupda münasibətlər sistemini və qarşılıqlı köməyi tənzim edən sanksiyalar sisteminin müəyyən təzahürüdür. Şəxsiyyətin qrupda davranışı barədə rəsmi qaydalardan, vəzifə borcu barədə təlimatlardan və başqa davranış tənzimləyicilərindən fərqli olaraq, gözləmələr qeyri-formal, çox zaman da kifayət qədər aydın dərk edilməyən səciyyə daşıyır [3, s.275].

Gözləmədə iki cəhət diqqəti xüsusi olaraq cəlb edir. Əvvəla, ətrafdakı adamların, eləcə də qrup üzvlərinin davranışlarının mövcud normalara uyğun gələcəyini gözləmək, yəni onların hərəkət və əməllərinin rol mövqələrinə müvafiq olacağını gözləmək; ikincisi isə onların özlərini aparmalarının başqa adamların gözləmələrinə uyğun olaraq, tənzim edilməsi borcu. Bu vəhət cinayətkar qrup üzvlərində daha ciddi şəkildə özünü bürüzə verir, çünki, onların əməl və hərəkətləri, davranışları qrup üzvləri tərəfindən daha ciddi nəzarətdə saxlanılır, başqa sözlə, cinayətkar qrup üzvlərinin hər birinin

gözlənilən kimi hərəkət etməsi vacib sayılır, çünki onlar ifa etdikləri rola uyğun hərəkət etməkdə qrup qarşısında özlərini borclu və məsul sayırlar. Əlbəttə, nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, hətta cinayətkar qrup üzvləri də bəzən öz real gözləmələrini və ya onlardan gözlənilən əməl və hərəkətləri vaxtında və istənilən səviyyədə yerinə yetirə bilmirlər. Bunun da müxtəlif səbəbləri olur. Bu bir tərəfdən qrup üzvünün fərdi psixoloji xüsusiyyətlərindən, digər tərəfdən isə konkret şəraitdən asılı olur. Bu halda hər hansı bir qrup üzvünün öz rol və funksiyalarını yerinə yetirməkdə ehtimal edilən gözləmələri meydana çıxır. Buna görə də cinayətkar qrupda çətin tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün ən ümid verən, ən cəsarətli, ən təkidli, ən qorxmaz, ən ehtiyatlı, ən hiyləgər və s. kimi şəxsi keyfiyyətlərə, psixoloji xüsusiyyətlərə istinad edilir [4].

Dəyişən şəraitə uyğun hərəkət etmək bacarığı tapşırıq iştirakçısının fəaliyyətində ön plana keçir. Yəni ondan hansı şəraitdə necə hərəkət etməyə tam qabil olması gözlənilir. Belə bir gözləmə olmadan həmin şəxsə çətin tapşırıqın yerinə yetirilməsi etibar edilmir.

Bütün bu cəhətlər cinayətkar qrupun fəaliyyətində gözləmələrin mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini aydın surətdə göstərir. Bununla bərabər, cinayətkar qrupda “gözləmə ehtimallarının adekvatlığı üçün qrup üzvlərinin bir-birinin psixoloji xüsusiyyətlərinə də dərinlən bələd olmaları, onları müxtəlif situasiyalarda sınaqdan keçirmələri də vacib sayılır. Belə sınaqlar düzgün təşkil edildikdə gözləmə ehtimalları ciddi surətdə artmış olur, gözlənilməz hallarda rastlaşmaq ehtimalı azalmış olur.

Deyilənlərdə aydın olur ki, cinayətkar qruplarda rol, mövqe və gözləmələr üzvi surətdə bir-biri ilə əlaqədardır və onlar bir-birini şərtləndirir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Ə.Bayramov, V.Əliyev, Hüquq psixologiyası, Bakı:2012
2. Васильев В.Л. Юридическая психология, СПб: Питер, 2010.
3. Ə.Bayramov, Ə.Əlizadə, Sosial psixologiya, Bakı:2006
- 4.www.psixologiya.net

QADIN REPRODUKTİV SAĞLAMLIQ PROBLEMLƏRİ VƏ ONLARIN PSİXİ SAĞLAMLIĞINA TƏSİRLƏRİ

Xudanlı Aynurə Xankişi q.
BDU-nun I kurs magistrantı

Reproduktiv sağlamlıq – cinsi inkişaf və ginekoloji inkişaf məfhumlarından daha da geniş anlayışdır. O, cinsi, fiziki, psixoseksual, psixososial inkişafın somatik və psixoloji sağlamlığının ahəngini və tarazlığını ehtiva edir. Cinsindən, irqindən, yaşından və dinindən asılı olmayaraq, hər bir insanın reproduktiv və sosial sağlamlıq hüququ var.

Qadınların reproduktiv sağlamlığı onların reproduktiv yaşı ilə müəyyən edilir. Çünki qadınların reproduktiv yaşı, doğulan uşaqlar və doğum əmsalı arasında müəyyən uyğunluq yaradır. Cəmiyyətdə reproduktiv yaşlı qadınlar çox olduqca, gələcəyə və cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin inkişafına inam artır. Bu gün dünyanın bir çox ölkələrində qadınların sağlamlığının qorunması problemi sabit inkişafın prioritet istiqamətidir.

Əhalinin reproduktiv sağlamlığı ilə bağlı bir çox məsələlər beynəlxalq hüquq normalarına və respublika konstitusiyasına əsasən 6 mart 2000-ci il tarixində qəbul edilmiş və ailədə bərabərliyi təmin edən Azərbaycan respublikasının ailə-nigah məcəlləsində işıqlandırılmışdır. Bu gün Azərbaycanda

qadınların sağlamlığı ilə bağlı olan bir sıra problemlər mövcuddur. Çətin həyat şəraiti, həddindən artıq məşğulluq və digər hadisələr nəticəsində qadınların orqanizmində zəifləmə müşahidə olunur ki, bu da bədxassəli şişlərin yaranmasına gətirib çıxarır, uşaq doğmaq qabiliyyətini aşağı salır, bəzən əlil və xəstə uşaqlar dünyaya gəlir. Uşaq salma, sonsuzluq, xəstə uşaqların doğulması ər və onun qohumları tərəfindən qadının ittiham olunmasına səbəb olur, bu isə psixoloji stresslərə, depressiyalara gətirib çıxarır. Nəticədə, gender assimetriyası güclənir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına (41-ci maddə) əsasən, hər bir vətəndaşa öz sağlamlığını qorumaq və tibbi yardım almaq hüququ verilmişdir. Bundan başqa, hər bir qadının dünyaya uşaq gətirməsi ilə əlaqədar olaraq öz sağlamlığını qorumaq hüququ var. Əsas Qanuna əsasən hər bir vətəndaşa pulsuz tibbi yardım göstərmək məqsədi ilə respublikada xəstəxana və müalicə ocaqları sistemi yaradılmışdır, uşaq və qadın müalicə mərkəzləri fəaliyyət göstərir.

Reproduktiv sağlamlığın aspektləri aşağıdakılardır:

- Hamiləlik dövrünün və doğuşun təhlükəsizliyini təmin etmək;
- Sağlam uşaq dünyaya gətirmək və onun sağlamlığını təmin etmək;
- Nəsilartırmanın xoşagəlməz və təhlükəli əlavə təsirlər olmadan idarə olunmasını bacarmaq;
- Cinsi münasibətlərin harmonik olmasını, infeksiyalar və arzuolunmaz hamiləlikdən qorunmanı təmin etmək.

Qadınlar üçün reproduktiv sağlamlıq sahəsində xidmətlərə daxildir:

- qadın sağlamlığının mühafizəsi, o cümlədən hamiləlik dövründə doğuşqabağı qulluq, həkim nəzarəti altında doğuş və doğuşdan sonrakı dövrdə qulluq;
- ailə planlaşdırılması;

- cinsi yolla yoluxan xəstəliklərin aşkar olunması və müalicəsi;
- qadınlara qarşı tətbiq olunan cinsi və başqa zorakılıq formalarının qarşısının alınması və zorakılıq qurbanlarının müalicəsi üçün proqramlar;
- yuxarıda qeyd olunan xidmətlərlə bağlı məsləhətlər və maarifləndirmə

Ümumiyyətlə, tibb və psixiatriyada bəzi xəstəliklər vardır ki, cinsiyyət fərqi nəzərə çarpacaq dərəcədə özünü göstərir. Məsələn, kişilərdə ürək-damar xəstəlikləri, alkoqolizm, sosyopati, qadınlarda isə tiroid pozuntuları, qida pozuntuları və depressiya baxımından yüksək risk altındadırlar. Depressiya baxımından cinsiyyət fərqlilikləri pubertad yaşdan sonra ortaya çıxar və reproduktiv illər boyunca özünü göstərir. Xüsusilə, bəzi qadın xəstəlikləri, abort, uşaq salma, menstrual tsikl pozuntusu, puerperium və menopoz qadının asanlıqla depressiyaya düşə biləcəyinə imkan yaradan vəziyyətlərdir.

Qadınlar bütün həyatı boyunca fərqli inkişaf müddətlərində qadın cinsiyyətinə xas bioloji və psixoloji təcrübələr yaşayırlar. Hormonal, intrapsixi və mühit faktorları psixoloji gərginlik yaratdığı kimi psixiatrik xəstəliklər də yarada bilərlər. Qadının həyatında bütün zamanlarda və müxtəlif cəmiyyətlərdə doğmaq qabiliyyəti önəmli məsələlərdən biri hesab olunmuşdur. Qadınların doğmaq qabiliyyəti – menarşdan ilk cinsi əlaqəyə, hamiləliyə və menapoza qədər fərli dövrləri əhatə edir. Fizioloji olaraq fertilitəyə işarə verən menarş qadınlarla gənc qızlıq arasındakı formal sərhəd olaraq tanınır. Bəzi ölkələrdə artıq bir gənc qızın evlənəbiləcəyi anlamına gələn menarş bəzi mədəniyyətlərdə utanc və narahatlıqla qarşılanır.

Ananın sağlamlığı birbaşa özü üçün önəmli olduğu qədər uşağın və ailənin sağlamlığı üzərindəki təsiri baxımından da vacibdir. Hal-hazırda dünya əhalisinin təxminən 1/5-i reproduktiv yaşdakı (15-49 yaş) qadınlar təşkil edir. Bu dövərdə qadının hamiləliyi və gələcəkdəki analıq rolunu

mənimsəməsi vacibdir. Əfsuslar olsun ki, qadın həyatında ginekoloji xəstəliklər geniş yayılmışdır. Bunun əsas səbəbi qadın reproduktiv orqanlarının müxtəlif xəstəliklərə çox meyilli olmasıdır. Bu xəstəliklərin bir çoxu son nəticədə sonsuzluğa da səbəb ola bilər. Belə xəstəliklər – uşaqlığın miomasi, endometrioz, endometriyanın polipləri, uşaqlıq borularının, yumurtalıqların və uşaqlığın özünün iltihablarıdır. Təəssüflər olsun ki, bu xəstəliklər bir çox hallarda özlərini heç bir əlamətlə bürüzə vermədən gizli şəkildə keçirlər. Qadınlar əksər hallarda xəstəliklərin kəskin mərhələsində deyil, onların xroniki mərhələyə keçdiyi zaman həkimə müraciət edirlər. Bu isə öz növbəsində ciddi fiziki və psixoloji fəsadlara gətirib çıxarır. Məhz buna görə də qadınlarda mövcud olan ginekoloji xəstəliklərin vaxtında aşkar edilərək müalicə olunması vacib hesab olunur.

Müasir dövrümüzdə ginekoloji xəstəliyə düşər olan qadınların psixi sağlamlıqla bağlı problemləri dünya tədqiqatçılarının diqqət mərkəzindədir. Epidemioloji tədqiqatlar göstərir ki, qadınların demək olar ki, böyük nisbəti ginekoloji xəstəlikdən əziyyət çəkirlər. Psixi və psixoloji problemlərin ginekoloji xəstəliklərlə birlikdə təzahür etməsi xəstəliyin gedişatını və ona adaptasiyasını çətinləşdirir. Qadın reproduktiv orqanlarında inkişaf edən müxtəlif xəstəliklər, qadının cinsi həyatında fəsadlara gətirib çıxararaq çox ciddi psixoloji problemlərin inkişafına səbəb olur. Hər qadının istər fiziki, istərsə də psixoloji baxımdan bəzi risklərdən uzaq qalması üçün ildə heç olmasa iki dəfə ginekoloqa müraciət edib lazım olan tədbirləri görməsi son dərəcə faydalıdır. Bu qadının tək özü üçün deyil, həmçinin onun həyat yoldaşı və sahib olacağı uşaqları üçün də yararlıdır.

Qadının reproduktiv yaş dövründə ən önəmli yerlərdən biri də klimakterik dövr hesab olunur. Ümumi olaraq, menstruasiyanın kəsilməsi olaraq tanınan menopauz bioloji faktorların olduğu qədər psixoloji, sosial və mədəni faktorları

özündə ehtiva edən reproduktiv bir müddətdir. Psixi sağlamlıq mütəxəssisləri tərəfindən aparılan araşdırmalara əsasən menopauza zamanı qadınlar daha çox yaşlanma, qadınlıq funksiyalarının itirilməsi, özünüqiymətləndirmənin aşağı enməsi kimi narahatçılıq keçirirlər. Ginekoloqlar isə menopauzla bağlı ortaya çıxan əlamətləri yalnız hormon səviyyəsindəki dəyişikliklərlə əlaqələndirir, psixoloji faktorlara az diqqət yetirirlər. Bu iki fərqli dünyagörüşü psixososial və bioloji baxışlar adı altında ifadə edilir.

Ümumiyyətlə, ginekoloji xəstəlikləri olan qadınlarla müayinə zamanı çox diqqətli olmaq lazımdır. Ginekoloji xəstəliklərdən əziyyət çəkən qadınların müayinəsi zamanı psixoloji durumunu öyrənmək lazımdır. Bu qadınların müalicəsi zamanı ginekoloqla yanaşı psixi sağlamlıq mütəxəssisinin iştirak etməsi vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyinin Psixi Sağlamlıq Sahəsində Milli Strategiyası.
2. “Reproduktiv sağlamlıq və ailə planlaşdırılması haqqında” qanun layihəsi.
3. Faye, JL. Stefanie, GC. (1996); “Discomforts of the Perimenopause”. JOGNN, 25(2):173-180.
4. Blumel J. E. ve ark. (2000); “Quality of Life After the Menopause: A Population Study”, Maturitas , 34(1):7-23.
5. Olsen A et al. (1997) Epidemiology of surgically managed pelvic organ prolapse and urinary incontinence. Obstetrics and Gynecology, 89: 501-506.
6. Jaswal S (2001) Gynaecological morbidity and common mental disorders in low-income urban women in Mumbai. In: Davar B, ed., Mental health from a gender perspective, New Delhi, Sage Publications: 138-154.

KIÇIK MƏKTƏBLİLƏRİN TƏLİMDƏ MÜVƏFFƏQİYYƏTSİZLİYİNƏ SƏBƏB OLAN AMİLLƏR

Mikayılova Yeganə Fərhad q.
BDU – nun I kurs magistrantı

Hazırkı dövrdə psixologiya sahəsində diqqət mərkəzində olan məsələlərdən biri də təlimdə müvəffəqiyyətsizlik problemdir. Böyüməkdə olan nəsle elmlərin əsasları haqqında dərin və möhkəm biliklər vermək, onlarda həmin biliklərdən istifadə edə bilmək, onları təcrübəyə tətbiq etmək bacarığının yaradılması müasir dövrün ən ciddi tələbləri kimi qarşıda durur.

Kiçik məktəblilərin təlimdə müvəffəqiyyətsizliyinə səbəb olan bir sıra amillər vardır. Onları aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

1. Öyrənməyə qabilliyi olmayanlar;
2. Təlim motivləri zəif olanlar;
3. İdrak qabiliyyətləri aşağı səviyyədə inkişaf edənlər;
4. Düzgün təlim vərdişlərinə malik olmayanlar;
5. Bədəncə sağlam olmayanlar;
6. Ailə vəziyyəti qeyri - normal olanlar;
7. Dərslərdə müntəzəm iştirak etməyənlər.

Təlimdə geri qalmanın, biliklərə yiyələnmədə müvəffəqiyyətsizliyin başlıca səbəblərindən biri şagirdə öyrənməyə qabilliyin olmamasıdır. Öyrənməyə qabillik şagirdin təlim prosesində bilik, bacarıq və vərdişləri mənimsəmənin sürət və keyfiyyətinin fərdi göstəricisidir. Öyrənməyə qabilliyi olmayan şagirdlər bilikləri və təlim işləri tərzlərini mənimsəməyə həssas olmur, onların təlim duyumu, onu hiss etmə dərəcəsi, o sahəyə qabiliyyəti çox zəif olur.

Müvəffəqiyyətsizlik motivlərdən xeyli aslıdır. Şagirdin motivləri zəif inkişaf etdikdə, o, təlimdə geri qalır. Məktəblilərdə motivlər müxtəlif şəkildə özünü göstərir. Belə ki, bəzi şagirdlər müəllimin və ailənin təriflərini istəyir, bəziləri sinifdə ən yaxşı şagird olmağa cəhd edir ki, bu da yoldaşları arasında hörmət və gələcək peşə ilə bağlıdır. Digərləri xalqına, Vətəninə layiqincə xidmət etmək üçün oxumağa ciddi yanaşırlar.

Təlimdə müvəffəqiyyətsizliyi olan kiçik məktəblilərin bir qismini səhv olaraq, əqli cəhətdən geri qalmış hesab edirlər. Təcrübələr göstərmişdir ki, əqli inkişaf cəhətcə geri qalmış hesab edilən bu şagirdlərin belə vəziyyətə düşməsinin səbəbi təlim - tərbiyə işinin əvvəldən düzgün qurulmaması, onların müstəqil düşünməyə alışdırılmamasıdır.

Dərslərə müntəzəm davam etmədikdə təlimdə geri qalma baş verir. Şagird bəzən gecikir, bəzən arabir dərs buraxır və ya dərslərə bir neçə gün gəlmir. Bu günlərdə keçilmiş dərsləri öyrənmir. Arada buraxılan dərsləri hazırlamamaq müəyyən dərslərin müvəffəqiyyətlə mənimsənilməsinə mənfi təsir edir, şagirdin geri qalmasına, zəif oxumasına səbəb olur.

Təlimdə müvəffəqiyyətsizliyin səbəblərindən biri də, ailədə şagirdin dərslərə hazırlaşmasına lazımi şəraitin yaradılmamasıdır. Bəzi ailələr evdə uşağı nəzarətsiz buraxır, yaxud ev işləri ilə həddindən artıq yükləyirlər. Hətta, bəzi ailələr hazırda iqtisadi çətinlikləri nəzərə alaraq uşağı kommersiya işlərinə, alqı – satqı ilə, xırda alverlə məşğul olmağa təhrik edirlər. Sinif rəhbəri ailə ilə yaxın əlaqə yaradıb, bu işdə valideynlərə düzgün göstəriş verməli, kömək göstərməlidir.

Psixoloji tədqiqatlar təlimdə müvəffəqiyyətsizliyin üç tipini müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir:

1. Özünün öyrənməyə qabiliyyətinin aşağı səviyyəsi ilə, lakin təlimə qarşı müsbət münasibət;

2. Fikri fəaliyyətin yüksək keyfiyyəti, lakin təlimə qarşı mənfi münasibət;

3. Öyrənmə qabiliyyəti aşağı səviyyədə olan, həmçinin təlimə mənfi münasibət.

Deyilənlərdən göründüyü kimi, kiçik məktəblilərin psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənil bilmək onların təlimdə müvəffəqiyyətsizliyini aradan qaldırmasına kömək göstərə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. M. Ə. Həmzəyev “Pedaqoji psixologiya” Bakı-1991

2. Ə. Ə. Qədirov “Yaş psixologiyası” Bakı-2002

BOŞANMA VƏ BOŞANMANIN MÜXTƏLİF YAŞ DÖVRLƏRİNDƏ UŞAQLARA TƏSİRİ

Abasova Yaqut Tofiq q.
BDU-nun II kurs magistrantı
y_abasova@mail.ru

Boşanma müasir dövrün ən global problemlərindən biridir. Hazırkı dövrdə boşanmaların sayı keçmişə nəzərən xeyli artmışdır. Əlbəttə boşanma çoxu zaman uşaqlarla birlikdə bütün ailə üzvlərinə əziyyət verən bir hadisədir. Ancaq uşaqların bundan daha çox təsirləndiyi aydın məsələdir. Əgər boşanma qaçınılmaq bir son olaraq görünürsə, uşaqların yaşayacağı sarsıntıni ən kiçik səviyyəyə endirmək və xüsusilə ilk illərdəki çətinliklərini daha asan sovuşdurmalarını təmin edə bilmək üçün ana və ata ayrıldıqdan sonra da əl-ələ verib səy göstərməlidirlər. Bu halda ən yaxşı variant uşağın və ya uşaqların qarşısında olan məsuliyyətləri paylaşaraq həyatlarına davam etmələridir. Aparılan tədqiqatlar fərqli yaş qruplarındakı uşaqların boşanmaya fərqli reaksiya verdiklərini

göstərmişdir. Müxtəlif yaş qruplarına görə ana atası boşanan uşaqların davranışlarına görə aşağıdakı cür qruplaşdırıla bilər:

1) 0-2 YAŞ

Hələ bir çox şeyin fərqlində olmadığı zənniylə körpəlik çağındakı uşaqların boşanmadan ən az təsirlənəcəyi düşüncəsi səhvdir. Bu yaşdakı uşaqlarda boşanma sonrası diqqətə çarpan davranış dəyişiklikləri müşahidə edilmişdir. Daha çox ağlama normal yuxu və qidalanma ilə bağlı pozuntular, oyuncaqlara qarşı maraqlarını itirmə kimi davranışlar ən çox qeydə alınanlar sırasındadır. Bu səbəbdən bu yaşda da boşanma sonrası ayrılan valideynlər məsuliyyət daşıdıqlarını unutmamalı və uşaqla bir araya gəlmə planlamasını müntəzəm olaraq həyata keçirməlidirlər. Bu sırada isə uşağın yanında isə əsla mübahisə edilməməlidir.

2) 3-6 YAŞ

Məktəb əvvəli çağındakı uşaqlar bəlkə də boşanmadan ən ağır təsirlənənlər olaraq görülə bilər. Uşaqlar bu yaşlarda özlərini həyatın ailənin mərkəz nöqtəsi olaraq görürlər. Bu düşüncə onları ola biləcək bir boşanmadan məsul olduqları zənniylə günahkarlıq hissəsinə gətirib çıxardır. Uşaq düşüncəsiylə mən ağıllı dayanmadığım üçün anam və atam dalaşır, bunun üçün onlar ayrıldılar kimi düşüncələrə boğula bilirlər. Nəticədə yenidən yatağını islatmağa başlama, barmaq əmmə, yatmaq üçün çoxdan rəfə qalxmış sevimli oyuncaq heyvanını ortaya çıxarma sıxlıqla görülən problemlərdir. Bu davranışlar uşağın nə ölçüdə təhlükəsiz və köməyə möhtaclıq duyğusu içində qaldığını göstərir.

3) 7-12 YAŞ

Bu yaşdakı uşaqlar hər nə qədər özlərinə təqdim edilən boşanma səbəblərinə anlayışlı davranırmış kimi görünsələr də əslində böyük bir itirmə duyğusu içinə düşürlər. Bununla birlikdə bu yaşdakı uşaqlar kiçik yaşdakıların əksinə günahı öz üzərlərinə götürümlər və ana-atalarını günahlandırirlər. Böyüklərinə qarşı qəzəbli olurlar, xəyal qırıqlığı yaşayırlar və

özlərini rədd edilmiş olaraq görürlər. Bəzən ana ya da atadan birinin tərəfini tutmaq məcburiyyətində olduqları düşüncəsiylə digər tərəfə düşmənlik bəsləmə kimi davranışlar da ortaya çıxa bilər. Boşanmanın dərhal sonra məktəbdə çətinliklər yaşayırlar və dərs müvəffəqiyyətləri azalır.

Bu yaşdakı uşaqlara boşanma ilə əlaqədar səbəbləri yalansız olaraq söyləmək ən yaxşıdır. Onlara uşaq rəftarı etmək yerinə bir yetkin kimi davranılmalıdır. Xüsusilə valideynləri boşanmış olan çox uşaq ailə içində cərəyan edən bu vəziyyəti yoldaşlarından və müəllimindən gizləmə meylinə olduğu üçün, məktəbdə ortaya çıxa biləcək problemlərin bir az da olsa qarşısını ala bilmək üçün müəlliminə mütləq məlumat verilməlidir.

4) 13-18 YAŞ

Bu da yenə səhv olaraq boşanmanın ən az təsirli ola biləcəyi düşünülmən bir yaş qrupudur. Halbuki bu yaşlarda onsuz da yetkinlik çağının problemlərini daşıyan uşaq ana atasının boşanması ilə əlaqədar əlavə bir stress faktoru ilə də qarşı-qarşıya qalmış olacaq. Onlarda bu hadisəyə qarşı ilk reaksiyalar ana və atalarına daha məsafəli davranmağa başlamaları, valideynlərindən daha çox öz yoldaşları ilə vaxt keçirmələri və ailə içərisində yaşanan bu hadisə səbəbilə ətraflarına qarşı utanc hissi keçirmələri kimi qeydə alınır.

Qız uşaqları ümumiyyətlə oğlanlara nisbətən boşanmaya daha həssas reaksiya verirlər. Ana-atasına qarşı ortaya çıxan güvən itkisi səbəbi ilə əks cinsə qarşı marağın artması və bir qoruyucu kişi yoldaşına ehtiyac hiss etmə nəticəsində erkən yaşda cinsi təcrübə yaşaması ola biləcək nəticələrdəndir. Kişilər isə daha aqressiv reaksiya verirlər. Diqqət yetirilməsi lazım olan və gözlənilən biləcək ən əhəmiyyətli nəticə kiçik yaşlarda cinayət törətməyə meyl ilə həbsxanaların yolunu tutmalarıdır. Həm qız həm kişilərdə dərman asılılığına addım atma və özünə zərər vermə kimi daha irəli problemlər də nəzərə alınmalıdır. Görüldüyü kimi uşaq ailələrdə boşanmanın uşaqlara görə

ideal yaşını tapmaq az qala qeyri-mümkündür. Ana və atanın ayrılması hər yaş qrupundakı uşağa olduqca ağır ola bilən problemləri də özü ilə gətirəcək. Çünki müqəddəs və sağlam ailə yuxusu körpəlikdən yetkinlik çağına qədər hər uşaq üçün eynidir və vacibdir.

UŞAQLARDA ENDOGEN AMİLLƏRİN TƏSİRİ NƏTİCƏSİNDƏ YARANAN PSİXİ POZULMALARIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Kazımlı Minayə Tofik q.
BDU-nun I kurs magistrantı

Uşaqlarda anomal psixi inkişaf dizontogenez nəticəsində meydana çıxan psixi inkişafın pozulmasıdır. Dizontogenez dedikdə, ontogenezin müxtəlif formalı pozuntuları nəzərdə tutulur. Bu pozuntular özlərini həm bətdaxili, həm də erkən yaş dövründə göstərir.

Anomal psixi inkişafı yaradan amillər müxtəlifdir. Bu amillər 2 böyük qrupa bölünür:

1. Ekzogen amillər
2. Endogen amillər

Ekzogen amillər özləri də somatik və psixi mənşəli olur. Somatik mənşəli ekzogen amillərə aşağıdakılar aiddir:

- Ümumi infeksiyalar- qızılca, qrip, skarlatina və s.
- Neyroinfeksiyalar- meningit, ensefalit və s.
- Valideynin alkoqolizmi, sifilis xəstəliyi və s.
- Müxtəlif zəhərli maddələrlə zəhərlənmə nəticəsində toksinlərin təsiri;
- Radiasiyanın təsiri;
- Uşağın doğuş zamanı aldığı zədələr;
- Erkən yaş dövrlərində uşağın aldığı beyin sistemlərinin zədələnməsi;

Psixi mənşəli ekzogen amillərə uşağın keçirdiyi qorxu və diksinmələr, müxtəlif psixi zədələr və mənfi emosiyalar aiddir.

Anomal psixi inkişafa səbəb olan endogen amillərə xəstəliyin irsi xarakterə malik olması, müxtəlif gen xəstəlikləri, xromosom toplusunun pozuntuları daxildir.

Anadangəlmə psixi qüsurlar məhz endogen amillərin təsiri nəticəsində yaranan qüsurlardır. Bura anadangəlmə görmə və eşitmənin çatışmazlığı, autizm, oliqofreniya kimi xəstəliklər aid edilir.

Bu xəstəliklər zamanı psixi qüsurlar uşaqların davranışında müxtəlif pozuntular şəklində özünü göstərir.

Anadangəlmə eşitmə qabiliyyətini itirmiş uşaqlarda lallıq müşahidə edilir. Müvazinət aparatının pozulması nəticəsində bu uşaqlarda düz gəzmə, məkan bələdləşməsi kimi funksiyalarda pozuntular özünü göstərir. 2 yaşdan sonra kar uşaqlarda əşyalarla xüsusi manipulyasiyalar və ayrı-ayrı funksional hərəkətlər üzə çıxır. Məkan bələdləşməsinin pozulması gəzməyə, bədən sxeminin bədən sxeminin formalaşmasına mane olur. Kar uşaqlarda nitq pozuntusu nəticəsində ünsiyyət çətinləşir, bu da onların digər insanlarla birgə fəaliyyətinə maneçilik törədir. Əşyaların sözlərdə möhkəmlənməsi mümkün olmadığına görə bu uşaqlar öz təəsuratları ilə azad hərəkət edə bilmir, onları aktuallaşdırmaqda çətinlik çəkirlər.

Anadangəlmə korluq zamanı isə uşaq əyani şəkildə heç nə haqqında bilik ehtiyatına malik olmur. Bu uşaqlarda məkandan qorxma, yeni əşyalardan çəkinmə müşahidə edilir. Onlarda məkanı öyrənmədə və əşyavi fəaliyyətdə gecikmələr mövcud olur. Bu uşaqlarda inkişafın qeyri-bərabərliyi özünü göstərir. Sağlam uşaqlarda oyun hərəkətləri konkret əşyalara əsaslanırdısa, bunlarda əşya haqqında konkret məlumat olmur. Nitq prosesi olsa da, praktik təcrübələri bəsit olur. Əşyavi motorikada inkişaf pozulduğundan, oyun fəaliyyəti sadə təkrarlanan hərəkətlərdən ibarət olur.

Anadangəlmə psixi xəstəliklərdən biri də autizmdir. Autizm zamanı yeni doğulmuş körpədə aşağıdakı əlamətlər özünü göstərir:

- Digər körpələrdən fərqli təsürat yaradırlar;
- Anaya ehtiyacları yox kimidir;
- Nadir hallarda ağlayırlar;
- Sakit körpə təsüratı yaradırlar
- Səbəbi aydın olmayan narahatlıqları var.

İlk 6 ayda aşağıdakı xüsusiyyətlər özünü göstərir:

- Normal körpələr kimi bir şey istəməzlər;
- Anaya maraqsızdırlar;
- Gülümsəmə yoxdur;
- Oyuncaqlara qarşı maraqsızdırlar.

1 yaşında isə aşağıdakı əlamətlər müşahidə edilir:

- Digər normal uşaqlar kimi oyunlarda iştirak etmirlər.
- Sevgilərini biruzə vermir və göstərilən sevgini sanki anlamırlar.
- Verbal və qeyri- verbal ünsiyyət bacarıqlarından məhrum təsüratı yaradırlar.
- Qatı qida qəbulunda problemləri olur.
- Yaşlılarının maraq duyduğu səs və görünüşə maraqsızdırlar, görmür, eşitmir təsüratı yaradırlar.
- Başqalarının diqqətini çəkməyən müxtəlif qıcıqlandırıcılara qarşı maraqlı ola bilərlər.

2 yaşında olarkən psixi tonusun zəifliyi özünü göstərir. Onların yerləşləri qeyri-dəqiq , cəsarətsiz və zəif olur. Bununla belə ritmik hərəkətlər, stereotipiklik, impulsivlik əsas yer tutur. Nitq motorikaya nisbətən daha yaxşı inkişaf edir. Bu zaman təzə danışmağı öyrənən uşaq artıq şeir deyə bilir. Gur işığa, oyuncağa mənfi münasibət göstərir, hətta rəngarəng oyuncağa belə fikir vermirlər. 3-5 yaşlarında autizmi olan uşaqlar elementar vərdislərə belə malik olurlar.

Autizm zamanı 3 sahədə pozuntular müşahidə olunur: 1) başqaları ilə qarşılıqlı münasibətdə, 2) ünsiyyət və 3) davranış.

Oliqofren uşaqlarda bir sıra fərqli xüsusiyyətlər özünü göstərir. Belə ki, onlarda intellektin pozulması nəticəsində bütün psixi sferada pozuntular özünü göstərir: sensorika, motorika, hafizə, intellekt, emosiyalar bura aiddir. Oliqofreniya xəstəliyində psixi proseslərin inertliyi, yəni bir fəaliyyətdən digərinə keçidin çətin olması müşahidə edilir. Həmçinin bu uşaqlarda qavrama prosesi ləng və zəif gedir, qavramanın həcmi kiçik olur. Bu uşaqlar əşyaların rəngi və ölçüsünü yaxşı qavradığı halda, onların forma və materialını qavramaqda çətinlik çəkirlər. Oliqofreniya zamanı motorikanın inkişafdan qalması bu cür müşahidə edilir: elementar hərəkətlər normal olduğu halda, incə və dəqiq hərəkətləri etmək qabiliyyəti inkişafdan qalır. Məsələn, paltarını düymələyə, iynəni saplaya bilmir. Nitq prosesində də inkişafdan qalma müşahidə edilir: yüngül dərəcəli oliqofreniya zamanı söz ehtiyatı olduğu halda, nitqin ümumiləşdirmə funksiyası itirilmiş olur.

Əqli geriliyin (oliqofreniya) endogen amillər nəticəsində yaranan ən çox yayılan növü Daun sindromudur. Daun sindromu 21-ci cüt autosomda trisomiyadır. Daun sindromu olan uşaqlarda fiziki inkişafda fərqlə yanaşı psixi inkişafda da fərqli xüsusiyyətlər özünü göstərir: bu uşaqlarda normal uşaqlardan fərqli olaraq inkişaf yavaş gedir. İnkişaf sürətinin aşağı olması koqnitiv proseslərdə də özünü göstərir. Uşaqda görmə və eşitmə probleminin olması gec müəyyən edilməsi inkişafın daha da ləngiməsinə səbəb olur. Bundan başqa daun sindromu olan uşaqlarda nitqin inkişafı da gecikir. Bu gecikmənin səbəbi eşitmə pozuntusu, ağız və dil əzələlərində boşalma və koqnitiv proseslərin inkişafının gecikməsidir. Normal uşaqlar 2 yaşın sonunda sözlər arasındakı əlaqələr anlasalar da, Daun sindromlu uşaqlarda bu gecikir. Normal uşaqlarda 4-5-ci ayın sonunda müxtəlif səslər çıxarmaq olduğu

halda, sonra artıq ətrafdakıları dinlədiyinə görə bu dayanır. Daun sindromlu uşaqlar isə ətrafdakıları eşitmədiyinə görə bu onlarda müəyyən müddət davam edir.

Daun sindromlu uşaqların şəxsi və sosial inkişafında da pozulmalar vardır. Yeni doğulmuş körpənin ətrafdakılar ilə əlaqəsi aqlama vasitəsilə yaradılır. Daun sindromlu uşaqlarda 6-cı aya qədər aqlama halına çox az rast gəlinir. Bu da onların ətrafdakılar ilə əlaqəsini azaltdığından onların sosial inkişafına mənfi təsir edir.

Bütün bunlara baxmayaraq Daun sindromlu uşaqlar əqli geri qalmış uşaqlar içində ən sosialı və şənidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Elnarə Şəfiyeva “Anomal inkişafın psixologiyası”, Bakı- 2012.
2. В.В. Лебединский "Наушения психического развития в детском возрасте".
3. tr.wikipedia.org/wiki/Down_sendromu

AQRESSİYA İNSAN HƏYATININ AYRILMAZ BİR HİSSƏSİ KİMİ

Psixol. üzrə fəl.dok. E.Ə.Əhmədova

Psixol. üzrə fəl.dok. Y.Ə. Vəliyeva

Psixologiya kafedrası, BDU

Tarix sübüt edir ki, aqressiya insan həyatının ayrılmaz bir hissəsidir. Həmçinin, aqressiya güclü cəzbətmə qüvvəsinə və yoluxucu xüsusiyyətə malikdir. İnsanların əksəriyyəti sözdə aqressiyanı inkar edirlər, bununla belə gündəlik həyatlarında onu geniş şəkildə nümayiş etdirirlər. Latın dilindən tərcümədə aqressiya – “hücüm” deməkdir. Hazırkı dövrdə aqressiya termini çox geniş şəkildə istifadə olunur. Bu termini həm neqativ emosiyalarla (məsələn qəzəb), həm neqativ motivlərlə

(məsələn, ziyan vurmaq meyli) , həm də neqativ yönəlişlərlə (məsələn, irqə dair mənfi rəylər) və dağıdıcılıq fəaliyyətilə də bağlayırlar.

Psixologiyada aqressiyanı başqalarını özünə tabe etmək və ya onlar üzərində dominantlıq etmək məqsədilə real davranış və ya fantaziyalarda təzahür edən tendensiya kimi başa düşülür. Bu tendensiya universal xarakter daşıyır, “aqressiya” terminin özü isə neytral mənaya malikdir. Mahiyyət etibarı ilə aqressiya həyatı maraqlara və yaşama xidmət edən pozitiv, öz-özlüyündə aqressiv meylin ödənilməsinə yönəlmiş neqativ aqressiya ola bilər.

Aqressiya psixi reallıq kimi konkret xarakteristikalara malikdir: istiqamətlənmə, təzahür formaları, intensivlik. Aqressiyanın məqsədi əzab (ziyan) vermə, qurban (düşmənçilik aqressiyası) vermə olduğu kimi müəyyən məqsədə çatmaq üçün də aqressiyadan (instrumental aqressiya) istifadə oluna bilər. Aqressiya ya xarici obyektlərə (insanlara və predmetlərə) və ya özünə (bədənə və ya şəxsiyyətə) yönəldilə bilər. Cəmiyyət üçün insanlara yönəldilmiş aqressiya xüsusilə təhlükəlidir. A.Bandura və R.Uolters bu cür aqressiyanı assosial aqressiya adlandırır və onu sosial-destruktiv fəaliyyətlə bağlayırlar.

Aqressiya müxtəlif formalarda – aydın və ya latent ola bilər. Baxmayaraq ki, adətən dağıdıcılıq məqsədlərini izah etmək üçün istifadə olunur. Onu pozitiv təzahürlərə də məsələn, şöhrətpərəstlikdən təzahür edən aktivliyə də aid edirlər. Adətən isə konfliktlik, təzyiq etmə, vadar etmə, neqativ qiymətləndirmə, hədə-qorxu və ya fiziki gücün göstərilməsi aqressiyanın təzahürləri hesab olunur. Aqressiyanın gizli formaları özünü kontaktdan uzaqlaşma, fəaliyyətsizlik (kiməsə zərər vermək məqsədilə), özünə zərər vermə və özünəqəsd şəklində biruzə verir. Aqressiyanın daxili nümayəndələri ideyalar, fantaziyalar, affektlər ola bilər. Məsələn, insan kiməsə zor tətbiq etmək ideyası ilə yaşaya bilər, kimi isə yalnız

öz fantaziyalarında onu incidən insanla hesablaşır və ya güclü affekt keçirir.

Aqressiv meyillik müxtəlif aqressiv affektlərdən təzahür edə bilər, məsələn (intensivliyini və dərinliyini artırmaqla), qıcıqlanma, paxıllıq, qəzəb, səbirsizlik, azgınlıq, hiddət, vəhşilik, nifrət. Aqressiv affektlərdən intensivliyi onların psixoloji funksiyaları ilə korrelyasiya olunur. Aqressiya təhlükə və ya əzab çəkmə mənbəyinin aradan götürülməsi, tələbatların ödənilməsi yolunda maneələrin dəf edilməsi, daxili konfliktin həlli, özünüqiymətləndirmənin artması kimi vacib funksiyaları yerinə yetirir.

Ən intensiv və mürəkkəb aqressiv affektlərdən biri, şübhəsiz ki, nifrətdir. Nifrət edən insanın başlıca məqsədi aqressiya obyektinin məhv edilməsidir. Müəyyən şərtlərdə nifrət və qisas almaq istəyi adekvat olmayaraq güclənə bilər.

Daha “yüngül”patalogiyalar halında nifrət kobud mənəvi qadağalar və şəxsi idealların aqressiv təsdiqi formalarını alır. Həmçinin nifrət ehtiras, hakimiyyəti arzulamaq, tabe etmək və ya məhv etmək kimi təzahür oluna bilər. Daha ağır formalarda sadistlik meyli – öz obyektini əzab çəkməyə vadar etmək və bundan zövq almaq istəyi təzahür edir. Nifrətin təzahürünün ən ağır forması məhv etməyə (öldürülməyə) və ya hər şeyi radikal surətdə dəyərsiz hesab etməkdir. Nifrət özünəqəsdə də istifadə oluna bilər. Məsələn nə vaxt ki, “Mən”-i nifrət obyektinə ilə eyniləşdirilir və özünüməhv etmə onun aradan götürülməsinin yeganə üsulu olur.

Aqressorun şəxsiyyəti üçün nifrət obyektinə ilə münasibətlər xüsusi olaraq dəyər kəsb edir. Qəlbinin dərinliyində o, eyni vaxtda öz nifrət obyektinin məhvinə, həm də onunla münasibətlərin qorunmasına yönəlir.

Nifrət aqressiv meyillərin təzahürünün bir formasıdır ki, bu meyillər psixanalitik baxışlara əsasən sözün geniş mənasında libidonun-seksual meylin təzahürü kimi insan üçün tədiidir. Məlumdur ki, Z.Freyd aqressiyaya ölümə qarşı anadangəlmə

özünüməhvedici meyl kimi əsaslandırmağa çalışırdı, ancaq bu baxış geniş şəkildə qəbul olunmadı.

Beləliklə, aqressiya –daxili sövqedici tendensiya kimi şəxsiyyət dinamikasının ayrılmaz hissəsidir.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ВЛИЯНИЯ СЕМЕЙНОГО ВОСПИТАНИЯ НА АНОРМАЛЬНОЕ ПОВЕДЕНИЕ ПОДРОСТКОВ

Гулиева Джамиля Ариф к.
БГУ, докторант

Деформация личности под влиянием семьи, ее психологической неустойчивости начинается с раннего детства. Именно на этой стадии под влиянием неблагоприятных, иногда случайных, подчас кажущихся незначительных факторов возникают вредные для дальнейшего развития ценностные установки, в отличие от общественного семейное воспитание основано на чувствах любви, взаимного уважения. Именно они определяют нравственную атмосферу семьи, взаимоотношения ее членов, сопровождая человека с рождения и до взрослости. Так обычно и должно быть. Но, увы, бывают и исключения. Если в семье нет гармонии чувств, если не создана нравственная атмосфера, если взрослые подвержены низменным человеческим страстям, то развитие личности осложняется, семейное воспитание из безусловно положительного становится отрицательным фактором формирования личности (3,стр.67). Причиной аномального родительского поведения является комплекс социальных, психологических и патологических факторов. Но каковы бы ни были причины несостоятельности родителей, отрыв ребенка от семьи - тяжелая дополнительная травма как для него, так и для его

родителей. К наиболее острым проблемам современной семьи относятся: изменение типа взаимоотношений взрослых и детей - они чаще всего формальны, трудности молодой семьи, возросшая тревога родителей за своих детей, за их здоровье, учёбу, будущее и т.д. Многие взрослые не могут научить детей жить в обществе: они сами дезориентированы. На фоне семейных конфликтов очень часты скандалы, разводы.

Исследователи изучающие феномен семьи, характеризуют ситуацию как кризисную. Нас как исследователей интересует следствия этого кризисного состояния, к которым с полным основанием отнесем следующие проявления: 1) усиливающееся расслоение общества как результат перехода к рыночным отношениям, резкое снижение уровня жизни малообеспеченных семей; 2) развитие теневых, рыночных отношений среди подростков и юношества, появление подросткового и юношеского рэкета, рост имущественных преступлений; 3) расширение безнадзорности и появление беспризорности как социального явления; 4) рост подростковой преступности, вовлечение детей и подростков во взрослые преступные группировки; 5) приобщение молодежи к наркотикам и токсикомании; 6) распространение подростковой и юношеской проституции; 7) рост подросткового и юношеского суицида; 8) падение авторитета родителей и педагогов, обострение конфликтности в школе и семье. Однако это далеко не полный перечень тревожных обстоятельств, делающих проблему социально-педагогической помощи семье весьма актуальной. Данной проблемой занимаются многие ученые как В.В. Бодров, В.Е. Каган, Н.И. Козлов Г.И. Крайнев, М.С. Мацковско, Г.М. Миньковского, А.М. Полеева, Ю.П. Прокопенко, М.И. Рахмановой, М.Я. Устиновой, Л.В. Чуйко, Б.Ю. Шапиро, З.А. Янковой и др.

Известный детский психиатр М. И. Буянов считает, что все в мире относительно - и благополучие, и неблагополучие. При этом семейное неблагополучие он рассматривает как создание неблагоприятных условий для развития ребенка. Согласно его трактовке, неблагополучная для ребенка семья - это не синоним асоциальной семьи. Существует множество семей, о которых с формальной точки зрения ничего плохого сказать нельзя, но для конкретного ребенка эта семья будет неблагополучной, если в ней есть факторы, неблагоприятно воздействующие на личность ребенка, усугубляющие его отрицательное эмоционально - психическое состояние. «Для одного ребенка, - подчеркивает М. И. Буянов, - семья может быть подходящей, а для другого эта же семья станет причиной тягостных душевных переживаний и даже психического заболевания. Разные бывают семьи, разные встречаются дети, так, что только система отношений «семья - ребенок» имеет право рассматриваться как благополучная или неблагополучная» (1, стр.9). Неблагополучные семьи - это семьи с низким социальным статусом, в какой - либо из сфер жизнедеятельности или нескольких одновременно, не справляющиеся с возложенными на них функциями, их адаптивные способности существенно снижены, процесс семейного воспитания ребенка протекает с большим трудностями, медленно, малорезультативно (2, стр.176).

В этом тезисе под неблагополучной мы склонны понимать такую семью, в которой нарушена структура, размыты внутренние границы, обесцениваются или игнорируются основные семейные функции, имеются явные или скрытые дефекты воспитания, вследствие чего нарушается психологический климат в ней, и появляются «трудные дети».

ЛИТЕРАТУРА

1. Буянов М. И. Ребенок из неблагополучной семьи: Записки детского психиатра./М.И.Буянова- М.: Просвещение, 1988- 154с.
2. Гончарова Т. Неблагополучные семьи и работа с ними/ Т.Гончарова // Народное образование. 2002.- № 6- С.98
3. Макаренкова И.В.. Социальная дезадаптация детей и подростков (психолого - педагогические основы коррекционно - профилактической работы)/ И.В.Макаренкова, А.В.Мисько - М.:АРГУС, 2004- 267с.
4. Р.Ф.Ибрагимбекова Психологические проблемы гендерного образования. Gender: Demokratiya, sülh mədəniyyəti, təhsil, Bakı, Təknur 2005

MÜXTƏLİF DAVRANIŞ SİTUASIYALARINDA DİSSONANSIN TƏZAHÜR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bağirova Gülçin Əliş q.

Ötən əsrin 60-cı illərində daxili konfliktə münasibətdə Festingerin koqnitiv dissonans konsepsiyası tətbiq olunmağa başlanılmışdır.(1, s.179). Festinger insanın davranışının, yaşamların və rəylərin “sabitliyi” dərəcəsinə istiqamətlənir. Ümumiyyətlə, insana xas olan bir xüsusiyyətdir ki, geyd olunan məsələlərdə düşünülmüş sabitliyi saxlamağa cəhd etsin. Belə ki, sabitlikdən nəzərə çarpacaq kənara çıxma psixoloji diskomforta səbəb olur. Festinger “uyğunluq” və “dissonans” terminlərindən istifadə edir ki, bunlar da iki aspekt arasında harmoniyanın dərəcəsini ifadə edir: bir tərəfdən yaşamları, qane etmələri, rəyləri; digər tərəfdən – müəyyən situasiyada davranış (1, s. 180).

Dissonans o hallarda yaranır ki, hansısa səbəblərdən situasiyanın elementləri arasında nəzərə çarpacaq uyğunsuzluq

meydana gəlir. (2, s.99). Məsələn, əgər qrupun rəhbəri demokratik rəhbərlik metodlarının həqiqi tərəfdarıdır, amma onun bilavasitə tabe olduğu rəhbərlik ondan daha çox sərt avtoritar yanaşma gözləyirsə. Belə metodun həyata keçirilməsi onda daxili konflikt yaradır. Ekstremal şəraitlərdə elə situasiyalarla rastlaşılır ki, bu növdən olan konfliktlər yumşaldılır, aradan qaldırılmış olur. Çünki, çətin şəraitlər birqiymətli, daha effektiv əməllər tələb etməklə, qaydaların, ağıllı intizamın ciddi şəkildə gözlənilməsinə əsaslanmayan yanaşmalar üçün “ehtiyatlara” yer qoymur. Bunlarsız nəinki proqramın effektiv icrası mümkün deyil, həm də həyatın özü təhlükə altında ola bilər.

Dissonansın meydana gəlməsi, onun ifadə olunması bir sıra amillərdən asılıdır. Həmin amillərdən biri fərdin nöqtəyi nəzərindən situasiyanın mühümlüydür. Mümkün seçimin genişliyi, diapazonu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin ekstremal şəraitlərdə, yalnız bir istiqamətdə hərəkət etməyin mümkünlüyündə hətta əməllərin, hərəkətlərin məzmunu emosional baxımdan xoşa gələn olmadıqda belə dissonans az ifadə olunur və ya heç olmur.

İki eyni şəkildə arzu olunan və ya olunmayan, iki xoşagəlməyən davranış tipi və ya arzuolunmayan alternativlər arasında seçim etmək lazım gəldikdə dissonans artır (1, s. 181). Qəbul olunmuş qərar onun daha yaxşı ola bilməsi ilə bağlı şübhə doğurur. Bəzən yeni informasiyaların daxil olması zamanı da dissonans yaranır. Bu o halda baş verir ki, daxil olmuş yeni informasiyanın məzmunu əvvəlcədən müəyyən mövqe formalaşdırılmış informasiyalarla bir araya sığmır, ona uyğun gəlmir.

Dissonansa adi reaksiya onun aradan qaldırılmasına, təsirinin azaldılmasına cəhddə ifadə olunur. Burada uyğunsuzluğa tolerantlığın yaradılması, əvvəlcədən formalaşmış fikirlərlə və ya davranışla bir araya sığmayan faktlara dərinlə baxılması, həmin faktların seçilmiş istiqamətdə

daha əlverişlilik işığında qavranılması, kənar edilmiş seçimin şüurda qiymətsizləşdirilməsi kimi reaksiyalar ola bilər.

Festinger dissonansın mövcudluğuna onun aradan qaldırılması məqsədi ilə motivasiyanın yaranması üçün zəmin kimi baxır (2,s.101). Dissonansın aradan qaldırılması özünü mükafat kimi təqdim edir, yəni, stimul olur. Eyni zamanda dissonansın fəallığı artırmağa qabil olduğunu da nəzərə almamaq olmaz. Digər müəlliflər göstərirlər ki, sənaye müəssisəsində özünün bilavasitə rəisinə mənfi münasibətdə olan şəxslər işinin icrasında nəzərə çarpacaq dərəcədə fəal və məhsuldar ola bilərlər(2,s.101). Dissonans həm konstruktiv,həm də arzuolunmayan əməllərə gətirib çıxarmağa qabildir. Dissonansın mənfi təsirlərinə apatiyanı,hər hansı qərar qəbul etmək istəyinin olmamasını aid etmək olar. Belə yanaşma xüsusən də ekstremal şəraitlərdə olduqca zərərverici,məhvədidir. Apatik vəziyyətin inkişafı ilə müşayiət olunan dissonans ekstrimal situasiyalarda nəzərə çarpacaq sensor deprivasiya şəraitində meydana gələ bilər.

Bununla bərabər müxtəlif alternativlərin eynivaxtda təzahürü ilə (onlardan heç birinə üstünlük verilmədən) səciyyəlonən passiv təxəyyülün güclənməsi müşahidə olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Наенко Н.И. Психическая напряженность М., 1976, 112с.
- 2.Левитов Н.Д. О психических состояниях человека, М., 1964, 344с.

РОЛЬ МЕТАКОГНИТИВНЫХ КОМПОНЕНТОВ В РАЗВИТИИ ЛИЧНОСТИ

Ирада Мамедова,
диссертант кафедры Психологии БГУ

Интеллектуальное развитие предполагает не только совершенствование когнитивных механизмов переработки информации, но и формирование метакогнитивных компонентов интеллектуальной саморегуляции.

Изучение метакогнитивных компонентов указывает на то, что исследование человека, его самосознания выходит на новый уровень.

В современных исследованиях метапознания существенное место занимает изучение того, насколько хорошо человек представляет себе возможности и ограничения собственного познания, что знает он о том, какие стратегии он использует в решении различных задач, насколько отчетливо он понимает, какими знаниями в той или иной области он располагает и т. д..

Анализ литературы показал, что нет единого мнения в определении данного понятия. «Одна из причин этой терминологической путаницы является тот факт, что существует несколько терминов, используемых в настоящее время для описания того же основное явление (например, саморегуляция, контроль исполнительной власти), или аспект этого явления (например, мета-память), а эти термины часто используются как взаимозаменяемые в литературе. Хотя есть некоторые различия между определениями (см. Ван-Тамсен Зиле, 1994, 1996 для полного обсуждения), все подчеркивают роль исполнительных процессов в осуществлении надзора и регулирования когнитивных процессов» [4, с.1].

В первую очередь необходимо обозначить, что подразумевается под понятием «метапознание».

«Метапознание является видом мышления, второго и более высокого порядка, которое включает в себя функцию контроля над познавательными процессами. Оно может быть просто определено как мышление о мышлении (thinking about thinking)...» (Wellman, 1985).

По определению Флейвелла, «Метапознание — это способность анализировать собственные мыслительные стратегии — «размышлять о мышлении» — и управлять своей познавательной деятельностью.

В модели Флейвела мониторинга познания (Flavell, 1979) фигурируют такие составляющие, как метакогнитивное знание и метакогнитивный опыт. Метакогнитивное знание состоит из фактических знаний или представлений человека о самом себе, задания и используемой стратегии

Большой разброс мнений возникает именно при детальном анализе данного компонента самосознания.

Составными частями метакогнитивных компонентов являются: метакогнитивная осведомлённость и метакогнитивный опыт.

Метакогнитивная осведомленность - система представлений человека о своих индивидуальных интеллектуальных способностях.

Метакогнитивный опыт - ментальные структуры, позволяющие осуществлять непровольное и произвольное управление собственной интеллектуальной деятельностью. Их основное назначение - контроль состояния индивидуальных интеллектуальных ресурсов и саморегуляция процессов переработки информации.

Сущность метакогнитивных компонентов можно раскрыть через два основных аспекта: знание и контроль

познавательных особенностей субъекта и познавательных процессов.

Несмотря на необычность названия, это такая деятельность, которой мы занимаемся каждый день. Такие виды деятельности, как планирование того, как подойти к какой-либо учебной задаче, контроль понимания и оценки прогресса на пути к завершению задачи являются метакогнитивными по своей природе. Именно поэтому метапознание играет важнейшую роль в успешном обучении и исследовании метакогнитивных компонентов важно для изучения и развития метакогнитивной деятельности, чтобы определить, как студенты могут учиться лучше, применяя свои познавательные ресурсы через метакогнитивное управление. Исследования показывают, что чем лучше субъект осведомлен о собственных познавательных процессах, тем более успешен он в решении различных (в том числе и академических) задач.

Под метакогнитивными компонентами подразумеваются интегральные психические процессы. Данные процессы влияют на поведение личности, корректируют его. Они используются для контроля над достижением цели. Метакогниции могут влиять на направление познавательных инициатив через преднамеренный и сознательный поиск в памяти или через несознательные и автоматические когнитивные процессы. Одно из определений, отражающих специфику осознаваемости метакогнитивных процессов, дал В.В.Столин: «Самая общая характеристика осознаваемости (сознательности) психических процессов состоит в констатации двух феноменов: 1) человек может осознать то, что он воспринимает, то, что он вспоминает, о чем мыслит, к чему внимателен, какую эмоцию испытывает; 2) человек может осознать, что именно он воспринимает, вспоминает,

мыслит, внимателен, чувствует. Отметим, что сознаваемость психических процессов не означает ни то, что человек всегда сознает содержимое своего восприятия, мышления, памяти, внимания, ни то, что он всегда сознает себя в этом процессе. Речь идет лишь о том, что человек может осознать себя в этом процессе.» Столин, стр. 9

Осведомленность личности о своих познавательных процессах является частью его представлений о себе и своих возможностях. Рассмотрение познавательных процессов отдельно от личности и деятельности, в которой данная личность участвует, является условным. Таким образом, метакогнитивные компоненты отражаются в самосознании личности и участвуют в регуляции её деятельности. «Феномены самосознания могут касаться того, как самосознание используется в активности субъекта и влияет на нее.»

«Имея в виду социального субъекта, можно условно выделить три группы феноменов: 1) феномены субъективного уподобления и дифференциации; 2) феномены самопознания и структуризации феноменального "Я"; 3) феномены, в которых проявляются функции самосознания в деятельности, общении и развитии индивида.» [1, с.13-14].

Исходя из определения Столиным функций самосознания проявлением первой функции может являться развитие идентичности, в том числе и национальной [2, с.59]. Тем самым отражать представления личности о собственных особенностях и способностях.

«Самосознание в форме самопознания и самоотношения может влиять на развитие тех или иных черт и, следовательно, развитие личности в целом. Узаконивая те или иные черты или, напротив, объявляя борьбу с самим

собой, человек в какой-то мере сам предопределяет, каким он будет» [1, с. 46].

«Самосознание может служить формой самоконтроля в самых различных деятельностных формах проявления человека» [1, с.46].

Изучение метакогнитивных процессов является ценным в рамках обучения и формирования личности. Так, современные методы обучения предполагают возможности осознания, рефлексии и контроля над собственным обучением через такой этап урока как рефлексия, оценивание и самооценивание [3,с.52-53]. Формирование данных умений ведёт к самостоятельности в усвоении знаний и обучении.

Исследование метакогнитивных компонентов и возможности их целенаправленного формирования позволят личности лучше регулировать свою деятельность, а соответственно быть более успешной в ней.

ЛИТЕРАТУРА

1. В.В.Столин. *Самосознание личности*. М.: Издательство Московского Университета, 1983. 288 стр.
2. Р.Каракозов, Р.Кадырова. К вопросу о социо-культурных и когнитивных факторах развития национальной идентичности азербайджанских детей и подростков. В сб. «Развитие национальной, этнолингвистической и религиозной идентичности детей и подростков», Москва, Институт психологии, РАН, 2001, с.59-84
3. Z.Veysova. «Ümumi orta təhsil səviyyəsi üzrə yeni fənn kurikulumlarının tətbiqi və fəal təlim» kursu I hissə UNİCEF və Dünya Bankı, Bakı, 2012, 88səh.
4. <http://gse.buffalo.edu/fas/shuell/cep564/metacog.htm>

MÜƏLLİMİN RƏHBƏRLİK ÜSLUBU PROBLEMİNƏ YENİ YANAŞMA

Əlizadə Səbinə Hikmət q.
BDU-nun doktorantı
sabina.az@gmail.com

Müəllimin rəhbərlik üslubu problemi uzun müddət sosial psixologiyanın tədqiq olunan aktual problemləri sırasında olsa da, bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Bunun səbəbi müxtəlif dövrün tələblərinə müvafiq olaraq müəllimin rəhbərlik üslubu probleminə də baxışların dəyişməsi ilə bağlı olmuşdur. Əvvəllər müəllimin avtoritar rəhbərlik üslubu cəmiyyət tərəfindən qəbul olunduğu halda, müasir dövrümüzdə isə, əksinə olaraq demokratik tipli müəllimlər dövrümüzün tələbatına çevrilmişlər.

Bu, son illərdə müəllimin rəhbərlik üslubunun psixoloji quruluşuna daxil olan bir sıra komponentlərin: pedaqoji ünsiyyət, qarşılıqlı münasibətlər, emosional əlaqələr, rəhbərlik və tabeçilik qaydalarının dəyişdiyini, yenilənməsi ilə bağlıdır. Çünki, hər kəsə məlumdur ki, bugünkü müəllim XX əsrin müəllimi kimi “təربiyəedici”, “təsiredici”, “nüfuzedici” imkanlarını itirmişdir. Bu gün müəllimin fəaliyyətinə verilən tələblər tamamilə dəyişmişdir.

Artıq bu gün köhnə metodlardan istifadə edən, məcburiyyətə əsaslanan təlim öz aktuallığını itirmişdir. Hazırda müəllimin rəhbərlik üslubuna yeni ölçülərlə yanaşma tələb edir, çünki cəmiyyətin gələcəyi müəllimdən, onun idarəetmə və rəhbərlik bacarığından asılıdır.

Rəhbərlik – idarə edənlərin idarə olunanlara təsir göstərmək, onların fəaliyyətini istiqamətləndirmək, nizama salmaq, dövlətin, cəmiyyətin, nəhayət qrupun maraqlarına uyğun olaraq insanların qarşılıqlı münasibətlərində mədəni, sosial və hüquqi qaydalarla tənzimlənən sosial əlaqə formasıdır. Bu əlaqə

fizioloji, sosial-psixoloji, etnik, iqtisadi-siyasi təsirlərdən əmələ gələn özünəməxsus komponentlərlə qurulur. Həmin əlaqələrdə iqtisadi-siyasi və mənəvi-psixoloji amillərin uyğunluğu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onların əsasında idarəetmənin psixologiyası dayanır.

Kurikulumun tələbləri əsasında həyata keçirilən müasir təhsildə müəllimin rəhbərlik fəaliyyəti “fasilitator” anlayışında ümumiləşir . Sosial psixologiyada fasilitator anlayışı Q.M.Andreyeva, Y.R.Ayello və E.A.Duthitt və b. tərəfindən öyrənilmişdir.

Müəllimin fasilitator (bələdləyici) fəaliyyətində aşağıdakılar əsas götürülür:

- müəllim və şagirdlərin birgə əməkdaşlığı, onların qarşılıqlı hörmət və etibarı;
- şagirdlərin olduqları kimi qəbul edilməsi və müəllim tərəfindən onların daim dəstəklənməsi;
- şagirdlərin qabiliyyətlərinin inkişafı, təfəkkürün stimullaşdırılması;
- şagirdlərdə öyrənmə motivasiyasının yaradılması;
- onların sinif mühitinə, müəllimin səmimi münasibətinə uyğunlaşması.

Müəllimin fasilitator fəaliyyətinə onun bədən hərəkətləri, səs tonu, jest, mimika, müraciət etməsindən və şagirdlərə adekvat reaksiya verməsindən başlayaraq bütün pedaqoji səriştləri aid edilir. Bu səriştlərə (kompetensiyalar) pedaqoji prosesdə vacib olan biliklər, bacarıqlar, dəyərlər, idarəetmə, rəhbərlik və liderlik keyfiyyətləri daxildir.

Bu təhlillərdən görüldüyü kimi, məktəbdə, pedaqoji prosesdə müəllimin şəxsiyyəti və peşəkarlığı inkişaf edir. Onun şəxsiyyətinin və fərdiyyətinin professional tərəfləri formalaşır. Müəllimin fərdi rəhbərlik üslubu da bu inkişaf prosesində yaranmış olur. Pedaqoji yaradıcılıq isə fərdi yaradıcılıq, unikalıq olmadan mümkün deyildir. Müəllim buna istifadə etdiyi pedaqoji texnologiyalar sayəsində nail olur.

Pedaqoji texnologiya - müəllimin təşkil etdiyi pedaqoji prosesin planlaşdırılması, tətbiqi, strategiyaların müəyyənləşdirilməsi, müvafiq forma və üsullar, əlverişli pedaqoji tələblər (pedaqoji prosesin tamlığı, inkişafyönlülük, şəxsiyyətyönlülük, fəaliyyətin stimullaşdırılması, dəstəkləyici mühitin yaradılması) əsasında həyata keçirilməsi və müasir mexanizmlərlə qiymətləndirilməsi məsələlərini əhatə edir.

Bu zaman biliklərin mənimsənilməsində insan resursları və texnoloji resurslar hesaba alınmalı, pedaqoji prosesdə daha səmərəli təhsilə nail olmaq məqsədi ilə müəllim və şagirdlər arasında əməkdaşlıq, qarşılıqlı emosional bağlılıq olmalıdır. Əgər müəllim özünün rəhbərlik üslubunu düzgün formalaşdırarsa, fikrimizcə, buna nail ola bilər.

Beləliklə, aydın olur ki, rəhbərlik və idarəetmə məsələləri özündə siyasi, iqtisadi, sosial, psixoloji, pedaqoji, mədəni və etnik amilləri birləşdirən çoxşaxəli, mürəkkəb prosesdir.

Təhsil qruplarına rəhbərlik edən insan özündə hər şeydən əvvəl yaşadığı mühitin mədəniyyətini daşıyır. Bu mədəniyyət genetik hafizədən başlayaraq adət-ənənlərə, ailə dəyərlərinə qədər bütün məsələləri əhatə edir. Müəllim isə dövlətin və cəmiyyətin ideologiyasının daşıyıcısı olmaqla onlar arasında əlaqələndirici rolunu yerinə yetirir. Ona görə müəllimin rəhbərlik üslubuna da sosial, ictimai və siyasi mahiyyət kəsb edən strateji məsələ kimi baxılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev B.H., Əliyeva K.R. Yaradıcı müəllim hazırlığının bəzi məsələləri. Bakı Universiteti Xəbərləri. Sosial-Siyasi elmlər seriyası. 2008, №2, s. 180-187
2. Андреева Г.М. Социальная психология. М.: Аспект-пресс, 1999, 375 с.

3. Aiello Y. R. Douthitt E.A. Social facilitacion from Tipletoe toelektonic performance monitoring // Group Dinamics. 2001, Vol. 5, № 2, p. 163-180.
4. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Ozan, 1998, 364 s.
5. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: “Qapp-Poliqraf” Korporasiyası, 2003, 356 s.

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA KOQNİTİV INKİŞAFIN TƏDQIQİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Həzrətova Günel Seyidbala q.
BDU-nun I kurs magistrantı

Koqnitiv “cognition” (lat. tər. “cognito” – “dərk edirəm”) sözündən götürülüb, mənası “dərkətmə, qavrama aktı” deməkdir. Koqnitiv inkişaf dedikdə qavrayış, hafizə, anlayışların formalaşması, məsələ həlli, təxəyyül və məntiq kimi fikri proseslərin inkişafı nəzərdə tutulur. Koqnitiv inkişaf nəzəriyyəsi İsveçrə filosofu və psixoloqu Jan Piaje tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Onun epistemoloji nəzəriyyəsi inkişaf psixologiyası sahəsinə bir çox əsas anlayışlar verdi və düşüncənin inkişafını tədqiq edir. Piajeyə görə bu ətraf aləmi daha dəqiq əks etdirmək ətraf aləmlə qarşılıqlı təsir zamanı meydana gələn konsepsiyaların obrazlar üzərində məntiqi əməliyyatlar aparmaq qabiliyyətidir. Nəzəriyyə “inkişaf mərhələsində” dünyanın necə qavranılmasını, informasiyaların uşaqların beynində təsəvvürünün yeni üsullarının əldə olunmuş sxemlərinin yaranması və qurulmasını nəzərdən keçirir. Nəzəriyyə nativistik (hansı ki, koqnitiv inkişafı anadangəlmə bilik və qabiliyyətlərin açılması prosesi kimi izah edir) və ya empirik nəzəriyyə (hansı ki, koqnitiv inkişafı təcrübə vasitəsilə tədricən qazanılan bilik kimi nəzərdən keçirilir) ilə

müqayisədə “konstruktivistik” hesab olunur. Bu nəzəriyyə görə, bizi əhatə edən aləmdə müstəqil fəaliyyətimizin köməyi ilə koqnitiv qabiliyyətlərimizi yaradırıq.

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı onunla müəyyən olunur ki, məktəbəqədər yaşda koqnitiv inkişaf çox vacibdir. Məhz məktəbəqədər yaşda intellektin obrazlı əsası qoyulur, dərkətmənin obrazlı formalarının mənimsənilməsi isə uşağı məntiqin obyektiv qanunlarını anlamağına gətirib çıxarmaqla, onun anlayışlarla əlaqədar təfəkkürünün inkişafına səbəb olur. Məktəbəqədər yaş dövrünün sonunda uşaqda dünyanın ilkin təsviri və dünyagörüşünün təməli qurulur. Tədqiqatın əsas məqsədi məktəbəqədər yaşlı uşaqların koqnitiv inkişaf xüsusiyyətlərini öyrənməkdir.

Tədqiqata başlayarkən biz məhz Piajenin uşaqların koqnitiv inkişafı mərhələləri ilə bağlı konsepsiyasından çıxış edir. Məlumdur ki, həmin konsepsiyada məktəbəqədər yaş dövründə koqnitiv inkişafın iki əsas mərhələsi göstərilir. Həmin mərhələlərdən birincisi sensor-motor mərhələdir ki, bu uşağın anadan olan andan 2 yaşına qədər olan dövrü əhatə edir. İkinci mərhələ isə əməliyyataqədərki mərhələdir ki, bu da iki yaşından yeddi yaşa qədərki dövrü əhatə edir. Lakin bəzi tədqiqatçılar bu mərhələlərin özündə də bir sıra mərhələlər ayırır və hesab edirik ki, problemin araşdırılmasını asanlaşdırmaq və konkretlik baxımdan onlara da diqqət yetirilməsi vacibdir.

Həmin tədqiqatçılardan, xüsusəndə Vallonun bu istiqamətdə apardığı araşdırmalar daha çox diqqəti cəlb edir. Problemin araşdırılması və konkret tədqiqat metodikasının işlənilməsi zamanı bu cəhətlərə də diqqət yetirməyi vacib hesab edirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Ə. S. Bayramov, Ə. Ə. Əlizadə “Psixologiya”, Bakı, “Maarif”, 1989, 540s.

2. H. Xəlilov “ Uşaq və yeniyetmələrin inkişafının sosial-psixoloji məsələləri”, Bakı, Qafqaz Universiteti, 2012, 224s.
3. <http://psiholog-ok.ru/article/442.html>

ЛЮБОВЬ В ЮНОШЕСКОМ ВОЗРАСТЕ

У.Н.Гарибли
магистрант II курса БГУ

Юношеский возраст отделяет детство от взрослости. Этот период характеризуется большей, по сравнению с подростковым, дифференцированностью эмоциональных реакций. И хотя сегодня очень часто можно услышать мнение, что под влиянием выросшей мобильности общества, ускорения ритма жизни и расширения круга общения дружеские отношения современной молодежи стали более поверхностными и экстенсивными, именно в юности дружеские и любовные привязанности особенно актуальны, хотя они и носят, по преимуществу, романтический характер. Однако на этом этапе могут возникать определенные проблемы, от решения которых напрямую зависит полноценное и динамичное функционирование личности в дальнейшем. И если юноша не сможет справиться с этими трудностями, то, в конце концов, его уделом становится одиночество – состояние, при котором не с кем разделить свою жизнь и не о ком заботиться. Так как именно в юношеском возрасте формируется морально-психологическая готовность человека к семейной жизни, то подробное изучение юношеского типа общения, а именно - проблем дружбы и любви - может способствовать не только нормальному функционированию личности человека, но и созданию им в дальнейшем полноценной семьи и достижению счастья в браке.

Дружба и любовь в юношеском возрасте чаще всего неотделимы друг от друга и сосуществуют в межличностных отношениях. Дружба может перейти в любовь, а на месте товарищеских и дружеских отношений могут возникнуть ухаживания [1].

Соотношение дружбы и любви представляет в юности сложную проблему. С одной стороны, эти отношения кажутся более или менее альтернативными. Появление любимой девушки снижает эмоциональный накал однополой дружбы, друг становится скорее добрым товарищем. С другой стороны, любовь предполагает большую степень интимности, чем дружба, она как бы включает в себя дружбу [2].

«Любовь – это не только чувство, но и способность любить другого человека, а также возможность быть любимым» [1]. Зачастую юношеская мечта о любви выражает, прежде всего, жажду эмоционального контакта, понимания, душевной близости. Потребность в самораскрытии и интимной человеческой близости и чувственно-эротические желания очень часто не совпадают и могут быть направлены на разные объекты. Психологическая близость вначале легче достигается с человеком собственного пола, с которым подростка связывает широкий круг общих значимых переживаний, включая и эротические [3].

При этом замечено, что два человека влюбляются друг в друга тогда, когда находят друг в друге воплощение идеала.

В психологии по этому поводу имеются три гипотезы. Согласно первой гипотезе, идеальный образ любимого предшествует выбору реального объекта, побуждая личность искать того, кто бы максимально соответствовал этому эталону. «Привлекательность, - пишет Э. Фромм, - ...означает красивую упаковку свойств, которые

престижны и искомы на личностном рынке». Однако совпадение идеала и действительности наблюдается далеко не всегда. Идеальный образ любимого, у юношей и девушек, большей частью расплывчат и содержит много нереальных, завышенных или несущественных требований. Вторая гипотеза выводит «романтические ценности» из бессознательной идеализации предмета любви, которому приписываются желательные черты, не зависящие от того, каков он на самом деле. Третья гипотеза, в противовес первой, утверждает, что не идеальные образы определяют выбор любимого, а, наоборот, свойства реального, уже выбранного объекта обуславливают содержание идеала.

С одной стороны, любовь мыслится как потребность и жажда обладания; это страстное чувство соответствует тому, что древние греки называли «эросом». С другой стороны, любовь есть потребность в бескорыстной самоотдаче, растворение любящего в заботе о любимом; этот вид любви обозначают словом «агапе».

Современная классификация различает шесть видов любви. Помимо «эроса» и «агапе», туда включены: людус – гедонистическая любовь – игра, не отличающаяся глубиной чувств и допускающая возможность измены; строге – спокойное, благоразумное чувство; прагма – рассудочная, совмещающая людус и строге, любовь по расчету, легко поддающаяся рациональному контролю; мания – иррациональная любовь-одержимость, для которой типичны неуверенность и зависимость от объекта влечения [4].

Вопрос о психологической природе любви и соотношении с другими, несексуальными привязанностями издавна вызывает споры. В современной науке существуют несколько точек зрения на этот предмет. Самая распространенная из них сводится к тому, что совокупность чувств и переживаний, которую люди

называют любовью, есть не что иное, как психологическая надстройка над биологическим по своей природе половым влечением.

Противопоставление любви как высокого чувства биологической, сексуальной потребности особенно резко выражено у мальчиков. Влюбляясь, они, в общем-то, верно, называют дружбой зарождающуюся привязанность, и в то же время испытывают сильный, лишенный тонкого психологического содержания, эротизм [5]. Юноше бывает трудно совместить пробуждающуюся чувственность с нормами своего морального кодекса. Наряду с мальчиками, которые гипертрофируют физические аспекты сексуальности, есть и такие, кто всячески старается отгородиться, спрятаться от них. Психологической защитой им может служить аскетизм, подчеркнуто презрительное и враждебное отношение ко всякой чувственности. Идеалом такого юноши является не просто умение контролировать свои чувства, но и полное их подавление.

Другая типичная защитная установка — «интеллектуализм»: если «аскет» хочет избавиться от чувственности, так как она «грязна», то «интеллектуал» находит ее «неинтересной». Требования моральной чистоты и самодисциплины сами по себе положительны. Но их гипертрофия влечет за собой искусственную самоизоляцию от окружающих, высокомерие, нетерпимость, в основе которых лежит страх перед жизнью.

Для старшеклассников собственные переживания на первых порах иногда более важны, чем объект привязанности. Отсюда постоянная оглядка на мнения сверстников собственного пола, подражательность, хвастовство действительными, а чаще мнимыми «победами» и т. д. Влюбленности в этом возрасте

напоминают эпидемии: стоит появиться в классе одной паре, как влюбляются все, а в соседнем классе спокойно. Объекты увлечений также нередко имеют групповой характер, поскольку общение с популярной в классе девушкой (или юношей) существенно повышает собственный престиж у сверстников [2].

Ожидание любви и ее переживание у юношей и девушек неизбежно связано с сексуальным поведением, которое, в свою очередь, определяется у них, как скоростью полового созревания, так и социальными факторами [1].

Важную роль в любовных отношениях играют представления о том, каким должен быть любимый человек, которые служат как бы эталоном выбора и критерием его оценки. В социальной психологии по этому поводу имеются три гипотезы:

1) Идеальный образ любимого предшествует образу реального объекта, побуждая личность искать того, кто бы максимально соответствовал этому образу. У молодых людей этот идеальный образ расплывчат и содержит множество нереалистичных деталей;

2) Бессознательная идеализация предмета любви, которому приписываются желательные черты, независимо от того, какой он на самом деле;

3) Свойства реального объекта любви определяют идеал влюбленного.

"По всей вероятности, все три гипотезы имеют под собой известные основания. В одних случаях "предмет" любви выбирается в соответствии с ранее сложившимся образом, в других – имеет место идеализация, в третьих – идеал формируется или трансформируется в зависимости от свойств реального объекта. Но каково соотношение этих моментов и как они сочетаются у разных людей и в разных обстоятельствах – наука сказать не может" [5].

ЛИТЕРАТУРА

1. Возрастная психология: Детство, отрочество, юность: Хрестоматия.: Учеб. пособие для студ. пед. вузов / Сост. и науч. Ред. В.С. Мухина, А.А. Хвостов. – М.: Издательский центр «Академия», 2002.
2. Кон И.С. Психология юношеского возраста:(Проблемы формирования личности). Учеб.пособие для студ. пед.ин-тов. – М.: Просвещение, 1979.
3. Кон И.С. Введение в сексологию. – М., 1990.
4. Фромм Э. Искусство любви: исследование природы любви. – Минск.: ГПЦ «Полифакт», 1990.
5. Хухлаева О.В. Психология развития: молодость, зрелость, старость: Учеб. Пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Изд. Центр «Академия», 2002.

KOLLEKTİVİN MƏNƏVİ –PSIXOLOJİ İQLİMİ ŞƏXSİYYƏTİN İNKİŞAFININ MÜHÜM AMİLİ KİMİ

Vahidov Fazil Qulammirzə oğlu
BDU-nun Sosiologiya kafedrasının dosenti

1. Müxtəlif peşə-ixtisas və fəaliyyət növlərini təmsil edən əmək kollektivlərini iki tərəfin vəhdətində nəzərdən keçirmək məqtiqli olardı: kollektiv sosial birlik kimi və sosial təşkilat kimi. Belə yanaşma əməyin ikili təbiəti ilə əlaqələndirilə bilər. Bir tərəfdən əmək ən ümumi bərcdur: hər kəs özünün və başqalarının rifahı naminə işləməlidir. Bu, fəaliyyətin ciddi şəkildə reqlametləşdirilməsini, əlaqələrindirilməsini, subordinasiyasını, intizamı və sosial-iqtisadi sanksiyalar sistemini nəzərdə tutur. Bu ünsürlər prinsipcə əməyin kooperasiyasının və ixtisaslaşmasının istənilən formasını səciyyələndirir. Digər tərəfdən insanın əmək borcu ilə yanaşı Konstitusiyada təsbit olunmuş əmək hüququ da vardır

(könüllülük məqamı, fəaliyyət azadlığı məhz bunda ifadə olunur). Formal-hüquqi münasibətlər sferasında insanlar öz iradəsindən asılı olmayaraq qarşılıqlı surətdə fəaliyyət göstərir, xidməti vəzifələrini yerinə yetirirlər; şəxsiyyətlərarası, qeyri-formal münasibətlər sahəsində isə onlar öz seçiminə, rəğbətlərinə, meyllərinə üstünlük verməklə fəaliyyət göstərirlər. Beləliklə, kollektiv sosial birlik olmaq etibarilə cəmiyyətin sosial strukturunun ünsürüdür, yaxud struktur formasıdır, sosial təşkilat olmaq etibarilə sosial institutun bir növüdür.

2. İstənilən kollektivin xarakteristikasında onun mənəvi-psixoloji iqlimi özünəməxsus, ciddi parametrlərdən biri hesab olunur. Çünki bu fenomen mahiyyətcə kollektivdaxili və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin emosional davranış məqamlarını ehtiva edir. Başqa sözlə, kollektiv üzvlərinin digər sosial əlaqələri ilə müqayisədə emosional-psixoloji məqamların daha intensiv təzahürü ön plana çəkilir. Ona görə də kollektiv üzvlərinin mənəvi və psixoloji keyfiyyətlərinin əlaqələndirilməsinin və optimallaşdırılmasının nə dərəcədə effektiv olub-olmaması məsələsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kollektivin mənəvi-psixoloji iqlimi kollektivdaxili əlaqə və münasibətlərdə, şəxsiyyətlərarası ünsiyyətdə reallaşaraq hər bir insanın inkişafının fəal amilinə çevrilir.

3. Mənəvi-psixoloji iqlim kollektivdə qərarlaşmış sərvət yönümlərini, sosial hissləri və normaları, adət-ənənələri, ustanovkaları, əhval-ruhiyyələri, təqlid kimi seçilən maneraları əhatə edir mahiyyətcə çox mürəkkəb strukturlu fenomen olduğunu nümayiş etdirir. Təsadüfi deyildir ki, mövcud elmi ədəbiyyatda mənəvi-psixoloji iqlimin formalaşması prosesinin mürəkkəb, ziddiyyətli və çoxsəviyyəli olduğu xüsusi vurğulanır. O, bir növ kollektivin bütün həyat fəaliyyətinin prizmasından keçərək formalaşır və təkamül edir. Bu prosesə kollektivin intellektual fəaliyyəti, rəhbərlik üslubu, tipii və strukturu, şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı təsvir və ünsiyyət, kollektiv şüur elementlərinin bütüün məcmusu təsir göstərir.

Deməli, kollektiv malik olduğu spesifik mühit sayəsində, o cümlədən qərarlaşmış mənəvi-psixoloji iqlim sayəsində şəxsiyyətin inkişafını real möhkəm bünövrə üzərində reallaşdırmaq üçün zəngin imkanlara malikdir. Cəmiyyətdə obyektiv surətdə baş verən proseslər əhalinin müxtəlif qruplarının çalışdıqları kollektivlərdə sanki təmərküzləşmiş, toplu ifadəsini tapır və işçilərin davranışında, fəaliyyətində, düşüncələr aləmində dərin iz buraxır.

4. Kollektivin mənəvi-psixoloji iqliminin şəxsiyyətin həyat fəvliyyətinə təsiri çoxcəhətlidir. Bu halda aşağıdakı məqamlara diqqət yetirilməlidir: a) şəxsiyyətin qabiliyyətləri, tələbatları dinamik xarakterə malikdir; b) onun əmək və ictimai-siyasi fəallığı da yeni amillərin təsiri altında müəyyən dəyişikliyə uğraya bilər; c) şəxsiyyətin mənəvi şüurunun və mənlik şüurunun yetkinləşməsi də mürəkkəb, ziddiyyətli prosesdir. Unutmaq olmaz ki, bazar strukturlarının və münasibətlərinin getdikcə möhkəmləndiyi indiki şəraitdə əməyin məzmununda, xarakterində, ödənilməsində və s. müəyyən dəyişikliklər baş verir, şəxsiyyətin maraqlarında, baxışlarında, sərvət yönümlərində yeni xüsusiyyətlər meydana çıxır. Vaxtilə sosializm dövründə kollektivləri səciyyələndirən prinsiplər, normalar və çağırışlar, etiraf etməliyik ki, əhəmiyyətli dərəcədə deformasiyaya uğramış və başqalaşmışdır. Kollektivlərin təşəkkülünün, formalaşmasının özündə yeni cəhətlər, yeni meyllər aydın şəkildə təzahür edir: özəl məqamların güclənməsi və aparıcı mövqelər qazanması real faktdır. Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin möhkəmlənməsinə, qloballaşma çağırışlarına uyğun olaraq, ictimai tərəqqiyə verdiyi töhfələrin artırılmasına istiqamətlənmiş prinsiplərin ardıcıl surətdə həyata keçirilməsi cəmiyyətdə elə mənəvi-psixoloji mühit formalaşdırır ki, o, nəticə etibarilə şəxsiyyətin qabiliyyətlərinin hərtərəfli təzahürü, onun tələbatlarının daha dolğun öyrənilməsi üçün əsaslı təminat kimi çıxış edir. Belə mühit əmək-istehsal ehtiyatlarının daha intensiv aşkara

çıxarılmasına, insanın şəxsiyyət potensialının mahiyyətli qüvvələrinin təzahürünə kömək edir, şəxsiyyətin özünoreallaşdırması və özünütəsbiti üçün daha əlverişli şərait yaradır, kollektivin mənəvi-psixoloji iqlimini rasional nizamlamaq üçün ictimai və şəxsiyyət xarakterli müqəddəm şərtləri formalaşdırır və inkişaf etdirir. Əslində belə mühitdə deviant davranışın profilaktikası və qarşısının alınması üçün, kollektivdə adekvat-refleksoloji və sosial-davranış münasibətlərinin pozitiv istiqamətdə təkmilləşdirilməsi üçün möhkəm təminat yaranır.

5. Son illərdə həm bütövlükdə cəmiyyətdə, həm ayrı-ayrı sosial məkanlarda, həm də konkret kollektivlərdə mənəvi-psixoloji iqlimi yaxşılaşdırmağa yönəlmiş müxtəlif tədbirlərdən utğurla istifadə olunur. Bu baxımdan bölgələrdə, rayonlarda vətəndaşların vəzifəli şəxslər tərəfindən qəbul olunması, onların şikayətlərinin, təklif, istək və arzularının diqqətlə araşdırılması, münaqişəli situasiyaların konkret surətdə öyrənilməsi və operativ tədbirlər görülməsi, ictimai rəyin ciddi şəkildə nəzərə alınması, neqativ halların yaranması üçün məsuliyyət daşıyan şəxslərin cəzalandırılması və s. diqqəti cəlb edir. İnsanların normal yaşam və fəaliyyət tərzinə ləngidici təsir göstərən amillərin müəyyənləşdirilməsi və onların aradan qaldırılması üçün kompleks tədbirlərin, layihələrin, proqramların işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması xüsusi qeyd olunmalıdır. Sosioloji və sosial-psixoloji tədqiqatlar inandırıcı surətdə göstərir ki, kollektivlərin yeni şəraitdə işləməsi, onların müstəqilliyinin xeyli dərəcədə artması nəticəsində insanların həyat fəaliyyətində sosial rifah xarakterli amillərlə yanaşı mənəvi-psixoloji amillərin də rolu getdikcə yüksəlir, şəxsiyyət, kollektiv, cəmiyyət səviyyəsində qarşılıqlı əlaqə və təsir daha aydın hiss olunur.

GƏNCLƏRDƏ DƏYƏRLƏRİN TƏŞƏKKÜLÜNÜN BƏZİ PSIXOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

Əliyeva Günay Sədrəddin q.
AMİ-nin II kurs magistrantı

Mənəvi keyfiyyətlərin təşəkkülü şəxsiyyətin psixoloji statusunun göstəricilərindən biri olub onun formalaşmasını şərtləndirir. Gənclərdə mənəvi dəyərlərin təzahürü, onun formalaşması, hər şeydən əvvəl həmin gənclərin yaşadığı cəmiyyətdə mövcud olan normativ qaydaların, etalonların hansı səviyyədə olmasından asılıdır. Bu baxımdan son illərdə respublikamızın milli, mənəvi, sosial, iqtisadi həyatında ciddi dəyişiklər baş vermişdir.

Yaşadığımız müasir dövrdə meydana çıxan çətinliklərin Respublikamızın müstəqilliyinin qorunub saxlanması, işğal olunmuş torpaqlarımızın azad edilməsi bugünkü gənclik qarşısında böyük tələblər qoyur. Bugün gənclər şəxsiyyət kimi elə formalaşmalıdır ki, həlli vacib olan müasir tələb və problemlərin öhdəsindən şərrəflə gələ bilsinlər. Bu sosial iqtisadi, milli, mənəvi dəyişikliklər birinci növbədə gənclərin fəaliyyət sahələrinin mahiyyətini, onların mənəvi inkişaf səviyyəsini, təfəkkür tərzini, bilik və maraq dairəsini müəyyənləşdirməyi tələb edir. Çünki, inkişafımızın müasir səviyyəsi gənclərdə milli şüuru, milli əqidəni, ləyaqət hissini ön plana çəkir. Gənclərin mənəvi dəyərlər sisteminin öyrənilməsinə marağın artması da məhz bu zərurətdən irəli gəlmişdir. Müasir gənclik aydın surətdə dərk etməlidir ki, harada olursa olsun tutduğu vəzifəsindən asılı olmayaraq milli-mənəvi dəyərləri, mənliliyini, ləyaqətini həmişə qorunmalı, bütövlükdə əqidəsini mətinləşdirməli bununla da başqalarına nümunə olmalıdırlar. Bir mühüm məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızın sosial inkişafı yalnız elmi-texniki tərəqqi və iqtisadi amillərlə deyil, insanların mənəvi yetkinliyi,

yüksək ideyalılığı, əqidəsi, elmi dünyagörüşü, intellektual səviyyəsi, mənəvi nüfuzu və s. ilə şərtlənir. Ona görə də gənclərin mənəvi təşəkkülündən danışıarkən, ilk növbədə mənəvi təşəkkülün inkişaf dinamikasında ayrı-ayrı yaş dövrlərindəki təzahür xüsusiyyətlərini qeyd etmək vacibdir. Araşdırmalar sübut edir ki, müasir dövrdə gənclərin formalaşması şəxsiyyətlərarası münasibətlərdən çox asılıdır. Şəxsiyyətlərarası münasibətlərin uğurlu təşkili bir tərəfdən gənclərin qrupda və yaxud ailədə özünəgerçəkləşdirməsi imkanlarının artırılmasına, digər tərəfdən isə təlim fəaliyyətinin optimal təşkilinə psixoloji zəmin formalaşdırır, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin pozitiv yönümdə gedişinə şərait yaradır.

Müşahidələrimiz sübut edir ki, düzgün təşkil edilmiş qarşılıqlı münasibətlər prosesində gənclər özünün neqativ cəhətlərini dərk edir, onun aradan qaldırılmasına iradi səy göstərir. Çünki, gənclərin sosial mövqeyinin, statusunun pozitiv qiymətləndirilməsi onun yönəlişliyinə, dəyərlər sisteminə hərtərəfli təsir göstərir.

Müasir dövrdə insanlar arasında münasibətlərin neqativ yönümdə təzahürü yadlaşma, özgələsmə, konfliktlik və s. kimi proseslər qarşılıqlı münasibətlərin uğurlu təşkilini tələb edir.

Apardığımız müşahidələr bizə əsas verir ki, ailə daxilində şəxsiyyətlərarası münasibətlər düzgün təşkil edildikdə hər bir ailə üzvünün psixoloji xüsusiyyətləri, tələbatları nəzərə alındıqda ailədə həm sağlam psixoloji mühit formalaşır, həm də mənəvi sosial-psixoloji davranış normalarına düzgün əməl olunur.

Ailə daxilində müsbət emosional münasibətlər ailədə olan gənclərin fəallığını artırır, onlarda mənəvi keyfiyyətlərin müsbət istiqamətdə formalaşmasına imkan yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əzimli Q.E. Yaş və pedaqoji psixologiyanın müasir problemləri. Bakı: Nurlan, 2008,
2. Bayramov Ə.S. Gənclik və özünütərbiyə haqqında söhbət. Bakı: Gənclik, 1969,
3. Кон. И.С. Психология старшеклассника. Москва, 1980
4. Ковалев. С.В. Психология семейных отношений. Москва, 1989
5. Вахşəliyev. Ə.Т. Azərbaycan milli-mənəvi dəyərlərin sosial-psixoloji mahiyyəti.
6. Штольц. Х, Рудольф. Р. Как воспитывать нравственное поведение? Москва, 1986

СОЦИАЛЬНЫЕ ИНСТИТУТЫ И ИХ РОЛЬ В ЖИЗНИ ЭТНИЧЕСКИХ ГРУПП.

Мамедова Нармин Эльхан кызы
магистрант II курса БГУ
E-mail: narmin1988@gmail.com

Общество формируется из системы социальных институтов и представляет собой сложную совокупность экономических, политических, правовых, духовных отношений, обеспечивающих его целостность как социальной системы.

Социальные институты (insitutum — учреждение) — это ценностно-нормативные комплексы (ценности, правила, нормы, установки, образцы, стандарты поведения в определенных ситуациях), а также органы и организации, обеспечивающие их реализацию и утверждение в жизни общества.

Основная цель социальных институтов — достижение стабильности в ходе развития общества. В соответствии с этой целью выделяют функции институтов:

1. удовлетворение потребностей общества;
2. регуляция социальных процессов (в ходе которых обычно эти потребности удовлетворяются).

Структуру социального института образуют:

- социальные группы и социальные организации, призванные удовлетворять потребности групп, личности;
- совокупность норм, социальных ценностей и образцов поведения, которые обеспечивают удовлетворение потребностей;
- система символов, регулирующих отношения в экономической сфере деятельности (торговая марка, флаг, бренд и т.д.);
- идеологические обоснования деятельности социального института;
- социальные ресурсы, используемые в деятельности института.

К признакам социального института относятся:

- совокупность учреждений, социальных групп, целью которых является удовлетворение тех или иных потребностей общества;
- система культурных образцов, норм, ценностей, символов;
- система поведения в соответствии с этими нормами и образцами;
- материальные и человеческие ресурсы, необходимые для решения задач;
- общественно признанная миссия, цель, идеология.

К основным социальным институтам традиционно относят семью, государство, образование, религия, науку, право.

Семья - важнейший социальный институт родства, связывающий индивидов общностью быта и взаимной моральной ответственностью. Семья выполняет ряд функций: экономическую (ведение хозяйства), репродуктивную (рождение детей), воспитательную (передача ценностей, норм, образцов) и т.д.

Государство — основной политический институт, осуществляющий управление обществом и обеспечивающий его безопасность. Государство выполняет внутренние функции, среди которых хозяйственная (регулирование экономики), стабилизационная (поддержание стабильности в обществе), координационная (обеспечение общественного согласия), обеспечения защиты населения (защита прав, законности, социальное обеспечение) и многие другие. Существуют и внешние функции: обороны (в случае войны) и международного сотрудничества (для защиты интересов страны на международной арене).

Право — социальный институт, система общеобязательных норм и отношений, охраняемых государством. Государство при помощи права регулирует поведение людей и социальных групп, закрепляя определенные отношения в качестве обязательных. Основные функции права: регулятивная (регулирует общественные отношения) и охранительная (охраняет те отношения, которые полезны для общества в целом).

Образование — социальный институт культуры, обеспечивающий воспроизводство и развитие общества путем организованной передачи социального опыта в виде знаний, умений, навыков. К основным функциям образования относят адаптационную (подготовку к жизни и труду в обществе), профессиональную (обучение специалистов), гражданскую (подготовку- гражданина), обще культурную (приобщение к культурным ценностям),

гуманистическую (раскрытие личностного потенциала) и т.д.

Религия - религиозный институт, сформированный на основе единого вероисповедания. Члены церкви разделяют общие нормы, догматы, правила поведения и делятся на священство и мирян. Церковь выполняет такие функции: мировоззренческую (определяет взгляды на мир), компенсаторную (предлагает утешение и примирение), интегрирующую (объединяет верующих), общекультурную (приобщает к культурным ценностям) и проч.

Наука — особый социокультурный институт по производству объективных знаний. В числе функций науки — познавательная (способствует познанию мира), объяснительная (интерпретирует знания), мировоззренческая (определяет взгляды на мир), прогностическая (выстраивает прогнозы), социальная (изменяет общество) и производительная (определяет процесс производства).

Виды социальных институтов в зависимости от их сферы деятельности:

1. Реляционные институты (например, страхование, труд, производство) определяют ролевую структуру общества на основании определенного набора признаков. Объектами этих социальных институтов являются ролевые группы (страхователей и страховщиков, производителей и наемных работников и т.д.).

2. Регулятивные институты определяют границы независимости личности (се независимых действий) для достижения собственных целей. К этой группе относятся институты государства, власти, социальной защиты, бизнеса, здравоохранения.

Социальные институты можно назвать центральными компонентами структуры общества, интегрирующими и координирующими множество индивидуальных действий

людей. Система социальных институтов, отношений между ними является каркасом, который служит основой формирования общества, со всеми вытекающими последствиями. Каковы фундамент, конструкция, несущие составляющие общества, таковы его прочность, фундаментальность, монолитность, стабильность.

ЛИТЕРАТУРА

1. Əliyev B., Əliyeva K., Cabbarov R. Pedaqoji Psixologiya – Bakı 2011.
2. Талызина Н. Ф. Педагогическая психология: Учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. Заведений – Москва 1998.
3. Андреева Г. М. Социальная психология – Интернет-ресурс: <http://www.klex.ru/314>
4. Майерс Д. Социальная психология – Интернет-ресурс: http://gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/mayers/index.php

ПОНЯТИЕ И ПРИРОДА ЦЕННОСТЕЙ

Гусейнова Флора Рафик.
БГУ, магистр II курс

Понятие ценности сложилось в длительной эволюции. В античной философии ценность отождествлялась с истиной. В философии средних веков вопрос о ценностях сводился к ценности Бога. Бог есть все. Всякие сомнения, размышления на этот счет не только не поощрялись, но и пресекались. В античной, а затем и средневековой философии ценности отождествлялись с самим бытием, а ценностные характеристики включались в его понятие. Ценности, таким образом, не отделялись от бытия, а

рассматривались как находящиеся в самом бытии. Начиная уже с Сократа и Платона, основными вопросами теории ценностей были: что есть благо, что есть справедливость? Они же являлись и главными критериями истинного бытия.

Уже в античной философии наблюдаются разные подходы к вопросу об абсолютном и относительном характере ценностей. Если, например, по мнению того же Платона, высшие ценности носят абсолютный характер, то с точки зрения представителей софистов все ценности индивидуальны и относительны. Попытка дифференцированного подхода к ценностям содержится в философии Аристотеля, который, с одной стороны, признает самодостаточные ценности, или «самоценности», к ним, в частности, относятся человек, счастье, справедливость и т.д. Но вместе с тем он утверждает и относительный характер большинства ценностей, ибо разные вещи кажутся ценными детям и мужам, добрым и мудрым людям.

Различные исторические эпохи накладывают свой отпечаток на понимание ценностей. В средние века они связываются с божественной сущностью, приобретают религиозный характер. Эпоха Возрождения выдвигает на первый план ценности гуманизма. В Новое время развитие науки и новых общественных отношений во многом определяют и основной подход к рассмотрению предметов и явлений как ценностей.

Кант впервые употребляет понятие ценности в специальном, узком смысле. Предпосылкой аксиологии у него является разведение сущего и должного, реальности и идеала. Ценности — это требования, обращенные к воле; цели, стоящие перед человеком; значимость тех или иных факторов для личности. Гегель особое внимание уделяет разграничению ценностей на экономические (утилитарные) и духовные. Первые выступают как товары и

характеризуются со стороны их «количественной определенности». По существу, здесь имеется в виду абстрактная, меновая стоимость товара. «Поскольку вещи имеют ценность, — пишет он, — мы рассматриваем их как товары. Их значимость состоит в ценности, и только в ценности, не в их специфических качествах». Эти ценности всегда относительны, зависят от спроса, «от продажи, от вкуса публики». Во втором смысле ценности связываются со свободой духа, и все.

После выделения аксиологии в самостоятельную область философских исследований сформировалось несколько типов теорий ценностей. Отметим лишь некоторые из них.

Натуралистический психологизм Дж. Дьюи (1859—1952). В этой концепции ценности рассматриваются как объективные факторы реальности, которые эмпирически наблюдаемы, а их источник связывают с биологическими и психологическими потребностями человека. С этой точки зрения любой предмет, удовлетворяющий какую-либо потребность людей, является ценностью.

Аксиологический трансцендентализм (В. Виндельбанд, Г. Риккерт). Здесь ценности — не объективная реальность, а идеальное бытие. Они рассматриваются как независимые от человеческих желаний. К ним относятся такие ценности, как добро, истина, красота, которые имеют самостоятельное значение, являются целями сами по себе и не могут служить средством для каких-то иных целей. Ценность, таким образом, это не реальность, а идеал, носителем которого является «сознание вообще», т.е. трансцендентальный (потусторонний, запредельный) субъект. Кроме того, ценности рассматриваются в этой концепции как нормы, которые не зависят от человека и

образуют общую основу конкретных ценностей и культуры.

Персоналистический онтологизм. Наиболее видным представителем этого направления является М. Шелер, утверждавший объективный характер ценностей. Они, по его мнению, образуют онтологическую основу личности. Но ценности, находящиеся в предметах, не следует отождествлять с их эмпирической природой. Так же как, например, цвет существует независимо от предметов, которым он принадлежит, так и ценности (приятное, величественное, доброе) могут созерцаться вне зависимости от тех вещей, свойствами которых они являются. Познание ценностей и их созерцание основано в конечном счете на чувстве любви или ненависти. Ценности тем выше, чем они долговечнее и чем выше удовлетворение, которое мы от них получаем. В этом смысле наименее долговечными являются ценности, связанные с удовлетворением чувственных желаний и с материальными благами. Более высокие ценности — это ценности «прекрасного» и «познавательные» ценности. Высшей ценностью является ценность «святого», идея Бога, а любовь к Богу рассматривается как высшая форма любви. Все ценности имеют поэтому свою основу в ценности божественной личности.

С точки зрения М. Вебера, ценность — это норма, которая имеет определенную значимость для социального субъекта. В этой связи он особо подчеркивал роль этических и религиозных ценностей в развитии общества.

В современной литературе также существуют разные точки зрения по вопросу о природе ценностей и их понятии. В частности, ценность рассматривается как предмет, имеющий какую-либо пользу и способный удовлетворить ту или иную потребность человека; как идеал; как норма; как значимость чего-либо вообще для

человека или социальной группы и т.д. Все эти понимания отражают определенную, реальную сторону ценностей, и их надо рассматривать не как взаимоисключающие, а как взаимодополняющие общую концепцию ценностей. Они имеют разные основания и связаны с разными субъектами ценностного отношения. Поэтому каждый из подходов имеет право на существование, ибо он отражает то или иное реально существующее в социальной действительности ценностное отношение. В этом плане, например, религиозные ценности, связанные с верой в сверхъестественное, являются также реальными ценностями, которые служат ориентиром в жизни верующих, обуславливают нормы и мотивы их поведения и поступков. Если иметь в виду самое общее понимание ценностей, то можно сказать, что ценность — это понятие, указывающее на культурное, общественное или личностное значение (значимость) явлений и фактов действительности.

Ценности всегда являются человеческими ценностями и носят социальный характер. Они формируются на основе общественной практики, индивидуальной деятельности человека и в рамках определенных конкретно-исторических общественных отношений и форм общения людей. Ценности не возникают неизвестно откуда и не вкладываются в человека извне. Они формируются в процессе его социализации и носят динамический характер. В этой связи следует сказать, что весь жизненный опыт человека и система его знаний непосредственно влияют на характер его ценностей.

На ценностное восприятие и процесс формирования ценностей оказывают влияние все сколько-нибудь значимые факторы человеческого существования — биологические, социальные, психические и т.д. Их индивидуальное сочетание обуславливает личностный

характер ценностей человека, который, однако, не отрицает наличия общечеловеческих ценностей. Не следует только думать, что общечеловеческие ценности существуют наряду с индивидуальными ценностями. Общечеловеческие ценности — это в то же время и индивидуальные, личностные ценности. И каждая личность по-своему их воспринимает и осознает.

На базе человеческой практики, потребностей и социальных отношений возникают интересы людей, которые непосредственно обуславливают заинтересованность человека в чем-то. Поэтому если говорить коротко, что же такое ценность, то можно воспользоваться формулировкой Т. Шибутани: «Об объекте можно сказать, что он обладает ценностью, если к нему проявляют какой-то особый интерес».

ЛИТЕРАТУРА

1. Громкова М.Т. Психология и педагогика профессиональной деятельности. Москва, 2002
2. Под ред. Лавриненко В. Философия. Москва, 1998

CƏMİYYƏTİN İDARƏ OLUNMASINDA STRESSƏDAVAMLILIQ PROBLEMİ

F.O.Məmmədov

BDU, Politologiya və sosiologiya kafedrası

1. İdarəetmə mürəkkəb proses olub, məqsədyönlü idarəedicilərin təsiri, sosial özünütəşkilatı, yəni kollektiv daxili tənzimləmə proseslərini, habelə təşkilatı qayda və normaları ehtiva edir. Bu proses zaman keçdikcə ən müxtəlif amillərin təsiri altında təkmilləşir, yeni-yeni xüsusiyyətlərlə zənginləşir və müasirləşir. Hazırda qloballaşma çağırışlarına və tələblərinə

uyğun olaraq, mövcud idarəetmə sistemlərini dünyada və konkret ölkədə baş verən proseslərə adekvat tərzdə yeniləşdirmək ən ümdə vəzifələrdən biridir.

Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsi onun bütövlükdə idarəetmə sistemində ciddi, əsaslı dəyişikliklər yaratdı. Müstəqillik yolunu tutan digər respublikalarda olduğu kimi, Azərbaycanda da müxtəlif mülkiyyət formalarına malik olan müəssisələr, firmalar, şirkətlər fəaliyyətə başladılar. Tədricən belə bir qanunauyğunluq aydın dərk olunurdu ki, idarəetmə strukturlarının uğuru təkcə mövcud resurslardan, idarəetmə kadrlarından yox, həm də bu strukturlarda özünü göstərən sosial-psixoloji məqamların, mədəni-tarixi yanaşmaların diqqətlə nəzərə alınmasından asılıdır. Məlum olurdu ki, elmi-texniki tərəqqinin inkişaf ilə əlaqədar işçinin mentaliteti mürəkkəbləşir, onun fəaliyyətinin emosional-psixoloji sferaları əməyin son nəticəsinə getdikcə daha güclü təsir göstərir (A.İ.Koçetkova. Psixoloqiçeskie osnovı sovremennoqo upravleniə personalom. M.: 1999, s.1).

2. İdarəetmədə stressədavamlılıq çox mühüm məsələlərdən biridir. Təsadüfi deyildir ki, idarəetməyə dair ədəbiyyatda «stress» sözü hətta tibbi ədəbiyyatla müqayisədə, demək olar ki, çox işlədilir. Nəticədə belə bir təsəvvür yaranır ki, rəhbər şəxsin peşəsi ən stressyaradıcı peşələrdən biridir. Görünür, burada müəyyənə həqiqət var. Məsələ ondadır ki, hətta ən mürəkkəb və yaxşı idarə olunan təşkilatda da elə situasiyalar var ki, onlar insanlara mənfi təsir göstərir və stressə gətirib çıxarır. Hədsiz stress fərd üçün, deməli, təşkilat üçün də yüksək dərəcədə sarsıdıcı ola bilər. Deməli, stress elə amildir ki, rəhbər onu nəzərə almalı və neytrallaşdırmağa çalışmalıdır.

Stress emosiyaların çox güclü təzahürüdür; o, kompleks fizioloji reaksiya doğurur. Rəhbər şəxslərə aid olan stress tipi hədsiz psixoloji və fizioloji gərginliklə səciyyələnir. Tədqiqatlar göstərir ki, stressin fizioloji əlamətlərinə yaralar, miqren, hipertoniya, kürəkdə ağrı, artrit, astma və ürəkdə ağrı

aiddir. Onun psixoloji təzahürləri isə qıcıqlandırıcılıq, iştahanın olmaması, depressiya, şəxsiyyətlərarası münasibətlərə marağın azalmasıdır.

3. Gərginlik (stress) yaradan ən davamlı amillər sırasına aşağıdakılar aiddir: işdən yorulmaq; vaxt azlığı; gözləmələrlə əlaqədar mənfi emosiyalar; həlləilməmiş konfliktlər; tələblərlə onların reallaşdırılması arasındakı ziddiyyətlər; həll edilməmiş mürəkkəb problemlərin uzun müddət davam etməsi və müvafiq qərarın qəbul edilməməsi; kollektivdə namünasib mənəvi-psixoloji iqlim; işçi qarşısında qoyulan vəzifələrin kifayət qədər dəqiq və konkret olmaması; xidmətin pilləkanla irəliləyişin aydın olmayan perspektivləri; əməkdaşın ona tapşırılmış işin yerinə yetirilməsi üçün kifayət qədər ixtisaslı olmadığını hiss etməməsi.

3. Stressdən müdafiə olunmağın vasitələri və metodları sırasına aşağıdakılar aid edilər bilər:

- Oriyetasiyaların dəyişilməsi. Məqsədlərdən birinin reallaşdırılmasında gecikmələr və çətinliklər olduğu halda başqa məqsədlərin yerinə yetirilməsinə yönəlmək imkanından istifadə oluna bilər.

- Nail ola bilmədiyin şeyi dəyərsizləşdirmək bacarığı. Cəhd elədiyin şeyin dəyərini aşağı salmağı, onun əhəmiyyətini kiçiltməyi bacarmaq lazımdır. Kiçik itkilərə dözmək böyük itkilərə dözməkdən asandır.

- Əvvəlcədən mümkün uğursuzluğu və onun nəticələrini dərk etmək qabiliyyəti.

- Uğursuzluğu fəlakətdən, anlaşılmazlığı bədbəxtçilikdən, tez-tez baş verən səndələmələri bütün planlarının dağılmasından və s. fərqləndirmək qabiliyyəti.

- Boşalma vərđişi. Təcrübə göstərir ki, gərgin iş zamanı hər gün iki (10-15 dəqiqəlik) relaksasiya dövrü kifayətdir. Relaksasiya üçün vaxt seçimi fərddir və bioritmələrlə əlaqədardır.

- İnamlı ünsiyyət.

- İmaqoterapiya – namünasib yaşantıları sıxışdırmaq məqsədilə müsbət nüunələrin fikrən bərpası.

- Yumor.

- Xidməti münasibətləri şəxsi münasibətlərdən fərqləndirməyi bacarmaq.

- Öz işində priortetlər sistemi işləyib hazırlamağı bacarmaq. Öz işinizin belə qiymətləndirə bilərsiniz: «Bu gün eləməliyəm», «Bu həftə eləməliyəm», «Vaxtım olanda eləməliyəm».

- Müdiriyyətlə effektiv və etibarlı münasibətlər yaratmağa çalışmaq. Onun problemlərini başa düşmək və ona kömək etmək lazımdır ki, o da sizin problemlərinizi başa düşsün.

- Ziddiyyətli tələblərlə razılaşmamaq.

Buna diqqət yetirmək lazımdır ki, işçinin əmək yükü rəhbərliyin tələbləri ilə yox, daha çox ona tapşırılan işlərin xarakteri ilə müəyyənləşsin; bu halda işçi həmin yükün səbəblərini və təbiətini daha yaxşı başa düşəcək və onu daha sakit qəbul edəcəkdir.

4. Stressədavamlılıq təşkilati mədəniyyətin mühafizəsi və inkişafı üçün zəruri şərtlərdən biri kimi dəyərləndirilə bilər. Təşkilati mədəniyyət məlum təşkilat hüduqlarında fərdlərin, qrupların əməkdaşlıq üslunu xarakterizə edən davranış normalarının, dəyərlərinin, inam və maneurlərinin spesifik növüdür. Təşkilati mədəniyyət məsələlərinə ciddi elmi maraq göstərən Dilin və Kennedinin (ABŞ) fikrincə, işgüzar uğurlar «sabit mədəniyyət» adlanan mədəniyyətə istinad edir. Uğur qazanan korporasiyalar «təkcə malları yox, həm də dəyər və əqidələri dövrüyyəyə buraxırlar». Onların fikrincə, təşkilati mədəniyyət bir neçə vacib ünsürü eştiva edir: işgüzar ətraf mühit; dəyərlər; öncüllər; mərasimlər; mədəni şəbəkə (yəni qeyri-formal kommunikasiya). Bütövlükdə Dilin və Kennedinin baxışlarına uyğun mövqedə dayanan Həndi (Böyük Britaniya) belə hesab edir ki, təşkilati mədəniyyət təşkilatın hökmran

qrupları tərəfindən illər ərzində yaradılır və getdikcə daha mütəşəkkil xarakter alır. Onun fikrincə, təşkilati mədəniyyətin başlıca tipləri bir növ həyat qabiliyyətli alternativlərdir; a) hakimiyyətə xas olan mədəniyyət; b) rol mədəniyyəti; c) ötürülən mədəniyyət; ç) şəxsiyyət mədəniyyəti. Həndi belə qənaətə gəlirdi ki, onlardan hər biri müvafiq kontekstdə effektiv ola bilər.

İstənilən idarəetmə strukturunda stresslərin çoxluğu, yaxud tez-tez təkrarlanması, aparılmış sosial-psixoloji tədqiqatların nəticələrinə görə, təşkilati mədəniyyəti sabitlikdən məhrum edir, onun zənginləşmək imkanlarını məhdudlaşdırır. Ona görə də stressyaradıcı mənbələri vaxtında aşkar etmək, onların aradan qaldırılması istiaqmətində fəal iş aparmaq böyük sağlamlıqşırııcı təsirə malikdir. Lakin bütün hallarda konkret insanların fəaliyyətinin spesifik məqamlara malik olması da nəzərə alınmalıdır. Zənnimizcə, Qabriel Qardın bu mülahizələrinə haqq qazandırmaq olar: «İctimai həyatın əsas prinsipi – şəxsiyyətlərin, onların həyatının, hissələrinin və düşüncə tərzinin kəskin, ani və heç vaxt təkrarlanmayan başqalıdır (Q.Qard. Təqlid qanunları. Bakı: 2009, s.412).

TƏFƏKKÜR VƏ YARADICI TƏFƏKKÜR PROBLEMİ

Rəşidi Seyid Məhəmməd,
BDU-nun doktorantı

Müasir psixologiya beyin fəallının dərk olunmayan amillərinin fəaliyyətini eksperimental yolla tədqiq edərək göstərir ki, psixi fəaliyyətdə onun rolu, hissi kanallar vasitəsilə əldə edilən informasiyaların işlənilməsi hazırlanmasından ibarətdir. Beynin dərk olunmayan fəaliyyəti fikri fəaliyyətin inkubasiya dövrü kimi, yəni intellektin strukturunun funksional tərəflərindən biri kimi çıxış edir.

Yaradıcılıq fəaliyyəti də dərk olunmayan prseslərin işi ilə

sıx bağlıdır. Belə ki yaradıcı təfəkkürün strukturunu təhlil edərək, tədqiqatçılar onun adətən «passiv» yaxud «istirahət» dövrü adlandırılan daimi səviyyəsini ayırd edirlər. Hansı ki, bu səviyyə məsələninadi məntiqi təhlil metodları ilə uzun müddətli (adətən müvəffəqiyyətsiz) həlli mərhələsinin arxasınca gəlir. Guman edildiyi kimi, məhz bu anda psixikanın elə formaları fəallaşır ki, sözün ciddi mənasında onları şüurun fəaliyyətinə aid etmək olmaz. Yaradıcılıq nəzəriyyəsinin banilərindən biri A.Puankare bunu «qeyri-normal beyin fəaliyyəti» adlandırır. Bu zaman tədqiqatçı sanki iki «Mən»ə ayrılır: «mən» - şüurlu və hər şeydən əvvəl «incə intuisiya» ilə bağlı olan «Mən» - şüursuz. Onun fikrincə, şüur ciddi, aydın metodika tələb edir. Şüursuzluq isə əksinə, sərt məhdudiyətlərdən azaddır və sərbəst yaradıcı axtarışla əlaqədardır. Bu nöqtəyi-nəzər sonralar geniş yayılmışdır. Şüursuzluğu imkanları dərk olunan intellektual fəaliyyət mexanizmlərini əhəmiyyətli dərəcədə ötüb keçən gizli proses kimi xarakterizə edirlər. Külli məlumatlara görə bu gizli mexanizmlər yaradıcılıq prosesləri ilə bağlıdır. Evristika sahəsində çalışan əə psixi inikasın şüursuz formalarının reallığını qəbul edən mütəxəssislərin demək olar ki, hamısı özlərinin fəlsəfi və psixoloji meyllərindən asılı olmayaraq yaradıcılıq fəaliyyəti sferasında şüursuzluğun şüur üzərindəki primatlığını qeyd edirlər.

Psixi fəaliyyətin şüurlu və şüursuz elementlərinin beyin mexanizmlərinin son zamanlar eksperimental yolla öyrənilməsi bir sıra başqa məsələlərin, xüsusən də «suni intellekt» yaratmaqla bağlı məsələlərin aydınlaşmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, 70-ci illərin əvvəllərində neyropsixologiyada son dərəcə heyrətə səbəb olan qəribə kəşf edilmişdir. Amerika neyrocərrahı R.Ornstayan ilk dəfə olaraq insan beyninin sağ və sol yarımkürələrini öz aralarında birləşdirən sinir yollarını ayırmışdır. Bunun sayəsində psixoloqlar bir neçə il müddətdə həmin damların (hansı ki, onlar da təfəkkürün eyni vaxtda və müstəqil fəaliyyət göstərən iki mexanizmi məlum olmuşdur)

təfəkkürünü müşahidə etmək nadir imkan əldə etmişlər. Bu müşahidələr beyin yarımkürələrinin biri digərinə tam oxşar olması, bir sahə sıradan çıxdıqda onu kompensasiya etmək üçün onların biri digərini qarşılıqlı əvəz etməsi və s. bağlı möhkəm kök salmış lipoterzləri inkar etdi.

Məlum oldu ki, xarici aləmin qavranılmasında, ona aid informasiyaların işlənilməsində, bu aləmdə davranışın planlaşdırılmasında yarımkürələrdən hər bir müstəqil sistem kimi çıxış edir.

«Sağaxay» adlandırılan adamlar üçün bədənin sağ tərəfini idarə edən sol yarımkürə kobud bənzətmədə semiotik sistemə oxşadıla bilər. tədqiqatçıların fikrincə bu, sanki işarələr və onların işlənilməsi prosedurlarına malik böyük və güclü EHM-dir. Sol yarımkürədə lokallaşan sözlü təfəkkür fikri prosedurların reallaşdırdığı (düşünən zaman daxili danışmalarda aid edilməklə) yeganə olmasa da, əsas üsuldur, məhz buna görə də onu verbal adlandırırlar. Sol yarımkürə üçün xarakterik olan prosedura sözlə təsvir olunan və deməli alqoritləşdiriləndir. Bu insanın elə meteproseduralarıdır ki, onu insanın «ucadan» düşünmələrindən sezə bilərik. Labirintdə məqsədyönlü axtarışlar, planlaşdırma, məntiqi nəticələr və buna oxşar digər çoxlu proseduralar da daxil olmaqla rəvional-məntiqi proseduralar sol yarımkürənin proseduralarıdır.

Sağ yarımkürə isə tamam başqa cürdür. Burada təfəkkürün hissi obrazlar səviyyəsində realizə olunur. Yuxuda adamların böyük əksəriyyətində sol yarımkürə gündəlik gərgin işdən sonra istirahət etdiyi vaxt, sağ yarımkürə daha fəal olur və insan aydın, nitqsiz yuxular görür, emosional hal keçirir ki, onu çətin ki, sözlə tamamilə ifadə etmək mümkün olsun. Əgər sol yarımkürə məntiqi üsullar əsasında (məsələn, əlamətlərin müəyyən edilməsi, qiymətləndirilməsi əsasında) xarici ələmin elementlərini tanıyır və təsnif edirsə, sağ yarımkürə situmdan, assonativ tanıma, situativ-təsnifat proseduralarını (məsələn,

stol, süfrə, çəngəl, bıçaq, çörək və istinad eyni sinfə daxil edilir) həyata keçirir.

Yəni sağ yarımkürə emosional məsələlərə «baxır», daha doğrusu xarici Aləmi obrazlarla qavrayır, sol yarımkürə isə məntiqi təfəkkürlə məşğul olur.

Deməli, yaradıcılıq, rüyalarımızın, yantaziyamızın, hislərimizin əlaqədar olduğu sağ yarımkürə məxsusdur.

Lakin sağ yarımkürəni sirlərinə necə nüfuz etməli?

Orada cərəyan edən proseslər demək olar ki, psixoloq üçün əlçatmazdır və onlar haqqında yalnız guman fəhm etmək olar. Bu isə intellektual sistemlər və robotlar nəzəriyyəsinə «sol» yarımkürəyə meyl etməni izah edir. Lakin aydındır ki, yalnız sol yarımkürənin işinə istinad etməklə mükəmməl intellektual sistemlər və robotlar yaratmaq demək olar ki, mümkün deyildir.

Dərk olunmayan proseslərin hələ ki, proqramlaşdırılması mümkün olmadığı üçün, ondan istifadə edə bilməyən «süni intellekt» sistemlərinin fəaliyyətindən fərqli olaraq, yaradıcılıq prosesi adətən bu dərk olunmayan proseslərin içindən danışarkən ilk dəfə olaraq K.S.Stanislavski tərəfindən bədii yaradıcılıqla əlaqədar irəli sürülən bir faktı qeyd etməmək olmaz. Bədii yaradıcılığın dərk olunmayan mərhələlərindən danışarkən o, həmişə iki termindən istifadə etmişdir: «təhtəşüür» (podsaznanie) və «fövqəşüür» (sverxsoznanie). «Fövqəşüür» termini altında K.S.Stanislavski yaradıcılıq prosesinin həm şüurlu, həm də şüursuz komponentlərindən fərqlənən ən yüksək mərhələsini başa düşür, hazırda bu cəhət daha çox təqdir olunur. Bununla əlaqədar riyaziyyatçı Y.A.Şrayder qeyd edir ki, mən yaradıcılığın intuitiv tərəfini təhtəşüürə deyil, fövqəşüürdə eyniləşdirməyin ağılabatan olması rəyi ilə tam şərikəm söhbət adı şüurdan aşağıda dayanan nə isə haqqında deyil, sadə düşüncəli yanaşmadan yüksəkdə durandan gedir.

Görkəmli sovet psixoloqu M.Q.Yarosevski elmi yaradıcılığın başlıca kateqoriyası kimi eynən fəvqəşüür mənasını verən (podsaznatelnos) terminindən istifadə edir. O, təhtəşüürlü fəvqəşüür arasındakı fərqi aşağıdakı kimi izah edir. Tutaq ki, mən kiminsə adını təkrar təqdimi onu yada düşməsinə gətirməyə, yəni dərk olunmayana qədər onu heç cür xatırlaya bilmirəm. Deməli, unudulmuş ad şüür sferasından xaricdə, təhtəşüürda olsa da yenə də mövcuddur mənim hafizəmdə saxlanılır.

Alim hər hansı problemin həllini axtardıqda isə vəziyyət başqa cür olur və fəvqəşüür fəaliyyəti nəticəsində onda müvafiq hipoter təzahür edir. Yəni fəvqəşüür, şəxsiyyətin yaradıcı məsələlərin həlli zamanı fərdi şüürlü- iradi nəzarətlə müəssər olmayan psixi fəallıq səviyyəsidir.

Professor P.V.Simonov fəvqəşüürlü yaradıcı intuisiyanın mexanizmi kimi izah edir. Belə ki, yaradıcı intuisiyanın sayəsində əvvəlki təəssüurlarda yenidən kombinələşmə baş verir, gerçəkliyə uyğun olanlar ikinci dəfə müəyyənləşir.

Fəvqəşüür haqqında anlayış dərk olunmayan psixi fəallığın iki formasını ayırmağa imkan verir:

- artıq beyində təcəssüm edlimiş informasiyadan asılı olan (keçmişlə determinasiya) şüursuz

- şəxsi və kollektiv təcrübədə heç vaxt olmayanın yaradılmasına yönəlmiş (tələb olunan gələcəkdə determinasiya) – fəvqəşüür. Belə yaratma şəxsiyyətlə mədəni sərvətlər aləminin qarşılıqlı təsiri prosesində baş verir. Belə ki, şəxsiyyət həmin sərvətləri nəinki mənimsəyir, həm də o, bu aləmin vaxtı çatmış obyektin inkişaf meylini əks etdirərək onu yaradır. Qeyfd edilən qarşılıqlı təsirin nəticəsində bədi surətlər, elmi kəşflər və yaradıcılığın digər məhsulları meydana gəlir.

İnsanın qarşısına çıxan problemin həllinin tapılmasına yaradıcılıq prosesinin kulinarıyası kimi baxmaq olar. Lakin obyektin şüüründən yaradıcı, axtarışın nəticəsi idrakın hansı formasında özünü bürüzə verməsi kifayət qədər öyrənilmişdir.

Baxılan fenomenin işarə edilməsi üçün ümumi qəbul etdiyi sabit termin də yoxdur. Kəşfin nəticəsi «ideya», «eydos», «arxetip» və s. adlandırıla bilər. Bəzi müəlliflər bu halda «model» yaxud da, axtarış modeli termindən istifadə edirlər.

MÜNDƏRİCAT

FƏLSƏFƏ

1. Ч.Ф.Дашдамирова. Методологическое значение понятий элементарности и ритмичности в биологическом познании.....3
2. О.У.Наси́ев. Orta sinfin formalaşmasının maddi-iqtisadi amilləri.....7
3. Z.C.Наси́ев. Azadlıq sosial birliklərin və fərdin maraqları kontekstində.....11
4. P.S.Quluzadə. Mövlana Cəlaləddin Rumi.....14
5. F.Ş.İsmayılova. İnsan və zaman məfhumu.....16
6. Ü.G.Mürsəlova. Antropogenez proses və onun kompleks xarakteri.....18
7. Ф.М.Эфендиев, И.А.Исламов. Принцип развития и современная наука.....22
8. А.М.İmanova. İnformasiya cəmiyyətindən bilik cəmiyyətinə doğru: azərbaycanda perspektivləri.....28
9. L.A.Hüseynova. Elmlərarası yeni istiqamət olan sinergetikanın bioloji biliyə interpretasiyası.....34
10. S.H.Əliyeva.H.Əliyev və Azərbaycan mentaliteti.....38
11. G.A.Adgözəlova. İnsan, onun həyatı və ölümsüzlüyü.....42
12. Ф.А.Касимов. Концепция человека в произведениях М.Фуко.....45
13. Ü.R.Agabəyova. Qərb şərqşünasları sufizmin meydana gəlməsi haqqında.....50
14. Z.C.Наси́ев. Azadlıq anlayışının strukturuna dair.....52
15. Б.А.Юсиф. Возрождение диалектики в качестве науки.....55
16. K.R.Xələfova. İdarəetmənin fəlsəfi əsasları.....56

SOSİOLOGİYA

1. С.Г.Зульфугарова. Особенности прогнозирования и профилактики конфликтов.....59
2. N.Q.İsmayılova. Azərbaycan Respublikasının seçki sisteminin xüsusiyyətləri.....63
3. G.İ.Babayeva. Jurnalist araşdırması haqqında.....66
4. H.Mustafayeva. Qloballaşma haqqında düşüncələr.....70

POLİTOLOGİYA

1. E.A.Kərimov.İran siyasi sisteminin formalaşmasının qısa tarixçəsi.....76
2. Q.M.İbrahimova.Müstəqillik dövründə Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının sosial vəziyyətinin əsas istiqamətləri.....79
3. K.Y.İmanova. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə beynəlxalq inteqrasiya prosesləri.....82

PSIXOLOGİYA VƏ PEDAQOGİKA

1. A.F.Səməndərova. Psixi anomaliyalı yetkinlik yaşına çatmayan qanunpozanların tipologiyası.....85
2. A.R.Əbdülbağiyeva. Deviant yeniyetmələrin mən konsepsiyasınınpsixoloji xüsusiyyətləri.....88
3. Ə.M.Əliyeva. Məhkumların xarakterinin tipologiyası haqqında.....90
- 4.Ü.Ə.Şahverdiyeva. Yetkinlik yaşına çatmayan qanun pozanların davranış stereotipləri haqqında.....93
- 5.R.R.Babayeva. Şəxsiyyətlərarası və qruplararası konfliktlərvə onların funksiyaları.....95
- 6.N.V.Vəliyeva. Zərərçəkmişin psixologiyası.....98

7.R.M.Nurənmədova. Yalanın növləri haqqında ümumi məlumat.....	101
8. Hüseynova A.A. Stress ekstremal şəraitlərə cavab reaksiyası kimi.....	103
9. D.R. Hüseynova. Ailədə liderlik problemi.....	106
10. S.İ.Əliyeva.Məktəbə kifayət qədər hazır olmayan uşaqlara psixoloji kömək.....	109
11. R.O.Məmmədova.Kiçikyaşlı məktəblilərin psixi inkişafının xüsusiyyətləri.....	112
12. R.Ə.Əsgərova.Qocalığın psixologiyası.....	116
13. A.S.Səlimova. Yaxın itgisi.....	119
14. E.T.Eyvazova.Şəxsiyyətdə musiqi fanatizminin əlamətləri.....	121
15.L.B.Cavadova. Hüquqşünas fəaliyyətinin psixoloji strukturu haqqında.....	124
16. N.C.Sədirova.Kompüter oyunlarından asılılığın psixoloji məsələləri.....	127
17. F.Ə.Bayramova. Qadın zorakılığı probleminə müxtəlif yanaşmalar.....	130
18. T.O.Orucova. Psixologiyada şəxsiyyət keyfiyyətləri problemi.....	133
19. Ş.N.İbrahimova. Qocalma zamanı emosional - şəxsiyyət sferasının özünəməxsus xüsusiyyətləri.....	135
20. K.B.Kасимова. Проблемы мультикультурализма в современном мире.....	138
21. T.N.Həsənova. Peşəkar fəaliyyətin qurulması prosesində emosionalintellektin rolu.....	143
22. N.N.Ağamirova. Erkən uşaq autizmi zamanı davranışın səciyyəvi xüsusiyyətləri.....	145
23. N.R.Hümbətova. Yeniyetməlik dövrünün psixoloji xüsusiyyətləri.....	148
24. M.K.Əliyev. Cinayətkar qrupda rol, mövqe və gözləmələr, onların iyerarxiyası.....	152

25. A.X.Xudanlı.Qadın reproduktiv sağlamlıq problemləri və onların psixi sağlamlığına təsirləri.....	156
26. Y.F. Mikayılova. Kiçik məktəblilərin təlimdə müvəffəqiyyətsizliyinə səbəb olan amillər.....	161
27. Y.T. Abasova. Boşanma və boşanmanın müxtəlif yaş dövrlərindəuşaqlara təsiri.....	163
28. M.T. Kazımlı.Uşaqlarda endogen amillərin təsiri nəticəsində yaranan psixi pozulmaların ümumi səciyyəsi.....	166
29. E.Ə.Əhmədova, Y.Ə.Vəliyeva. Aqressiya insan həyatının ayrılmaz bir hissəsi kimi.....	170
30. Д.А.Гулиева. Психологические основы влияния семейного воспитания на аномальное поведение подростков.....	173
31. G.Ə.Bağirova.Müxtəlif davranış situasiyalarında dissonansın təzahür xüsusiyyətləri.....	176
32. И.Мамедова. Роль метакогнитивных компонентов в развитии личности.....	179
33. S.H.Əlizadə. Müəllimin rəhbərlik üslubu probleminə yeni yanaşma.....	184
34. G.S.Həzrətova. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda koqnitiv inkişafın tədqiqinin bəzi məsələləri.....	187
35. У.Н.Гарибли. Любовь в юношеском возрасте.....	189
36. F.Q.Vahidov. Kollektivin mənəvi –psixoloji iqlimi şəxsiyyətin inkişafının mühüm amili kimi.....	194
37.G.S.Əliyeva. Gənclərdə dəyərlərin təşəkkülünün bəzi psixoloji məsələləri.....	198
38. H.Ə.Mamedova. Социальные институты и их роль в жизни этнических групп.....	200
39. Ф.Р.Гусейнова. Понятие и природа ценностей.....	204
40. F.O.Məmmədov. Сəmiyyətin idarə olunmasında stressədəvamlılıq problemi.....	209
41. Rəşidi Seyid Məhəmməd. Təfəkkür və yaradıcı təfəkkür problemi.....	213

Çapa imzalanmışdır 04.05.2013. Kağız formatı 60-84 1//16
Həcmi 13 ç.v. sayı 100

Bakı Universiteti nəşriyyatı, Bakı, Az.1148, Z.Xəlilov,23

Texniki redaktor: VÜSALƏ MUSAYEVA

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ SOSIAL PROBLEMLƏRİN HƏLLİ YOLLARI

GƏNC TƏDQİQATÇILARIN RESPUBLİKA
ELMİ-PRAKTİK KONFRANSININ
materialları
(26 aprel 2013-cü il)

Bakı-2013

